

साङ्ख्यदर्शनम् ।

महर्षि-श्रीकपिल-प्रणीतम् ।
विज्ञानभिक्तु-विरचित-प्रवचनभाष्यसहितम् ।

पण्डितकुलपति-

वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्यात्मजाभ्यां
पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां
संस्कृतं प्रकाशितम् ।

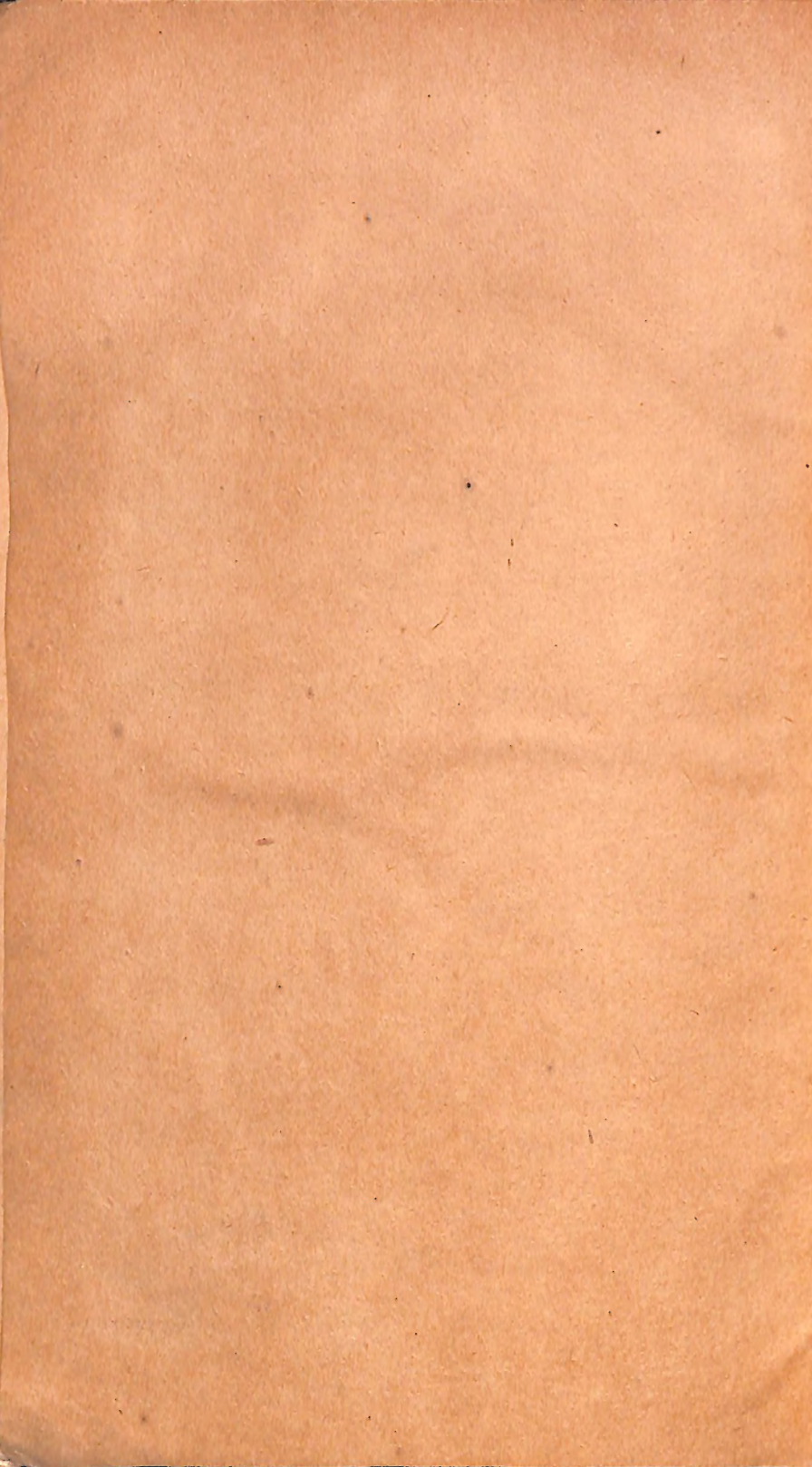
द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्,

“वाचस्पत्ययन्त्रे”

मुद्रितम् ।

इ १८९६ ।

साङ्गदर्शनम् ।

महर्षि-श्रीकपिल-प्रणीतम् ।

विज्ञानभिक्षु-विरचित-प्रवचनभाष्यसहितम् ।

पण्डितकुलपति-

वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्यात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

दृ तो य सं स्क्र ण म् ।

कलिकातामहानगर्याम्,

“वाचस्पत्ययन्त्रे”

मुद्रितम् ।

इं १८९६ ।

बुधं स्वत्वं संरक्षितम् ।

मूल्यं रूप्यकद्वयमात्रम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट्, आम्हाष्ट-
ट्रोट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट्, कलिकाता ।

साङ्गदर्शनम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्तनतोऽस्य सुत्र्यै ।
वैधर्म्यलक्षणाभिदा-विरहं वदन्ति
नाखण्डतां ख इव धर्मशताविरोधात् ॥
तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
सदयुक्तिजालनिह साङ्गकदाविरासीत् ।
नारायणः कपिलमूर्तिरशेषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै ॥
नानोपाधिषु यन्नाना-रूपं भात्यनलार्कवत् ।
तत् समं सर्वभूतेषु चित्त्वामान्यमुपास्महे ॥
ईश्वरानीश्वरत्वादि चिदेकरसवस्तुनि ।
विमूढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महः ॥
कालार्कभक्षितं साङ्ग-शास्त्रं ज्ञानमुधाकरम् ।
कलाऽवशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये वचोऽमृतैः ॥
चिदचिद्गुण्यभिदेन मोचयिष्ये चितोऽपि च ।
साङ्गभाष्यनिषेणास्मात् प्रीयतां मोक्षदो हरिः ॥
तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिशतोदितम् ।
सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्याख्येव गोचरः ॥

“आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”

(बृह० उ० २ अ० ४ प्र० ५ म०) इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनस्यात्म-

साक्षात्कारस्य हेतुतया श्रवणादिवयं विहितम् । तत्र श्रवणादावुपाया-
काङ्क्षायां स्मर्यते—

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो सन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥”

इति । ध्येयः, योगशास्त्रप्रकारेणेति शेषः ।

तत्र श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थ-तद्वेतुज्ञानं तद्विषयात्मस्वरूपादिषु
श्रुत्यविरोधिनोरुपपत्तौ षड्व्यायीरूपेण विवेकशास्त्रेण कपिलमूर्ति-
भगवानुपदिदेश । ननु न्याय-वैशेषिकाभ्यामयतेष्वप्येतेषु न्यायः प्रदर्शित-
इति ताभ्यामस्य गतार्थत्वं, समुख-निर्गुणत्वादिविरुद्धरूपैरात्मसाधकतया
तद्व्युक्तिभिरवच्युक्तोनां विरोधिनोभयोरपि दुष्येत् च प्रामाण्यमिति ?
मेवम् ; व्यावहारिक-पारमार्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थत्व-विरोधयो-
रभावात् । न्याय-वैशेषिकाभ्यां हि सुखि-दुःख्याद्यनुवादतो देहादिमात्र-
विवेकेनात्मा प्रथमभूमिकयास्तुमापितः, एकदा परसूक्ष्मे प्रवेश-
सम्भवात् । तदीयं च ज्ञानं देहायात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं
भवत्येव ; अथा एरुषे स्थानुभ्रमनिरासकतया कार-चरणादिमत्त्वज्ञानं
व्यवहारतत्त्वज्ञानं तद्वत् । अत एव—

“प्रकृतेर्गुणसमूहाः सञ्जन्ते गुणकर्मभु ।

तानकृत्स्नविदो सन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥”

(३ अ० २६ श्लो०)

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनस्तार्किकश्चाकृत्स्नवित्त्वमेव कृत्स्न-
वित्त्वाङ्गप्रापिचयोक्तं, न तु सर्वथैवाज्ञत्वमिति । तथा तदीयमपि
ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परन्परया सोक्षसाधनं भवत्येति तज्ज्ञाना-
पेक्षयाऽपि च साङ्ख्यज्ञानमेव पारमार्थिकं, परवैराग्यद्वारा साक्षात्सोक्ष-
साधनं च भवति, उक्तगीतावाक्येनात्माकर्तृत्ववित्त्वस्यैव कृत्स्नवित्त्वमिदं,
“तौणी हि तदा भवति हृदयस्य शोकात्” (बृह० उ० ४ अ० ३ प्र० २२ म०)
“कामादिकं मन एव सन्त्यमानः सन्तुभी लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव
लेलायतीव” (बृ० उ० ४ अ० ३ प्र० ७ म०) “स यदत्र किञ्चित् पश्यति”
(बृह० उ० ४ अ० ३ प्र० १४ म०) “अनन्ताशतस्तेन भवति” (बृह०
उ० ४ अ० ३ प्र० १५ म०) इत्यादि तात्त्विकश्रुतिश्रुतैः ;

“प्रकृतैः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ॥”

(गीता० ३ अ० २७ श्लो०)

“निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।

दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥”

इत्यादितात्त्विकस्मृतेश्च, न्याय-वैशेषिकोक्तज्ञानस्य परमार्थभूमौ धाधितत्वाच्च । न चैतावता न्यायाद्यप्राप्ताख्यम् ; विवक्षितार्थे देहाद्यतिरेकांशे बाधाभावात् “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायात् । आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकसिद्धतया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंशस्यानुवादत्वात् शास्त्रतात्पर्यविषयत्वमिति । स्यादेतत् ; न्याय-वैशेषिकाभ्यामवाविरोधो भवतु ; ब्रह्मसोमांसा योगाभ्यां तु विरोधोऽस्येव, ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात् ; अत्र चेश्वरस्य प्रतिषिध्यमानत्वात् ।

न चात्रापि व्यावहारिक-परमार्थिकभेदेन सेश्वर-निरोश्वरवादयो-रविरोधोऽस्तु, सेश्वरवादस्योपासनापरत्वसम्भवादिति वाच्यं, विनिगमकाभावात् । ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरोश्वरत्वमपि लोकव्यवहारसिद्धमेश्वर्य-वैराग्यायानुवदितुं शक्यते, आत्मनः सगुणत्वमिव ; न तु कापि श्रुत्यादावो-श्वरः स्फुटं प्रतिषिध्यते, येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति ? अत्रोच्यते—अत्रापि व्यावहारिक-परमार्थिकभावो भवति—

“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्” (गीता० १६ अ० ८ श्लो०)

इत्यादिशास्त्रैर्निरोश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैश्वरप्रतिषिध्यैश्वर्यवैराग्याद्यर्थमनुवादत्वौचित्यात् । यदि हि लोकायतिकमतानुसारेण नित्येश्वर्यं न प्रतिषिध्येत, तदा परिपूर्ण-नित्यनिर्दिष्टैश्वर्यदर्शनेन तत्र चित्ताविशतो विवेकाभ्यसप्रतिबन्धः स्यादिति साङ्ख्यार्चाचार्याणामाशयः । सेश्वरवादस्य न कापि निन्दादिकमस्ति, येनोपासनादिपरतया तत् शास्त्रं सङ्कोचेत । यत्तु—

“नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

अत्र वः संग्रयो मा भूज्ज्ञानं साङ्ख्यं परं मतम् ॥”

इत्यादि वाक्यं, तत् विवेकांशे एव साङ्ख्यज्ञानस्य दर्शनान्तरेभ्य

उत्कर्षे प्रतिपादयति, न त्वीश्वरप्रतिषेधांशेऽपि । तथा पराशराद्यखिल-
शिष्टसंवादादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते । अपि च—

“अक्षपादप्रणीते च कारणादे साङ्ख्य-योगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्यंशशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च दैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥”

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमांसाया ईश्वरांशे बलवत्त्वम् ।
तथा—

“न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

हेत्वागमसदाचारैर्यत् युक्तं तदुपास्यतान् ॥”

इति मोक्षधर्मवाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टव्यवहारेण ब्रह्ममीमांसा-
न्याय-वैशेषिकाद्युक्त ईश्वरसाधकन्याय एव ग्राह्यः, बलवत्त्वात् । तथा—

“यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः साङ्ख्ये अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥”

इत्यादिकौर्मादिवाक्यैः साङ्ख्यानामौश्वराज्ञानस्यैव नारायणादिना
प्रोक्तत्वाच्च ।

किञ्च, ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव मुख्यो विषय उपक्रमादिभिरवधृतः,
तत्रांशे तस्य बाधे शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यं स्यात् “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः”
इति न्यायात् । साङ्ख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थ-तत्त्वाधनप्रकृति-पुरुषविवेकावेव
मुख्यो विषय इतीश्वरप्रतिषेधांशवाधेऽपि नाप्रामाण्यं, “यत्परः शब्दः स
शब्दार्थः” इति न्यायात् ; अतः सावकाशतया साङ्ख्यमेवेश्वरप्रतिषेधांशे
दुर्बलमिति । न च ब्रह्ममीमांसायामपीश्वर एव मुख्यो विषयः, न तु
नित्यैश्वर्यमिति वक्तुं शक्यते, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गरूपपूर्वपक्षस्यानुपपत्त्या
मित्यैश्वर्यविशिष्टत्वेनैव ब्रह्ममीमांसाविषयत्वावधारणात् । ब्रह्मशब्दस्य
परब्रह्मस्यैव मुख्यतया तु “अद्यातः परब्रह्मजिज्ञासा” इति न सूत्रितमिति ;
एतेन साङ्ख्यविरोधात् ब्रह्म-योगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वमपि न शङ्कनीयं,
प्रकृतिस्वातन्त्र्यापत्त्या रचनाऽनुपपत्तेश्च, “नानुमानम्” (वे० सू० १।३।३)
इत्यादि ब्रह्मसूत्रपरम्पराऽनुपपत्तेश्च, तथा “स पूर्वेषामपि गुरुः कालेना-
नवच्छेदात्” (समा० पा० २६ सू०) इति योगसूत्रतदीयव्यासभाष्याभ्यां

स्कृष्टमोशनित्यताऽवगमाच्चेति ; तस्मादभ्युपगमवाद-प्रौढिवादादिनैव साङ्गस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्ममीमांसा-योगाभ्यां सह न विरोधः । अभ्युपगमवादश्च शास्त्रे दृष्टः । यथा विष्णुपुराणे—

“एते भिन्नदृशां देव्यः । विकल्पाः कथिता मया ।

कृत्वाऽभ्युपगमं तत्र सङ्क्षेपः श्रूयतां सम ॥”

इति ।

अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिबन्धार्थमास्तिकदर्शनेष्वयं शतः श्रुति-
विरुद्धार्थव्यवस्थापनं, तेषु तेष्वंशेष्वप्रामाण्यं च; श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु-
मुख्यविषयेषु प्रामाण्यमस्यैव; अत एव पञ्चपुराणे ब्रह्म-योगदर्शनाति-
विक्रान्तां दर्शनानां निन्दाऽभ्युपपद्यते । यथा तत्र पार्वतीं प्रतीश्वर-
वाक्यम्—

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

वेषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥

प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।

सच्छक्त्याऽऽवेशितैर्विप्रेः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥

कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशिष्टिकं महत् ।

श्रीतमेन तथा न्यायं साङ्गान्तु कपिलेन वै ॥

द्विजक्ष्मा जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः ।

निबोध्यरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ।

धिवखेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।

दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ।

बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्न-जीलपटादिकम् ।

मायावादसत्तच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ॥

मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।

अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन्लोकगर्हितम् ॥

कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ।

सर्वकर्मपरिभ्रंशकैष्कर्म्यं तत्र चोच्यते ॥

परमात्म-जीव्यरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते ।

ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया ॥

सर्वस्य जगतोऽयस्य नाशनाथं कलौ युगे ।

वेदार्थवत्सहाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ॥

सयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ॥”

इति । अधिक्तं तु ब्रह्मलोमांसाभाये प्रपञ्चितमस्माभिरिति । तस्मात्
आस्तिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो वा, स्वस्वविषयेषु सर्वेषाम-
बाधात् अविरोधाच्चेति ।

नन्वेवं पुरुषबहुत्वांशेऽयस्य शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वं स्यात् ? न स्यात्,
अविरोधात् । ब्रह्मलोमांसायामपि “अंशो नानाव्यपदेशात्” (वे० सू०
१।३।४३) इत्यादिसूत्रजातेर्जीवात्मबहुत्वस्यैव निर्णयः । साङ्ख्यसिद्ध-
पुरुषाणां सामान्यत्वं तु ब्रह्मलोमांसया बाध्यते एव, “आत्मेति तूपयन्ति”
(वे० सू० ४।१।३) इति तत्त्वज्ञेय परमात्मन एव परमार्थभूमावात्मत्वाव-
धारणात् । तथाऽपि च साङ्ख्यस्य नाप्रामाण्यं, व्यावहारिकात्मनो
जीवस्वेतरविवेकज्ञानस्य लोचसाधनत्वे विवक्षितार्थे बाधाभावात् ।
एतेन श्रुति स्मृतिप्रसिद्धयोर्नांसाऽऽत्मैकाल्पव्योर्व्यावहारिक-पारमार्थिक-
भेदेनाविरोध इति ब्रह्मलोमांसायां प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् ।

नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षड्व्याख्याः पौनरुक्त्यमिति
चेत् ? मेवम् ; सङ्क्षेप-विस्तररूपयोर्भयोऽप्यपौनरुक्त्यात् ; अत एवास्याः
षड्व्याख्या योगदर्शनस्यैव साङ्ख्यप्रयचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं
हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं, तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति ।
विशेषाख्यं यत् षड्व्याख्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं, योगदर्शने
त्वाभ्यामभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारी-
ऽपीति ।

अस्य च साङ्ख्यसंज्ञा सान्वया—

“साङ्ख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रवदते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥”

इत्यादिभ्यो मातरादिवाक्येभ्यः । सङ्ख्या सम्यग्विवेकेनात्मकथन-
मित्यर्थः । अतः साङ्ख्यशब्दस्य योगरूढाया—

“तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम्” (श्रौताश्र० सू० ६।१३)

इत्यादिश्रुतिषु,

✓ “एषा त्सभिहिता साङ्गे बुद्धियोगि त्विमां षण्णु” (गीता० २ अ० ३६ श्लो०) इत्यादिस्मृतिषु च साङ्गाशब्देन साङ्गाशास्त्रमेव ग्राह्यं, न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयमिति ।

तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकित्साशास्त्रवच्चतुर्व्यूहम् । यथा हि रोगः, आरोग्यं, रोगनिदानं, भेषज्यमिति चत्वारो व्यूहाः समूहाश्चिकित्साशास्त्रस्य प्रतिपाद्याः, तथैव हेयं, हानं, हेयहेतुः, हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्या भवन्ति, मुमुक्षुभिर्जिज्ञासितत्वात् । तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । प्रकृति-पुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः । विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति । व्यूहशब्देन चैषासुपकरणसङ्ग्रहः । तत्र चादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं तत्प्रतियोगिविधैव च हेयं प्रतिपादयिष्यन् शास्त्रकारः शिष्यावधानाय शास्त्रारम्भं प्रतिजानीते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(अथ अत्यन्तपुरुषार्थलक्षणम् ।—)

✓ अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथ शब्दोऽयमुच्चारणमालेख सङ्ग्रहरूपः ; अत एव “सङ्ग्रहाचरणं शिष्टाचारात्” (१ सू०) इति स्वयमेव पञ्चमाध्यायै वक्ष्यति । अर्थस्त्वत्राथशब्दस्य अधिकार एव, प्रश्नानन्तर्यादीनां पुरुषार्थेन सहाग्वयासम्भवात्, ज्ञानाद्यानन्तर्यस्य च सूत्रैरेव वक्ष्यत्राणया तत्प्रतिपादनवेयर्थ्यात्, अधिकारभिन्नार्थत्वे शास्त्रारम्भप्रतिज्ञाबलाभप्रसङ्गाच्च ; तस्मात् पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहारदर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितम् । “तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः” (६ अ० ७० सू०) इत्युपसंहारो भविष्यतीति । अधिकारश्चाधिक्येन प्राधान्येनारम्भणम् । आरम्भश्च यद्यपि साक्षाच्छास्त्रस्यैव, तथाऽपि तद्वारा शास्त्रार्थ-तद्विचारयोरपीति । तथा च, साधनाशुपकरणसहितो यथोक्तपुरुषार्थोऽधिकृतः प्राधान्येन निरूपयितुमस्माभिः प्रारब्ध इति सूत्रवाक्यार्थः । त्रिविधम्—आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं च

दुःखम् । तत्रात्मनः स्वसङ्घातमधिकृत्य प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकं—शारीरं मानसं च । तत्र शारीरं व्याध्यद्युथम् । तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिभौतिकं—व्याघ्र-चौराद्युथम् । देवानग्निवाय्वादीनाधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिदैविकं—दाहशीताद्युथमिति भावः । यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसं, तथाऽपि मनोमात्रजन्यत्वाज्जन्तुषां मानसत्वामानसत्त्वविशेषः । एषां विविधदुःखानां या अत्यन्तनिवृत्तिः स्थूल सूक्ष्म साधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः, सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषाणां बुद्धेरिष्ट इत्यन्तर्वाक्यार्थः । तत्र स्थूलं दुःखं वर्तमानावस्थं, तच्च द्वितीयदृष्ट्या परि स्वयमेव नङ्गति, अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा । अतीतं तु प्रागेव नष्टमिति न तत्र साधनापेक्षेति परिशेषादनागतावस्थसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थतया प्रकृते पर्यवस्यति । तथा च योगसूत्रं—“द्वयं दुःखनागतम्” (साध० पा० १६ सू०) इति । निवृत्तिश्च न नाशः, अपि तु अतीतावस्था, ध्वंस प्रागभावयोरतीतानागतावस्थास्वरूपत्वात् सत्कार्यवादिभिरभावानङ्गीकारात् ।

ननु कदाचिदयवर्तमानसमागतं दुःखेनप्रासादिकम् ; अतः स्वपुण्यनिवृत्तिवत् तन्निवृत्तेन पुरुषार्थत्वं युक्तमिति ? मेवम् ; सर्वत्र हि स्वस्वकार्यजननशक्तियवद्दयस्यायिनौति पातञ्जले सिद्धं, दाहादिशक्तिशून्यस्यानादिः कायदर्शनात् । सा च शक्तिरनागतावस्थतत्त्वाव्यरूपा ; इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोग्यतेत्यपि गीयते ; अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवान गतदुःखसत्ता अनुमोयते, तन्निवृत्तिश्च पुरुषार्थ इति । जीवशक्तिदशायां च प्राक्स्वकर्माफलातिरिक्तानां दुःखानामनागतावस्थानां बीजस्थानां दाहः, त्रिदेहकेवल्यं तु चित्तेन सह विनाश इत्यन्तर्वाक्यविशेषः । बीजदाहश्चात्रिदशसहकार्युक्तेदमात्रं, ज्ञानस्याविद्यामात्रोक्तेदकत्वस्य लोके सिद्धत्वात् ; अत एव चित्तेन सहैव दुःखस्य नाशः, ज्ञानस्य साक्षाद्दुःखादिनाशकत्वे प्रमाणाभावादिति ।

ननु तथाऽपि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः सम्भवति, दुःखस्य चित्तधर्मत्वेन पुरुषेः तन्निवृत्त्यसम्भवात्, दुःखनिवृत्तिशब्दस्य दुःखानुत्पादार्थकत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यसिद्धत्वात् । यत् तु कण्ठवालीकरवत् सिद्धेऽयसिद्धत्वं श्रमात् पुरुषार्थता स्यादिति, तन्न ; एवमपि पुमान्निर्दुःख इति श्रवणं

व्याप्त
मन्त्र
गम्

मननोत्तरं दुःखज्ञानार्थं निदिध्यासनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । वज्रायामसाध्ये
 ह्युपाये फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति, प्रकृते तु श्रवण-मननाभ्यां सिद्धत्व-
 ज्ञानान्नाप्राप्त्याख्यज्ञानानास्कन्दितः फलस्यासिद्धत्वनिश्चयोऽस्तीति । किञ्च,
 भवतु कदाचित् अमादिना पुरुषेच्छाविषयत्वं दुःखाभावस्य, श्रुतिस्तु
 मोहनाशिनो कथं सिद्धस्य फलत्वं प्रतिपादयेत् ? “तरति श्लोकमात्मवित्”
 (छान्दो० ७ अ० ६ ख० ३ म०) “विद्वान् हर्ष-श्लोको जहाति” (कठ०
 २।१२) इत्यादिरिति ? अलोच्यते—“न नित्य-शुद्ध-बुद्ध मुक्तस्वभावस्य
 तदयोगस्तदयोगादृते” (१ अ० १६ सू०) इति द्वैतहेत्ववधारक-
 सूत्रेणैवायं पूर्वपक्षः समाधास्यते । तथा हि, प्रतिविम्बरूपेण पुरुषेऽपि
 सुख-दुःखे स्थाः, अन्यथा तयोर्भोग्यत्वानुपपत्तेः । सुखादिग्रहणं हि भोगः,
 ग्रहणं च तदाकारता, सा च कूटस्थचितौ बुद्धेरर्थाकारवत् परिणामो
 न सम्भवतीत्यगत्या प्रतिविम्बरूपतायामेव पर्यवस्यति । अयमेव
 बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बो “वृत्तिसारूप्यमितरत्” (समा० पा० ४ सू०) इति
 योगसूत्रेणोक्तः । “सत्वेऽनुतप्यमाने तदाकारानुरोधोत् पुरुषोऽप्यनुतप्यते इव
 दृश्यते” इति योगभाष्ये च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव तापादिदुःखस्य
 प्रतिविम्ब उक्तः ; अत एव च पुरुषस्य बुद्धिवृत्त्युपरागे स्फटिकं दृष्टान्तं
 सूत्रकारो वक्ष्यति—“कुसुमवच्च मण्येः” (२ अ० ३५ सू०) इति ।
 वेदान्तिभिरपि चेतनेऽध्यस्ततयैव दृश्यमानमुच्यते, स चाध्यासः प्रतिविम्बं
 विना न घटते, ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे आत्माश्रयात् ; अध्यासात् ज्ञानं,
 ज्ञानमेव चाध्यास इति । तदेतत् स्मर्यतेऽपि—

“तस्मिंश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥”

इति । अत्र हि दृष्टिशब्दो बुद्धिवृत्तिसामान्यपरः, युक्तिसाम्यात् ।
 प्रतिविम्बश्च तत्तदुपाधिषु विम्बाकारश्चित्तपरिणाम इति ; तस्मात्
 प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो भोगाख्योऽस्ति ; अतस्तेनैव रूपेण
 तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं युक्तम् ; अत एव “दुःखं मा भुञ्जीय” इति प्रार्थना-
 ऽप्यापामरं दृश्यते । तच्च दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमन्यशेषतया न
 सम्भवतीति सैव स्वतः पुरुषार्थः ; दुःखनिवृत्तिस्तु कण्टकादिनिवृत्तिवत्
 तादर्थ्येन न स्वतः पुरुषार्थः । एवं सुखमपि न स्वतः पुरुषार्थः, किन्तु

तद्भोग एव स्वतः पुरुषार्थत्वं यातीति । तदिदं दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तं—“तस्मिन् निवृत्ते पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते” इति । अतः श्रुतावपि दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं विप्रयतासम्बन्धेनैव बोध्यम् । तदेतत् योगवार्तिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । तदेवमनेन सूत्रेण व्यूहद्वयं सङ्क्षेपेणोद्दिष्टं, विस्तरस्त्वनयोः पश्चाद्भवितेति ॥ १ ॥

अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपाययूहस्याकाङ्क्षायां तदितरेषां हानोपायत्वं प्रत्याचष्टे सूत्रजातेन—

(अथ दृष्टोपायात् दुःखनिवृत्त्यभावः ।—)

न दृष्टात् तत्सिद्धिः, निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

लौकिकादुपायाद्वनादेरित्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति, कुतः ? धनादिना दुःखे निवृत्ते पश्चाद्वनादिक्षये पुनरपि दुःखानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः,—“अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेन” (बृह० उ० २ अ० ४ प्र० २ म०) इत्यादि ॥ २ ॥

नन्वेवं धनार्चनस्य कुञ्जरशौचवत् दुःखानिवर्तकत्वे कथं तत् प्रवृत्तिः ? तदाह—

(अथ दृष्टोपायस्य सामयिकदुःखनिवर्तकत्वे युक्तिः ।—)

**प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्ट-
नात् पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥**

दृष्टसाधनजन्यायां दुःखनिवृत्तावत्यन्तपुरुषार्थत्वमेव नास्ति, यथा-
कथञ्चित् पुरुषार्थत्वं तु अल्पमेव ; कुतः ? प्रात्यहिकस्य क्षुदुःखस्य निरा-
करणवदेव तेन धनादिना दुःखनिराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादित्यर्थः ;
अतो धनार्चने प्रवृत्तिरुपपद्यते इति भावः । कुञ्जरशौचादिकमन्वा-
पातदुःखनिवर्तकतया मन्दपुरुषार्थी भवत्येवेति ॥ ३ ॥

स च दृष्टसाधनजो मन्दपुरुषार्थी विज्ञेय इत्याह—

(अथ दृष्टोपायस्य हेतुत्वसमर्थनम् ।—)

सर्वासम्भवात्, सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्भेदः

प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

स च दृष्टसाधनजो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशास्त्राभिज्ञेह्यो
दुःखपक्षे निक्षेपणीयः । कुतः ? सर्वासम्भवात् सर्वदुःखेषु दृष्टसाधनैः
प्रतीकारासम्भवात् ; यत्रापि सम्भवः तत्रापि प्रतिग्रहपापाद्यदुःखा-
वश्यकवमाह, सम्भवेऽपीति । सम्भवेऽपि दृष्टोपायनान्तरीयकादिदुःख-
सम्पर्कावश्यम्भावादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रं—“परिणाम-ताप-संस्कार-
दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः” (साध० पा० १५ सू०)
इति ॥ ४ ॥

ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतीकारे दुःखसम्बेदनियमो-
ऽप्रयोजकः । तथा च स्मर्यते—

“दक्ष दुःखेन समिधन् न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं खःपदाख्यदम् ॥”

इति ? तत्राह—

(अत्यन्तदुःखनिवृत्तौ दृष्टोपायानामसाध्यतानिर्देशः ।—)

उत्कर्षादपि मोक्षस्य, सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनासाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाध्याद्यादित्य उक्तर्पात् तेषु
दुःखसत्ता अवधार्यते । अपि-शब्दात् त्रिगुणात्मकत्वादेरपि । मोक्षस्योत्कर्षे
प्रमाणं सर्वोत्कर्षश्रुतेरिति—“न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-
हृतिरस्ति । अशरीरं वाव सत्त्वं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” (छान्दो० ८ अ०
१२ ख० १ म०) इत्यादिना विदेहकौवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु ना भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदुःखनिवृत्तिः, अदृष्टसाधनात् तु
वैदिककर्मणः स्वात् ; “अपाम सोमसमृता अभूम” (अथर्वशिखरः २।३)
इत्यादिश्रुतेरिति ? तत्राह—

(अत्यन्तदुःखनिवृत्तौ अदृष्टोपायानामपि असाध्यतानिर्देशः ।—)

अविशेषस्त्रीभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोरत्यन्तदुःखनिवृत्त्यसाधकत्वे यद्योक्ततडेतत्वे
त्वादिशेष एव भन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारिकायामुक्तम्—

“दृष्टवदानुश्रविकाः, स चाविशुद्धिचयातिशययुक्ताः”

इति । गुरोरनुग्रयते इत्यनुग्रहो वेदः, तद्विहितयागादिरानुग्रहिकः ।
 स दृष्टोपायवदेव अगुह्यो हिंसादिपापेन, विनाशिसातिशयफलकत्वेन च
 युक्त इत्यर्थः । ननु वैधर्हिंसायाः पापजनकत्वे बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्ट-
 साधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्यानुपपत्तिरिति चेत् ? न ; वैधर्हिंसा-
 जन्यानिष्टस्य इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिक-
 दुःखाजनकत्वरूपस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य विध्यंशस्याक्षतेः । यत् तु
 वैधर्हिंसाऽतिरिक्तहिंसाया एव पापजनकत्वमिति, तदसत् ; सङ्कोचे
 प्रमाणाभावात्, युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मेऽपि युद्धादौ ज्ञातिवधादिप्रत्यवाय-
 परिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणाच्च,

“तस्मात् यास्याम्यहं तात ! दृष्टेऽहं दुःखसन्निधिम् ।

तयोधर्ममधर्मादं किम्पाकफलसन्निभम् ॥”

इति मार्कण्डेयवचनाच्च । “अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” (छान्दो०
 ८ अ० १५ ख० १ म०) इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसानिष्ठत्वेनेष्ट-
 साधनत्वमेव वक्ति, न तु वैधर्हिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं
 योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् ।

“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकोऽमृतत्वमानुः”

(महाभारत० १०।५) इति ।

“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” (श्वेताश्व०
 ३।४) इत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सामानादिभिरमृतत्वं गौणमेव
 मन्तव्यम्—

“आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते”

इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥

तदेवं दृष्टादृष्टोपाययोः साक्षात् परमपुरुषार्थसाधनत्वे साधिते
 तदुपायाकाङ्क्षायां विवेकज्ञानमुपायो वक्तव्यः । तत्र विवेकज्ञानम-
 विवेकाख्यदुःखहेतूच्छेदज्ञानेव हानोपाय इत्याशयेनादावपि विवेकमेवेतर-
 प्रतिषेधेन हेतुहेतुतया परिशिषयति प्रघट्टकेन— ✓

(स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशाभावः ।—)

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मात्रत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोग एव, तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षणमस्ति, यतो न स्वभावतो बहस्य भोक्षाय साधनोपदेशस्य श्रौतस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते ; न ह्यनेः स्वाभाविकादौष्णाशोचः सम्भवति, स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभाविवादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम्—

“यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारो स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जगत्तन्तरङ्गतैरपि ॥”

इति । यस्मिन् सति कारणविलम्बाद्विलम्बो यस्योत्पत्तौ न भवति, तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वलक्षणम् । ननु सर्वदोषलम्भापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्वशङ्कैव नास्तीति चेत् ? न ; त्रिगुणालम्बकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलम्बिवदात्मनोऽपि तदनुपलम्बितसम्भवात्, दुःखस्वाभाविकत्ववादिभिर्विद्वेष्टितस्येवात्मनोऽभ्युपगमाच्च । अथैवमात्मनाशादेव शोचोऽस्त्विति चेत् ? न ; अहं ब्रह्मो विमुक्तः स्यामिति बन्धसामानाधिकार्येणैव शोचस्य एतदर्थत्वादिति ॥ ७ ॥

भवत्वनुष्ठानं, तेन किम् ? इत्यत्र आह—

(स्वभावतो बहस्य मोक्षसाधनोपदेशस्य वैफल्ये कारणनिर्देशः ।—)

स्वभावस्यानप्रायित्वादननुष्ठानलक्षणम्—

प्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

स्वभावस्य यावद्द्रव्यभाविचास्त्रोच्चासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्रुते-
वननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु श्रुतिवलादेवानुष्ठानं स्यात् ? तत्राह—

(वैफल्ये कारणान्तरनिर्देशः ।—)

नाशक्योपदेशविधिः, उपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाशक्याय फलाद्योपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति, यत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्योपाये स उपदेशो न भवति, किन्तुपदेशाभास एव,
“वाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयति” इति न्यायादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्कते—

(स्वाभाविकस्य अन्यथाभावे दृष्टान्तनिर्देशः ।—)

शुक्लपटवत् वीजवच्चेत् ? ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते, यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शैलं रागिणापनीयते, यथा च वीजस्य स्वाभाविक्यद्वुरशक्तिरग्निना अपनीयते ; अतः शुक्लपटवत् वीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति तददेव तत्त्वाधनोपदेशः स्यादिति चेत् ? इत्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते—

(स्वाभाविकस्य अपरावर्तनीयत्वे समाधानम् ।—)

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वानाविकायापायोपदेशो लोकानां भवति ; कुतः ? शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् । दृष्टान्तद्वये हि शैलरादेराविर्भाव-तिरोभावावेव भवतः, न तु शैलरादुरशक्त्योरभावो भवति, रजकादिव्यापारैर्वीरिगसङ्ख्यादिभिश्च रक्तपट-भृष्टवीजयोः पुनः शैलरादुरशक्त्याविर्भावादित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेत् ? न ; दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुभवात्, श्रुति-स्मृत्याः पुरुषार्थत्वसिद्धेयं, न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च, दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षस्य कदाचित् योगीश्वरसङ्ख्यादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टवीजेष्विव सुक्ष्मेऽपि सम्भवेनानिर्भावापत्तिरिति ॥ ११ ॥ स्वभावतो वक्ष्यं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धनपाकरोति सूक्ष्मातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वेऽपि ज्ञानाद्युपायोच्छेदत्वं न घटेत्, अनागतवस्थतुल्यदुःखस्य प्रावृद्ध्यभाविषादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते—

(पुरुषस्य कालनिमित्तकबन्धनभावः ।—)

न कालयोगतः, व्यापिनो नित्यस्य सर्व-

सम्बन्धात् ॥ १२ ॥

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः ; कुतः ? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा सुक्त-सुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा

सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे काल-देश-कर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलयेत्, श्रुति-स्मृति-युक्तिभिः सिद्धत्वात् ; किन्तु यत् नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिनिमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते, पुरुषे बन्धस्योपाधिकत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवसम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् ? एवं सति यत्-संयोगे सत्यवत्त्वं बन्धतत्वेव सहकारिणि लाघवात् बन्धो युक्तः, पुरुषे बन्धव्यवहारस्योपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति ॥ १२ ॥

(पुरुषस्य देशनिमित्तकबन्धाभावः ।—)

न देशयोगतोऽपि, अस्मात् ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः ; कुतः ? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तानुक्तानुक्त-सर्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

(पुरुषस्य अवस्थानिमित्तकबन्धाभावः ।—)

नावस्थातः, देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

सङ्घातविशेषरूपताऽऽख्या देहरूपा या अवस्था न तन्निमित्ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः ; कुतः ? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचैतनधर्म-त्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकम् ? तत्राह—

(अवस्थानिमित्तकबन्धाभावत्वे हेतुनिर्देशः ।—)

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

इति-शब्दो हेत्वर्थः । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वोकारे विकारहेतुसंयोगाच्चः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः,—“स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुषः” (ऋह० उ० ४।३।१५) इति । सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति, काल-देशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुति-स्मृतिषु पञ्चपत्रस्थजलेनेव पञ्चपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्तताश्रवणाच्च ॥ १५ ॥

(कर्मनिमित्तकबन्धाभावत्वे हेतुनिर्देशः ।—)

न कर्मणा, अन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

न हि विहितनिमित्तकर्मणाऽपि पुरुषस्य बन्धः, कर्मणामनात्म-
धर्मत्वात् अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च सुक्तस्यापि बन्धापत्तेः ।
ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोषः ? इत्याशयेन हेत्वन्तर-
माह, अतिप्रसक्तेश्चेति प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः ।
सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पजं च प्रागेव निराकृतं “न
कालयोगः—” (१२ सू०) इत्यादिसूत्रे इति ॥ १६ ॥

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकार्यानुरोधेन
वित्तस्यैवास्तु, दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् ; किमर्थं पुरुषस्यापि
कल्पते बन्धः ? इत्याशङ्कायामाह—

(बन्धस्य चित्तधर्मत्वस्वीकारे अनुपपत्तिः ।—)

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमालधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः । पुरुषस्य
हि दुःखयोगं विनाऽपि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुष-
दुःखादीनां सर्वपुरुषभोक्ष्यता स्यात्, नियामकाभावात् ; ततश्च अयं
दुःखभोक्ता अयं च सुखभोक्त्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येत्यर्थः । अतो
भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि
स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिविम्बरूप एवेति प्रागे-
वोक्तं, प्रतिविम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वपुरुषां सर्वदुःखभोग
इति भावः । चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो
हेतुरिति योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं
सम्भूतवृत्तिवासनावत्त्वमिति । यत् तु चित्तस्यैव बन्ध-मोक्षो, न पुरुषस्येति
श्रुतिस्मृतिषु गीयते, तत् विम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय
धीयम् ॥ १७ ॥

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति—

(प्रकृतिनिमित्तकबन्धाभावे हेतुनिर्देशः ।—)

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत् ? न ; तस्या अपि पार-

तन्त्वाम् ॥ १८ ॥

ननु प्रकृतिनिमित्तादन्वो भवत्विति चेत् ? न ; यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्वं वक्ष्यमाणमस्ति । संयोगविशिष्टं विनाऽपि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादित्यर्थः । “प्रकृतिनिबन्धना चेत्” इति पाठे तु—प्रकृतिनिबन्धना चेत् बन्धनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अतो यत्पारतन्त्र्या प्रकृतिर्वन्धकारणं सम्भवेत्, तस्मादेव संयोगविशिष्टा-
दौपाधिको बन्धः, अग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गे-
नान्तराली एवावधारयति—

(पुरुषस्य बद्धत्वे प्रकृतिसंयोगस्य हेतुनिर्देशः ।—)

न नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावस्य तद्व्योगः,

तद्व्योगादृते ॥ १९ ॥

तस्मात् तद्व्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्व्योगो बन्ध-
सम्पत्कीर्तिः, अपि तु स एव बन्धः, बन्धस्यौपाधिकत्वलाभाय नञ्द्वयेन
वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत्, तदा
तद्वदेव तद्व्योगेऽप्यनुवर्तेत । न च द्वितीयवृत्त्यादेर्दुःखाशक्तत्वं कल्प्यं,
कारणनाशस्य कार्यनाशकतयाः कृपत्वेन तैवेवोपपत्तावस्थाभिस्तद-
कल्पनात् । वृत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् ; अतो दीपशिखावत्
क्षणभङ्गुराया वृत्तेराशुविनाशित्वेनैव तद्वर्णाणां दुःखेच्छादीनां विनाशः
सम्भवतीति ; अतः प्रकृतिविशेषे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धः, न तु
स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा संयोगनिवृत्तिरिव साक्षाद्धानीपाय
इत्यपि वक्रोक्तिफलम् । तथा च श्रुतिः,—

“यथा ज्वलद्गृह्हास्तिष्ठ-गृहं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोषप्रकृति-विच्छिन्नोऽयं न शोचति ॥”

इति । वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखव्योग इति भनो मा-
भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावबुद्धस्य स्फटिकस्य रागव्योगो

न जपायोगं विना घटते, तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते, स्वतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं सौरे—

“यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥”

इति । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकम् ; तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यगून्यत्वम् । नित्यबुद्धत्वम् अलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिविम्बरूपदुःखशोणस्वप्नारमार्थिको बन्ध इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः,—“अयमात्मा सत्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुः” (नृसिं० उ० ६ख०) इत्यादि ।

नन्वस्य मननशास्त्रत्वादलाभे युक्तिरपि वक्तव्येति चेत् ? सत्यम् ; ‘न तदुद्योगस्तदुद्योगादृते’ इत्यनेन नित्यशुद्धत्वादौ युक्तिरयुक्तैव ; तथा हि आत्मनि नित्यत्व-विभुत्वादिकं तावत् न्यायादिदर्शनेष्वेव साधितम् । तत्र नित्यस्य विभोरात्मनो दृढयोगं विना दुःखाद्यस्थितिविकारैर्योगो न भवति, तस्यैवान्तःकरणस्य सर्वसम्प्रतकारणस्य तदुपादानकारणत्वमेव युक्तं, लाघवात् ; सर्वविकारिष्वन्तःकरणस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्याम् । न पुनरन्तर्विकारिणो मनसो निमित्तत्वम् आत्मनोऽप्यादानत्वं युक्तं, कारणद्वयकल्पनं गौरवात् । नन्वहं सुखी दुःखी करोमीत्याद्यनुभवादात्मनो विकासोपादानत्वमिति चेत् ? न ; अहं गौर इत्यादिअपश्यतान्तःपातित्वनाप्राप्त्यशुद्धास्तन्दितयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्तान्कारणमुत्तीतानुमानापेक्षया दुर्बलत्वात् । आत्मनश्चिन्मात्रत्वे तु युक्तिरपि वक्ष्यते इति दिक् ।

अस्य सूत्रस्यैवार्थः कारिकायाऽयुक्तः,—

“तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥”

इति । कर्तृत्वमत्र दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्षणम् । तथा योगनूत्वेऽयस्य सूत्रस्यैवार्थ उक्तः,—“द्रष्टृ-दृश्ययोः संयोगो ह्येव हेतुः” इति । गीतायां च—

“पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्” (१३अ० २१श्लो०)

इति । प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः । तथा च श्रुतावपि—

“आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” (कठ० ३।४)

इति । न च कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि सुक्तामुक्तपुरुषसाधारण-
तया कथं बन्धहेतुरिति वाच्यम् ; जन्मापरनामः स्वस्वबुद्धिभावापन्न-
प्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र संयोगशब्दार्थत्वात्, योगभाष्ये व्यासैस्तथा
व्याख्यातत्वात्, बुद्धिबल्युपाधिर्नैव पुरुषे दुःखयोगाच्च । वेशेषिकादिवदेव
भोगजनकत्वादेव क्लेशकत्वेनान्तःकरणसंयोगे वैजात्यं चास्माभिरपीष्टम् ;
अतो न सुशुद्धादौ बन्धप्रसङ्गः । स्वस्वमुक्तवृत्तिवासनावद्यत्किञ्चित्
वृत्ति-तत्त्वस्कारप्रवाहोऽप्यनादिः ; अतः स्वस्वानिभावव्यवस्थितिः । कश्चित्
तु प्रकृति-पुरुषयोः संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामसङ्गो प्रसज्येयाताम् ;
अतोऽत्राविवेक एव योगशब्दार्थः, न तु संयोग इति । तच्च ; “तद्व्यो-
गोऽप्यविवेकात्” (१।५५) इति सूत्रेणाविवेकस्य योगहेतुताया एव
सूत्रकारेण वक्ष्यमाणात्वात्, “स्व-स्वानिभक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः”
(साध० पा० २३ सू०) “तस्य हेतुरविद्या” (साध० पा० २४ सू०)
इति सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया उक्तत्वाच्च । किञ्च,
विवेकाभादरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे प्रलयादावपि प्रकृति-पुरुषसंयोग-
सत्त्वेन भोगाद्यापत्तिः । निव्याञ्चानरूपस्याविवेकस्य च संयोगत्वे आत्मा-
श्रयः, पुन्रप्रकृतिसंयोगस्याञ्चानादिहेतुत्वादिति । तस्मादविवेकातिरिक्तो
योगो वक्तव्यः, स च संयोग एव, अन्यथाप्राप्तः शक्यत्वात् । संयोगश्च न
परिणामः, सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्त्यैव परिणामित्वव्यवहारात् ;
अन्यथा कूटस्थस्य सर्वगतत्वरूपविभुत्वानुपपत्तेः । नापि संयोगमालं सङ्गः,
परिणामहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थताया वक्तव्यत्वादिति ।

ननु तथाऽपि कथं नित्ययोः प्रकृति-पुरुषयोर्महदादिहेतुरनित्यः
संयोगो घटते इति चेत् ? न ; प्रकृतेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नविभक्तगुण-
समुदायरूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन पुरुषसंयोगोत्पत्तेः सम्भवात् ;
श्रुति-स्मृतिसिद्धत्वात् प्रकृतिसंयोग-सोभयोरिति । एतच्च योगवार्तिके
प्रपञ्चितमस्माभिः ।

अपरस्तु भोग्य-भोक्तृयोग्यतैवानयोः संयोग इत्याह । तदपि न ; योग्य-
ताया नित्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः । अनित्यत्वे किमपराहं संयोगेन ?
परिणामित्वापत्तेः समानत्वात्, भोग्य-भोक्तृयोग्यतायाः संयोगरूपत्वस्य
सूत्रादिष्वनुक्तत्वेनाप्रामाण्यकत्वाच्चेति ; तस्मात् संयोगविशेष एवाल
बन्धाख्यहेतुतया सूत्रकाराभिप्रेत इति स्वयं बन्धहेतुरवधारितः ॥१८॥

इदानीं नास्तिकाभिप्रेता अपि बन्धहेतवो निराकर्तव्याः । तत्र—

“षड्भिन्नो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः” (इत्यमरः)

इत्यनुशासनादिसिद्धाः क्षणिकविज्ञानात्मवादिनो बौद्धप्रभेदा एव-
माहुः,—“नास्ति प्रकृत्यादि वाच्यं बल्यन्यत्, येन तत्संयोगादौपाधिक-
स्तात्त्विको वा बन्धः स्यात् ; किन्तु क्षणिकविज्ञानसन्तानमात्रमद्वितीयं
तत्त्वम्, अन्यत् सर्वं सांघातिकं, संघातिश्चाविद्या मिथ्याज्ञानाख्या, तत एव
बन्धः” इति । तथा च तैस्तैस्तम्—

“अभिनोऽपि हि बुद्धात्मा विपर्ययासनिदर्शने ।

ग्राह्य-ग्राहकसंवित्ति-भेदानिव लक्ष्यते ॥”

इति । तन्मतमादौ निराक्रियते—

(अविद्यानिमित्तकबन्धाभावे हेतुनिर्देशः । —)

नाविद्यातोऽपि, अवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अपि-शब्दः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया । अविद्यातोऽपि न साक्षाद्व्ययोगः,
अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अव्यवस्तुत्वेन तथा बन्धानौचित्यात्, न हि
स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमित्यर्थः । बन्धोऽप्यवास्तव इति चेत् ? न ; स्वयं
सूत्रकारेण निराकरिष्यमाणत्वात्, विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये
योगाभ्यासाभ्युपगमविरोधाच्च, बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्याख्य-
फलसिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं ब्रह्मायाससाध्ययोगाङ्गाहुष्ठानासम्भवा-
दिति ॥ २० ॥

(अविद्याया वस्तुत्वाङ्गीकारे दोषनिर्देशः । —)

वस्तुत्वे सिद्धान्तज्ञानिः ॥ २१ ॥

यदि चाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते, तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्या-
ऽद्वैतत्वस्य हानिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

(अविद्याया वस्तुत्वाङ्गीकारे दोषान्तरनिर्देशः । —)

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

किञ्च, अविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयं द्वैतं प्रसज्येत, तच्च भवतामनिष्टमित्यर्थः । सन्तानान्तःप्रतिव्यक्तौ नान्मानन्त्यात् सजातीयद्वैतमिष्यते एवेत्याशयेन विजातीयेति विशेषणम् । नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्ययाऽपि कथं विजातीयद्वैतमिति चेत् ? न ; ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया एव तैर्वन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् ; वासना तु ज्ञानाद्विजातीयेवेति । एभिश्च सूत्रैर्ब्रह्मभौमांसासिद्धान्तौ निराक्रियते इति भ्रमो न कर्तव्यः, ब्रह्मभौमांसायां केनापि सूत्रेणाविद्यामात्रतो बन्धस्यानुक्तत्वात्, “अविभागो वचनात्” (वे० सू० ४।२।१६) इत्यादिसूत्रैर्ब्रह्मभौमांसाया अभिप्रतस्याविभागलक्षणाद्वैतस्याविद्यादिवास्तवत्वेऽप्यविरोधाच्च । यत् तु वेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्य मायावादस्यात् लिङ्गं दृश्यते, तत् तेषामपि विज्ञानवाद्येकदेशितया युक्तमेव—

“मायावादमसच्छारलं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।

मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥”

इत्यादिपञ्चपुराणस्थशिववाक्यपरम्परारभ्यः ; न तु तत् वेदान्तमतं—

“वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम्”

इति तद्वाक्यशेषादिति । मायावादिनोऽत्र च न साक्षात् प्रतिवादित्वं, विजातीयेति विशेषणवैयर्थ्यात्, मायावादे सजातीयद्वैतस्याप्यनभ्युपगमादिति ; तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्धहेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते । अनयैव च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मायावादिनामविद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम् । अस्मन्मते त्वविद्यायाः कूटस्थनित्यतारूपपरमार्थिकत्वाभावेऽपि घटादिवद्वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणसंयोगद्वारा बन्धहेतुत्वे यद्योक्तवाधाऽनवकाशः । एवं योज्यमते ब्रह्मभौमांसांमतोऽपीति ॥ २२ ॥

पुनः शङ्कते—

(अविद्यायाः स्वरूपविचारे शङ्कावतारणम् ।—)

विरुद्धोभयरूपा चेत् ? ॥ २३ ॥

ननु विरुद्धं यदुभयं सदसच्च सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या वक्तव्या ; अतो न तथा पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेत् ? इत्यर्थः । स्वयं तु सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य यद्वक्ष्यति, तत्र सत्त्वासत्त्वे व्यक्ताव्यक्तत्वरूपत्वादिरुद्धे एव न भवत इति सूचयितुं विरुद्धपदोपादानम् ॥ २३ ॥

परिहरति—

(अविद्यायाः स्वरूपविषयकशङ्कापरिहारः ।—)

न तादृक्, पदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

सुगमम् । अपि च, अविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेनाविद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः, बन्धपर्यायस्य दुःख-भोगस्य कारणनाशादिति । अस्मदादिमते तु नायं दोषः, संयोगद्वारेणैव अविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात् । जन्माख्यश्च संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यतीति ॥ २४ ॥

पुनः शङ्कते—

(अविद्यायाः स्वरूपविचारे शङ्कान्तरावतारणम् ।—)

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्-षोडशादिनियतपदार्थवादिनः ; अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्यु-पेयमिति भावः ॥ २५ ॥

परिहरति—

(अविद्यायाः स्वरूपविषयकशङ्कायां परिहारान्तरम् ।—)

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य सङ्ग्रहः, अन्यथा

बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो नाऽस्ति, तथाऽपि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य सङ्ग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति, अन्यथा

बालकाद्युक्तस्याप्यौक्तिकस्य सङ्ग्रहः स्वादित्यर्थः । श्रुत्यादिकं चास्मिन्नर्थ-
स्फुटं नास्ति ; युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ।

“नासद्रूपा न सदृपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसङ्ग्रामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥”

इत्यादिसौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः,—

“विकारजननीं मायामष्टरूपामजां भुवाम्” (चुलिकोप० ३)

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायाख्या प्रकृतिः परमार्थसती न भवति, पूर्वपूर्व-
विकाररूपेः प्रतिक्षणमपायात् । नापि परमार्थासती भवति, अर्थक्रिया-
कारित्वेन ज्ञशृङ्खलक्षणत्वात् । नापि तदुभयात्मिका, विरोधाच्च ;
अतः सदसङ्ग्रामनिर्वाच्या सत्येवेत्यसत्येवेति च निर्द्वार्योपदेष्टुमशक्या ;
किन्तु मिथ्याभूता लयाख्यव्यावहारिकासत्त्ववती, परिणामिनिव्यतारूप-
व्यावहारिकभूतवती चेति । एतच्चाग्रे प्रपञ्चयिष्याम इति दिक् । एतत्-
प्रकरणोपन्यस्तानि च सर्वाख्येव दूषणान्याधुनिकेऽपि मायावादे
योजनीयानि ॥ २६ ॥

अपरे नास्तिका आहुः,—“चक्षिका वाच्यविषयाः सन्ति, तेषां
वासनया जीवस्य बन्धः” इति ; तदपि दूषयति—

(वासनानिमित्तकवन्ध इति मतनिराकरणम् ।—)

नानादिदिष्योपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्यां विषयवासना, तन्निमित्तकोऽपि
बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः । “निमित्ततोऽन्यस्य” इति पाठस्तु
समीचीनः ॥ २७ ॥

अत्र चैतुनाह—

(वासनानिमित्तकवन्धाभावे चैतुनिर्देशः ।—)

न बाह्याभ्यन्तरयोः परस्म्योपरस्म्यकभावोऽपि, देश-
व्यवधानात् सुरुप्तस्य-पाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

तन्मते परिच्छिन्नो देशात्तस्य एवात्मा । तस्याभ्यन्तरस्य न बाह्यविषयेण
सुरुप्तोपरस्म्योपरस्म्यकभावोऽपि सम्भवति ; कुतः ? सुरुप्तस्य-पाटलिपुत्रस्थयो-

रिव देश्यवधानादित्यर्थः । संयोगे सत्त्वेव हि वासनाख्य उपरागो दृष्टः ; यथा—मञ्जिष्ठा-वस्त्रयोः यथा वा पुष्प-स्कटिकयोरिति । अपि-शब्देन स्वमतेऽपि संयोगाभावादिः समुच्चयते । सुगन्ध-पाटलिपुत्रौ विप्रकृष्टौ देशविशेषौ ॥ २८ ॥

ननु भवतामिन्द्रियाणामिवास्माकमात्मनो विषयदेशे गमनाद्विषय-संयोगेन विषयोपरागो व्यक्त्यः ? तत्राह—

(वासनानिमित्तकबन्धाभावे हेत्वन्तरभिर्देशः ।—)

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

द्वयोर्बन्ध-सुक्तात्मनोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरागान्न बन्ध-सोच्यवस्था स्यात्, सुक्तास्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

अत्र शङ्कते—

(अदृष्टनिमित्तकबन्धनाशङ्कावतारणम् ।—)

अदृष्टवशाच्चेत् ? ॥ ३० ॥

नन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवोपरागस्ताभ इति चेत् ? इत्यर्थः ॥ ३० ॥

परिहरति—

(अदृष्टनिमित्तकबन्धनाशङ्कापरिहारः ।—)

न द्वयोरेककालायोगादुपकारार्थोपकारक-
भावः ॥ ३१ ॥

वशिकत्वाभ्युपगमात् द्वयोः कर्तृ-भोक्तीरेककालासत्त्वेन नोपकारार्थोप-कारकभावः, न कर्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो विषयोपरागः सम्भवती-त्यर्थः ॥ ३१ ॥

शङ्कते—

(अदृष्टनिमित्तकबन्धने शङ्कान्तरावतारणम् ।—)

पुत्रकर्मवदिति चेत् ? ॥ ३२ ॥

ननु यथा पितृनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारी भवति, तद्वत् व्यधि-कारणेनैवादृष्टेन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति—

(दृष्टान्तासिद्ध्या अदृष्टनिमित्तकं बन्धने शङ्कान्तरपरिहारः ।—)

नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भा-
धानादिना संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

पुत्रेष्ट्याऽपि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते, हि यस्मात् तत्र तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं स्थायी एक आत्मा नास्ति, यो जन्मोत्तर-
कालीनकर्माधिकाराद्यं पुत्रेष्ट्या संस्क्रियेतेति दृष्टान्तस्याप्यभिद्विरित्यर्थः ।
अस्मन्मते तु स्वैर्याभ्युपगमात् तत्राप्यदृष्टसामानाधिकरण्यमेवास्ति, पुत्रेष्ट्या
चनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठादृष्टेनैव पुत्रोपाधिद्वारा पुत्रस्योपकारादित्यस्मन्मते-
ऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु बन्धस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभावकारणको वा
बन्धोऽस्तु ? इत्याशयेनापरो नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते—

(बन्धस्य क्षणिकत्ववादसमर्थने नास्तिकानां युक्तिः ।—)

स्थिरकार्य्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

बन्धस्येति शेषः । भावस्तूत एव । अत्रायं प्रयोगः,—विवादास्यदं
बन्धादि क्षणिकं, सत्त्वाद्दोषशिखादिवदिति । न च घटादौ व्यभिचारः,
तस्यापि पक्षसमत्वात् । एतदेवोक्तं स्थिरकार्य्यासिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

समाधत्ते—

(नास्तिकानां क्षणिकत्ववादखण्डने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

न, प्रत्यभिज्ञावाधात् ॥ ३५ ॥

न, कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेषः । यदेवाहमद्राचं तदेवाहं स्पृशा-
मीत्यादिप्रत्यभिज्ञया स्वैर्य्यसिद्धेः क्षणिकत्वस्य बाधात्, प्रतिपन्नानु-
मानेनेत्यर्थः । तत् यथा—बन्धादि स्थिरं, सत्त्वात् घटादिवदिति अस्म-
न्मते एवानुकूलतर्कसत्त्वेन न सत्यतिपक्षता । प्रदीपादौ च सूक्ष्मानेक-
क्षणाकालनेन क्षणिकत्वमस्य एव परेषामिति ॥ ३५ ॥

(क्षणिकत्ववादखण्डने युक्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।—)

श्रुति-न्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

“सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” (छान्दो० ६ अ० २ ख० १ म०)
 “तम एवेदमग्र आसीत्” (मैत्रै० ५।२) इत्यादिश्रुतिभिः कथमसतः
 सञ्जायत ? इत्यादिश्रुतादियुक्तिभिश्च कार्य्य-कारणात्मकाखिलप्रपञ्चे
 क्षणिकत्वानुमानस्य विरोधान्न क्षणिकत्वं कस्यापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(क्षणिकत्ववादखण्डने युक्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।—)

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रक्षीपशिखादिदृष्टान्ते क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणिकत्वानुमान-
 मित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च, क्षणिकतावादिनां मृद्वटादिस्थलेऽपि कार्य्य-कारणभावः
 प्रवृत्ति-निवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिद्धौ नोपपद्यत इत्याह—

(क्षणिकत्ववादिनां कार्य्य-कारणभावाविषयकमते अनुपपत्तिप्रदर्शनम् ।—)

युगपज्जायमानयोर्न कार्य्य-कारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्य्य-कारणभावः ? किं वा क्रमिकयोः ?
 तत्र नाद्यः, विनिगमकाभावादिभ्य इति भावः ॥ ३८ ॥

नान्य इत्याह—

(क्षणिकत्ववादिनां कार्य्य-कारणभावविषयकमते
 अनुपपत्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।—)

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्य कारणस्यापायकाले उत्तरस्य कार्य्यस्योत्पत्त्यनौचित्यादपि न
 क्षणिकवादे सम्भवति कार्य्य-कारणभावः, उपादानकारणानुगततयैव
 कार्य्यानुभवादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपादानकारणसंघिकत्वेव दूषणान्तरमाह—

(क्षणिकत्ववादिनां कार्य्य-कारणभावविषयकमते दूषणान्तरप्रदर्शनम् ।—)

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

यतः पूर्वस्य भावस्याने उत्तरस्यासम्बन्धः, अत उभयव्यभिचारात्

अन्वय-व्यतिरेकव्यभिचारोर्दपि न कार्य-कारणभाव इत्यर्थः । तथा हि, यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं, यदा चोपादानाभावस्तदोपादेयोत्पत्त्यभाव इत्यन्वय-व्यतिरेकेणोपादानोपादेययोः कार्य-कारणभावग्रही भवति । तत्र क्षणिकत्वेन क्रमिकयोस्तथाविरुद्धकालतया अन्वय-व्यतिरेकव्यभि-
चाराभ्यां न कार्य-कारणभावसिद्धिरिति ॥ ४० ॥

ननु निमित्तकारणत्वेनोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमालेख्यैव कारण-
तास्तु ? तत्राह—

(क्षणिकत्ववादिसम्मतकार्य-कारणभावविषये दोषान्तरप्रदर्शनम् ।—)

पूर्वभावमाले न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमालाभ्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न स्यात्, निमित्त-
कारणानामपि पूर्वभावाविशेषात्, उपादान-निमित्तयोर्विभागः सर्वलोक-
सिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे तु नास्तिका आहुः,—“विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन वन्त्योऽपि
विज्ञानमालं स्वप्नप्रदार्थवत् ; अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन न तत्र कारणमस्ति”
इति । तन्मतमपाकरोति—

(विज्ञानवादिसमत्खण्डनम् ।—)

न विज्ञानमात्रं, बाह्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमालं तत्त्वं, बाह्यार्थानामपि विज्ञानवत् प्रतीतिसिद्धत्वात्
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु लाघवतर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तैर्दृश्यवच्चैतुकमिथ्यात्वानुमानेन बाह्य-
वस्त्वनुभवो बाधनीयः । अत्र भवतां श्रुति स्मृती अपि स्तः “चिद्बीदं
सर्वं” (ऋसिंह० उक्त० ७) “तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न
संसृतिः” इत्यादि ? इत्यतो दूषणान्तरमाह—

(विज्ञानवादिसमत्खण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

तर्हि बाह्याभावे शून्यमेव प्रसज्येत, न तु विज्ञानमपि । कुतः ?
तदभावे तदभावात् बाह्याभावे विज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गाद्विज्ञानप्रतीतेरपि

वाच्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमानसम्भवात्, विज्ञानप्रामाण्यस्य काप्य-
सिद्धत्वाच्च, तथा विज्ञाने प्रमाणानामपि वाच्यतयाऽपलापाच्चेत्यर्थः ।
नन्वनुभवे कस्यापि विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणापेक्षति चेत् ? न ;
शून्यवादिनामेव तत्र विवादात् । अथासताऽपि प्रमाणेन वस्तु सिध्यति,
विषयाबाधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वात्, न तु प्रमाणपारमार्थिकत्वस्येति
चेत् ? न ; एवं सत्यसत्प्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन काप्यर्थे प्रमाणान्वेषणस्या-
योगात् । अथासन्मध्येऽपि व्यावहारिकसत्त्वरूपो विशेषः प्रमाणादि-
ष्येष्टव्य इति चेत् ? आयातं मार्गेण । किं पुनरिदं व्यावहारिकत्वम् ?
यदि परिणामित्वं, तदा अस्माभिरपौट्टशमेव सत्त्वं ग्राह्य-ग्राहकप्रमाणाना-
मिष्टं, शुक्ति-रजतादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽस्माभिः प्रतिषेधात् । यदि पुनः
प्रतीयमानतामालं, तदाऽपि तादृशैरेव प्रमाणैर्वाच्यार्थस्यापि सिद्धि-
प्रसङ्गात् । लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाकथञ्चिदनुमानेनेव बाधस्तु
विज्ञानेऽपि समान इति । एतेनाधुनिकानां वेदान्तिब्रवाणामपि मतं
विज्ञानवादादितुल्ययोग-क्षेमतया निरस्तम् । विज्ञानमात्रसत्यताप्रतिपादक-
श्रुति-स्मृतयस्तु कूटस्थत्वरूपां पारमार्थिकसत्तामेव वाच्यानां प्रतिषेधन्ति,
न तु परिणामित्वरूपां व्यावहारिकसत्तामपि—

“यत् तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञासुपैति वै ।

परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप ! तच्च किम् ? ॥

वस्तु राजेति यद्वोके यत् तु राजभटादिकम् ।

तथाऽन्यच्च नृपेत्यं तु न सत् सङ्कल्पनामयम् ॥”

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिणामित्वस्यैवासत्तात्वावगमादिति । सङ्कल्पना-
मयमीश्वरादिसङ्कल्परचितम् । एतेन—

“विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत”

इत्यादिना विष्णुपुराणे माया-मोहरूपिणा विष्णुना असुरेभ्योऽपि तत्त्व-
मेवोपदिष्टम् । ते त्वनधिकारादिदोषैर्विपरीतार्थग्रहणेन विज्ञानवादिनो
नास्तिका बभूवुरित्यवगन्तव्यम् । तदेतत् सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये माया-
वादनिरसनप्रसङ्गतो विस्तारितसम्भाभिः ॥ ४३ ॥

नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं, तदा सुतरामेव बन्धकारणान्वेषणं न युक्तं,
तुच्छत्वादिति नास्तिकशिरोमणिः प्रत्यवतिष्ठते—

(पुरुषस्य बन्धविषये शून्यवादिमतोऽपानम् ।—)

शून्यं तत्त्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वात्
विनाशस्य ॥ ४४ ॥

शून्यमेव तत्त्वं, यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति; यश्च विनाशी स मिथ्या, स्वप्नवत्; अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोरभावमात्रत्वात् मर्ध्यं क्षणिकसत्त्वं सांघातिकं, न पारमार्थिकं बन्धादि; ततः किं केन बध्यत ? इत्याशयः । भावानां विनाशित्वे हेतुः,—वस्तुधर्मत्वाद्भिनाश-
स्तेति, विनाशस्य वस्तुस्वभावत्वात्, स्वभावं तु विहाय न पदार्थ-
स्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

परिहरति—

(शून्यवादिमतखण्डनम् ।—)

अपवादमालम्बुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

भावत्वाद्भिनाशित्वमिति सूढानामपवादमात्रं मिथ्यावाद एव, नाश-
कारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशासम्भवात्, कार्याणामपि
विनाशासिद्धेः । घटो जीर्ण इति प्रत्ययवदेव घटोऽतीत इत्यादिप्रतीत्या
घटादेरतीताख्याया अवस्थाया एव सिद्धेः । अव्यक्ततायाश्च कार्यातीत-
ताऽन्युपगमेऽस्मन्मतप्रवेश एव । किञ्च, विनाशस्य प्रपञ्चतत्त्वताभ्युपगमेऽपि
विनाश एव बन्धस्य पुरुषार्थः सम्भवत्येवेति । कश्चित् तु व्याचष्टे—
शून्यं तत्त्वमित्यज्ञानां कुत्सितवादमात्रं, न पुनरत्र युक्तिरस्ति, प्रमाणा-
सत्त्वासत्त्वविकल्पासहत्वात् । शून्ये प्रमाणाङ्गीकारे तेनैव शून्यताक्षतिः,
अनङ्गीकारे प्रमाणाभावान्न शून्यसिद्धिः; स्वतः सिद्धौ च चिद्रूपताद्या-
पत्तिरित्यर्थ इति । न च

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।

न सुसुक्ष्मं नैव सुक्त इत्येव परमार्थता ॥” (माण्डू० का० ३२ । गौड़पाद०
का० २।३२)

“सर्वशून्यं निरालम्बं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।

अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥”

इति श्रुति स्मृतिभ्यामपि शून्यं तत्त्वतया प्रतिपाद्यते इति वाच्यं, पुरुषाणां निरोधायभावस्यैव तादृशीषु श्रुतिषु तत्त्वतयोक्तत्वात्, पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां पुरुषस्यैव प्रकरणात्, विलीनविश्वचिदाकाशस्यैव एतादृशस्मृतिषु तत्त्वतया प्रतिपादनाच्च,

“त्रैलोक्यं गगनाकारं नभस्तुल्यं वपुः स्वकम् ।

वियद्गामि मनो ध्यायन् योगी ब्रह्मेव गीयते ॥”

इत्यादिवाक्यान्तरेरेकवाक्यत्वात् आकाश-शून्ययोः पर्यायत्वादिति । मनो महत्तत्त्वाद्यखिलान्तःकरणं वियद्गामि चिदाकाशे लीनम् ॥ ४५ ॥

दूषणान्तरमाह—

(शून्यवादिमतखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥

क्षणिक-वाह्यविज्ञानोभयपक्षयोः समानक्षेमत्वात् तुल्यनिरसनहेतुक-त्वादयमपि पक्षो विनश्यतीत्यनुपपन्नः । क्षणिकपक्षनिरासहेतुर्हि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिः शून्यवादेऽपि समानः, तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतु-र्वाह्यप्रतीत्यादिरप्यत्र समान इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यदपि दुःखनिवृत्तिरूपतया तत्साधनतया वा शून्यतैवास्तु पुरुषार्थ इति तैर्मन्यते, तदपि दुर्घटमित्याह—

(शून्यवादिमतखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

उभयथा स्वतः परतश्च शून्यतायाः पुरुषार्थत्वं न सम्भवति, स्वनिष्ठ-त्वनव मुखादीनां पुरुषार्थत्वात्, स्थिरस्य च पुरुषस्यानभ्युपगमात् इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदेवं बन्धकारणविषये नास्तिकमतानि दूषितानि । इदानीं पूर्व-निरस्तावशिष्टान्यास्तिकसम्भाव्यान्वयान्यानि बन्धकारणानि निरस्यन्ते—

(पुरुषस्य बन्धाभावे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

न, गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

प्रकरणात् बन्धो लभ्यते । न गतिविशेषात् शरीरप्रवेशादिरूपादपि पुरुषस्य बन्ध इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अतः हेतुमाह—

(पुरुषस्य गतिविशेषाभावे युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४६ ॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ननु श्रुतिस्मृत्योरिहलोक-परलोकगमनागमनश्रवणात् पुरुषस्य परिच्छिन्नत्वमेवास्तु ? तथा च श्रुतिरपि—“अङ्गुष्ठमात्रेः पुरुषोऽन्तरात्मा” (कठ० ६।१७) इत्यादिः ? इत्याशङ्कामपाकरोति—

(पुरुषस्य विभुत्वसमर्थने युक्तिः ।—)

मूर्त्तत्वाद्घटादिवत् समानधर्मापत्तावप-

सिद्धान्तः ॥ ५० ॥

यदि च घटादिवत् पुमान् मूर्त्तः परिच्छिन्नः स्वीक्रियते, तदा सावयवत्व-विनाशित्वादिना घटादिसमानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

गतिश्रुतिसुपपादयति—

(पुरुषस्य गतिश्रुतिसमर्थने युक्तिः ।—)

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगात्, आकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषेऽस्ति, सा विभुत्व-श्रुति-स्मृति-युक्त्यनुरोधेना-काशस्यैवोपाधियोगादेव मन्तव्येत्यर्थः । तत्र च प्रमाणं—

“घटसंघतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥” (ब्रह्मविन्दु० १३)

“बुद्धेर्गुणैर्नात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” (श्वेताश्व० ५।६) इत्यादिश्रुतिः । “नित्यः सर्वगतः स्थाणुः” (गीता० २।२४) इत्यादिका च स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वापत्त्या विनाशित्वम्, अणुत्वे च देहव्यापिज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यादिश्च युक्तिरिति । अत एव—

“प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।

प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥”

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः स्मर्यते
इति ॥ ५१ ॥

(पुरुषस्य कर्मनिमित्तकबन्धाभावे युक्तिः ।—)

न कर्मणाऽपि, अतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणा अदृष्टेनापि साक्षान्न पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? पुरुषधर्मत्वा-
भावादित्यर्थः । पूर्वं विहित-निषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बन्धो निरा-
कृतः, अत्र तु तज्जन्यादृष्टेनेत्यार्थिकविभागादपौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥

नन्वन्धर्मोऽप्यन्यस्य बन्धः स्यात् ? तत्राह—

(अन्यनिष्ठधर्मणा अन्यस्य बन्धस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्ध-तत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिः सुक्तस्यापि बन्धापत्ति-
रित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना, स्वभावादिकर्मान्तैरन्येन वा केनापि पुरुषस्य बन्धोत्-
पत्तिर्न घटते, श्रुतिविरोधादिति साधारणं बाधकमाह—

(पुरुषस्य बन्धस्वीकारे श्रुतिविरोधदोषप्रदर्शनम् ।—)

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

॥ पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वे “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” (श्वेताश्व-
६।११) इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इति शब्दो बन्धहेतुपरोक्षा-
समाप्तौ ॥ ५४ ॥

तदेवं न स्वभावतो बन्धस्येत्यादिना प्रष्टृकेनेतरप्रतिषेधतः प्रकृति-
पुरुषसंयोग एव साक्षाद्वन्धहेतुरवधारितः । तत्रेयमाशङ्का—ननु प्रकृति-
संयोगोऽपि पुरुषे स्वाभाविकत्वादिविकल्पग्रस्तः कथं न भवति ? संयोगस्य
स्वाभाविकत्व-कालादिनिमित्तकत्वे हि सुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यादि-
दोषा यद्याद्योग्यं समाना एवेति ? तामिमामाशङ्कां परिहरति—

(पुरुषस्य प्रकृतिसंयोगे हेतुनिर्देशः ।—)

तद्योगोऽप्यविवेकात्, न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्ततद्योगोऽपि पुरुषस्याविवेकात् बन्धसाक्षादविवेकादेव हि

निमित्तात् संयोगो भवति ; अतो नोक्तदोषाणां समानत्वमस्तीत्यर्थः । स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति न तेषां पुनः संयोगो भवतीति । नन्वविवेकोऽत्र न प्रकृति-पुरुषाभेदसाक्षात्कारः, संयोगात् प्रागसत्त्वात् ; किन्तु विवेकप्रागभावो विवेकाख्यज्ञानवासना वा ; तदुभयमपि न पुरुषधर्मः, किन्तु बुद्धिधर्म एवेत्यन्यधर्मणान्यत्र संयोगेऽतिप्रसङ्गदोषसाम्यमस्येवेति चेत् ? मैवं, विषयतासम्बन्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात् ; तथा च, प्रकृति-बुद्धिरूपा सती यस्मै स्वामिपुरुषाय तनुं विविच्य न दर्शितवती, स्ववृत्तिदर्शनार्थं तदीयबुद्धिरूपेण तलैव पुरुषे संयुज्यते इति व्यवस्थया अतिप्रसङ्गाभावात् । तदुक्तं कारिकाया—

“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पञ्चगव्यवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥”

इति । स्वामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयोः कैवल्यार्थं चेत्यर्थः । अविवेकस्य वृत्तिरूपत्वं तु वाङ्मूलं, न तु तत्त्वं, “चित्तिस्थितेः” इत्यागामिसूत्रे वक्ष्यामः । अविवेकस्य संयोगद्वारेणैव बन्धकारणं, प्रलये बन्धादर्शनात्, अविवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगदर्शनाच्च, अतः साक्षादेवाविवेको बन्धकारणं प्राङ्गीकृतः । ननु भोग्य-भोक्तृभावनियामकत्वेन क्लृप्तस्यानादिस्वस्वामिभावस्य कर्मादीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु, किमित्यविवेकोऽपि संयोगहेतुरिष्यते इति चेत् ? न—

“पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसदयोनिजन्मसु ॥” (१३।२१)

इति गीतायां सङ्गाख्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्मरणात्, वक्ष्यमाणादिवाक्ययुक्तिभ्यश्चान्यथा ज्ञानतो मोक्षस्य श्रुति-स्मृतिसिद्धस्यानुपपत्तेश्च । अथैवमपि स्वोपाधिकर्मादिकमपि संयोगकारणं भवति, तद्विहाय कथमविवेक एव केवलं तत्र कारणमुच्यते इति ? उच्यते—अविवेकापेक्षया कर्मादीनामपि परम्परयैव पुरुषसम्बन्धः ; तथा विवेक एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तुं शक्यते, कर्मादिकं त्वविवेकाख्यहेतूच्छेदद्वारेवेत्याशयेनाविवेक एव मुख्यतः संयोगहेतुतयोक्त इति । अयं चाविवेकोऽग्रहीतासंगर्गकमुभयज्ञानमविद्यास्थलाभिप्रित्त एव विवक्षितः, “बन्धो विपर्ययात्” (३ अ० २४) “विपर्ययभेदाः पञ्च” (३ अ० ३७) इत्यागामिसूत्रद्वयात् ;

अनुविपुलक
पुनः
२१

“तस्य हेतुरविद्या” (साध० २४) इति योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्याया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतावचनाच्चान्यथाख्यात्यनभ्युपगममात्र एव योगतोऽत्र विशेषोच्यताम् । न पुनरविवेकोऽत्राभावमात्रं विवेकप्रागभावो वा, मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः, जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेकव्याक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्वन्धप्रसङ्गाच्च, तथा आगामिसूत्रस्थध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेश्च अभावस्य ध्वान्तवदावरकत्वासम्भवात्, तथा वृद्धिक्लासावयवविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च दासनारूपस्यैवाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोवदावरकत्ववृद्धिक्लासादिकमङ्गसैवोपपद्यते । “तस्य हेतुरविद्या” (साध० २४) इति पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनाविद्यावौजं व्याख्यातं, ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते” (गीता० १३।२१) इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताख्यसंयोगहेतुता अवगम्यते ; अत एव चाविद्या नाभावः, अपि तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रयत्ननावष्टतम् ; तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगजैतया अविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् ।

अयञ्चाविवेकस्त्रिधा संयोगाख्यजन्महेतुः, साक्षात्, धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा, रागादिदृष्टद्वारा च भवति, “सति मूले तद्विपाकः” (साध० १३) इति योगसूत्रात् “कर्त्ताऽस्मोति निबध्यते” इति स्मृतेः, “वौतरागजन्मादर्शनात्” इति न्यायसूत्राच्च । तदुक्तं मोक्षधर्मेऽपि—

“ज्ञानेन्द्रियाणोन्द्रियार्था नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।

ह्रीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात् तर्षालकाद्रागाद्वीजाज्जायन्ति जन्तवः ॥”

इति । रागस्त्वविवेककार्थः इति योगसूत्राभ्यासंयेतत् प्रत्येतव्यं, समानतन्त्रन्यायात् । तच्च सूत्रद्वयं “क्लेशमूलः कर्माश्रयः” (साध० १२) “सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्माणाः” (साध० १३) इति । क्लेशश्चाविद्यादिपञ्चकमिति । अविवेकस्य बन्धजनने द्वारजातं च पिण्डौकृत्येश्वरगीतायामुक्तम्—

“अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्मात् दुःखं तथेतरत् ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥

कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पृथ्वापृथग्निर्मातृ श्रुतिः ।

तद्दोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥”

इति । एतदेव न्याये सूत्रितं, “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिष्ट्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इति । तदेवं संयोगाख्यजन्मद्वारा बन्धाख्यहेतुस्य मूलकारणमविवेक इति हेतुहेतुः प्रतिपादितः ॥५५॥

इतः परं क्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमतिविस्तरेणाशास्त्रसमाप्तिं प्रतिपादयति, अन्तराऽन्तरा चोक्तव्यूहानपि विस्तारयिष्यति—

(अविवेकोच्छेदे हेतुनिर्देशः । —)

नियतकारणात् तदुच्छिन्तिः, ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

शुक्ति-रजतादिस्थले लोकसिद्धं यन्नियतकारणं विवेकसाक्षात्कारः, तस्मात् तस्याविवेकस्योच्छिन्तिर्भवति, ध्वान्तवत् ; यथा ध्वान्तमालोकादेव नियतकारणान्नश्यति, नोपायान्तरेण, तथैवाविवेकोऽपि विवेकादेव नश्यति, न तु कर्मादिभ्यः साक्षादित्यर्थः । तदेतदुक्तं योगसूत्रेण “विवेकख्यातिरविप्रवा हानोपायः” (साध० २६) इति । कर्मादीनि तु ज्ञानस्यैव साधनानि, “योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः” (साध० २८) इति योगसूत्रेण सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञान एव योगाङ्गान्तर्गतसर्वकर्मणां साधनत्वावधारणादिति । प्राचीनास्तु वेदान्तिनो मोक्षेऽपि कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमाहुः—

“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥”

(ईशा० ११ मैत्री० ७।८) इति श्रुतो “सहकारित्वेन च” (२।४।३३)

इति वेदान्तसूत्रे चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वावधारणात्,

“ज्ञानिनाऽज्ञानिना वाऽपि यावद्देहस्य धारणम् ।

तावत् वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्म मुक्तये ॥”

इत्यादिसूत्रेण । “उपभर्तं च” (२।४।१६) इति वेदान्तसूत्रेण तु कर्मत्यागो योगारूढस्य न्यायप्राप्तोऽनूद्यत एव ज्ञानस्य सुखतो मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थाप-

यितुम् । यदि हि विक्षेपकत्वात् कर्म ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत्,

तदा “गुणलोपे न गुणिनः” इति न्यायेन प्रधानरत्नार्थमङ्गभूतं कर्मैव

त्याज्यं जडभरतादिवदित्याशयादिति । तेषां मतेऽपि विवेकद्वारतां विना विवेकनाशकत्वं कर्मणो नैव सिध्यतीति न तद्विरोधः । अत्र सूत्रे भ्रान्तस्यालोकनाशयत्ववचनात् तमोऽपि द्रव्यमेव, न त्वालोकाभावः, असति बाधकं नीलं तम इत्यादिप्रत्ययानां भ्रमत्वानौचित्यात् । न च कृष्णेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यम्, एवं च सति विज्ञानमात्रेणैव स्वप्नवत् सर्वव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवेण बाह्यार्थप्रतीतिरपि बाधापत्तेः ; तस्मादत्र प्रामाणिकत्वात् गौरवं न दोषायिति । ननु विवेकज्ञानं विनाऽप्यविवेकाख्यज्ञानव्यक्तीनां स्वस्वतन्त्रोद्योगेऽवश्यं विनाशात् ज्ञानस्य तन्नाशकत्वं किमर्थमिष्यते इति चेत् ? अविवेकशब्देन तद्वासनाया एव पूर्वसूत्रे व्याख्यातत्वात्, अनागतावस्थस्य अविवेकस्यास्मत्काले नाशसम्भवाच्चेति ॥ ५६ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत्वं संयोगद्वारा दन्वहेतुः, तयोर्विवेक एव च मोक्षहेतुः, तर्हि देहाद्यभिमानसत्त्वेऽपि मोक्षः स्यात्, तच्च श्रुति-स्मृति-न्यायविरुद्धमिति ? तत्राह—

✓ (विवेकस्य मोक्षकारणतास्थापनम् । —)

✓ प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविवेकात् कारणात् योऽन्याविवेको बुद्ध्यायविवेको जायते, कार्याविवेकस्य कार्यतयाऽनादिकारणाविवेकमूलकत्वात्, तस्य प्रधानाविवेकहाने सत्यवश्यं हानमित्यर्थः । यथा शरीरादात्मनि विविक्ते शरीरकार्येषु रूपादिष्वविवेको न सम्भवति, तथा कूटस्थत्वादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविक्ते तत्कार्येषु परिणामादिधर्मकेषु बुद्ध्यादिष्वभिमानो नोत्पत्तुमुत्सहते, तुल्यन्यायात् कारणाभावाच्चेति भावः । तदेतत् स्मर्यते—

“त्रिधाधारपटव्याग्रे त्यक्तं तस्य हि चित्तकम् ।

प्रकृतेर्विरमे चेत्वं ध्यायिनां के स्मरादयः ? ॥”

इति । विरमो विरामख्यागः । आदि-शब्देन द्रव्यरूपा अपि विकारा आद्या इति । यच्च बुद्धि-पुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि कचिदुच्यते, तत्र स्थूल-सूक्ष्मबुद्धिग्रहणात् प्रकृतेरपि ग्रहणम् ; अन्यथा बुद्धिाविवेकेऽपि

प्रकृत्यभिमानसम्भवादिति । ननु बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रकृत्यभिमाने किं प्रमाणम् ? अहमज्ञ इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वे-
नैवोपपत्तेरिति चेत् ? न,

“मृत्वा मृत्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गीं स्यां मा च नारको”

इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेः, अतीतानां बुद्ध्याद्यखिल-
कार्याणां पुनः सृष्ट्यभावात् । प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयानन्तरं जन्म
यत्, बुद्ध्यादिरूपैकपरिणामत्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणमनमिति ।
न चात्मनि जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति, पुरुषस्यापि लिङ्गशरीर-
संयोग-वियोगरूपयोजन-मरणयोः पारमार्थिकत्वादिति वाच्यं,

“न जायते म्रियते वा कदाचित्

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः” (गीता० २।२०)

इत्यादिवाक्यैः जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्ति-विनाशाभिमानरूपस्यात्मनि
जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । किञ्च, बुद्ध्यादिषु
पुरुषाणामभिमानोऽनादिर्वक्तुं न शक्यते, बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात् ; अतः
कार्येष्वभिमानव्यवस्थायं नियामकाकाङ्क्षायां कारणाभिमान एव
नियामकतया सिध्यति, लोके दृष्टत्वात्, कल्पनायाश्च दृष्टानुसारित्वात् ।
यथा लोके दृष्टः चैलाभिमानात् चेतजन्वधान्यादिष्वभिमानः, सुवर्णाभि-
मानाच्च तज्जन्यकटकदिष्वभिमानः, तयोर्निवृत्त्या च तयोर्निवृत्तिरिति
प्रधानाभिमान-तद्वासनयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वात् तदाभिमाने नियाम-
कान्तरापेक्षेति ॥ ५७ ॥

एवं प्रतिपादिते चतुर्व्यूहे पुनरियमाशङ्का—ननु पुरुषे चेत् बन्ध-मोक्षौ
विवेकाविवेकौ स्वीकृतौ, तर्हि नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्येति स्वीक्तिविरोधः ?
तथा च—

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥” (गौडपाद० का० २।३२)

इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति ? तां परिहरति—

(पुरुषस्य बन्धतायाः अतात्त्विकत्वकथनम् ।—)

वाङ्मात्रं, न तु तत्त्वं, चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

बन्धादीनां सर्वेषां चित्ते एवावस्थानात् तत् पुरुषे वाङ्मात्रं सव,

स्फटिकलोहव्यवत् प्रतिविम्बमात्रत्वात्, न तु तत्त्वं तस्य भावः, अना-
रोपितं जपलौहव्यवदित्यर्थः ; अतो नोक्तविरोध इति भावः । “स
समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति, ध्यायतीव लेलायतीव” (बृह० उ०
४।३।७) इत्यादिश्रुत्यस्त्वत्र प्रमाणम् । पुरुषः समानो लोकयोरैकरूपः ।
इव-शब्दाभ्यां नानारूपत्वस्योपाधिकत्वमुक्तम् । तथा चोक्तं—

“बन्ध-मोक्षौ सुखं दुःखं मोक्षापत्तिश्च मायया ।

स्वप्ने यथाऽऽत्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥”

इति । मायया मायाख्यप्रकृत्योपाधिकौत्यर्थः । नन्येवं तुच्छस्य बन्धस्य
ज्ञानं कथं पुरुषार्थः ? कथं वा अन्यधर्माभ्यामविवेक-विवेकाभ्यामन्यस्य
बन्ध-मोक्षलोकारि कर्मादिभिरिव नाव्यवस्थेति चेत् ? अतोक्तप्रायमपि
युनः प्रपञ्चते । यद्यपि दुःखयोगरूपो बन्धः, वृत्तिरूपौ च विवेकाविवेकौ
चित्तस्यैव, तथाऽपि पुरुषे दुःखप्रतिविम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि
तद्वानं पुरुषार्थः, “दुःखं मा भुञ्जीय” इति प्रार्थनात् । एवं यस्मै
पुरुषाय प्रकृतिरविवेकेनात्मानं दर्शितवती, तद्वासनावशात् तमेव
संयोगद्वारा वज्जाति, नान्यम् । तथा यस्मै विवेकेनात्मानं दर्शितवती,
तमेव स्ववियोगद्वारा मोक्षयति, वासनोच्छेदादिति व्यवस्थाऽपि घटते
इति । कर्मादिभिर्वन्धाभ्युपगमे त्वेवं व्यवस्था न घटते, कर्मादीनां
साक्षिभास्यत्वाभावेन साक्षात् पुरुषेष्वप्रतिविम्बनादिति ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादिकं चेत् पुरुषे वाङ्मात्रं, तर्हि श्रवणेन युक्त्या वा
तस्य बाधो भवतु, किमर्थं श्रुति-स्मृतयोः साक्षात्कारपर्यन्तं विवेकज्ञान-
मुपदिश्यते मोक्षहेतुतयेति ? तवाह—

(श्रवण-मननयोर्वन्धनमोक्षेन असामर्थ्यनिर्देशः । —)

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवत्,

अपरोक्षाद्वते ॥ ५९ ॥

युक्तिर्माननम् । अपि-शब्दः श्रवणसमुच्चयार्थः । वाङ्मात्रमपि पुरुषस्य
बन्धादिकं श्रवण-मननसाधनेन न बाध्यते साक्षात्कारं विना । यथा
दिङ्मूढस्य जनस्य वाङ्मात्रमपि दिग्विपरीतं श्रवण-युक्तिभ्यां न बाध्यते

साक्षात्कारं विनित्यर्थः । प्रकृतं चेदमेव बाध्यत्वं यत् पुरुषे बन्वादिबुद्धि-
निवृत्तिर्न त्वभावसाक्षात्कारः, श्रवणादिना तदुत्पत्तिसम्भावनाया अप्य-
भावादिति । अथवा इयं व्याख्येयं—ननु नियतकारणात् तदुच्छित्ति-
रित्यनेन विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तं, तज्ज्ञानं किं श्रवणादि-
साधारणम् ? उतास्ति कश्चिद्विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायामाह, युक्तितो-
ऽपीत्यादि सूत्रम् । अविवेको युक्तितः श्रवणतश्च न बाध्यते नोच्छेद्यते,
विवेकापरोक्षं विना दिङ्मोहवदित्यर्थः ; साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कार-
विशेषदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति ॥ ५६ ॥

तदेवं विवेकसाक्षात्कारान्मोक्षं प्रतिपाद्य इतः परं विवेकः
प्रतिपादनीयः ; तत्रादौ प्रकृति-पुरुषादीनां विवेकतः सिद्धौ प्रमाणानुप-
न्यस्यन्ते—

(अनुमानेन प्रकृतिपुरुषादिनिर्णयः ।—)

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधः, धूमादिभिरिव

वह्नेः ॥ ६० ॥

अचाक्षुषाणामप्रत्यक्षणां । केचित् तावत् पदार्थाः स्थूलभूत-
तत्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव, प्रत्यक्षेणासिद्धानां प्रकृति-
पुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुषानिष्फलसिद्धिर्भवति ।
यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन वह्नेः सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानासिद्धि-
मत्यागमात् सिध्यति इत्यपि बोध्यम् । अस्य शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात्
तु केवलानुमानस्य मुख्यतयैवोपन्यासः, न त्वागमस्यानपेक्षेति । तथा च
कारिका—

“सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमागमात् सिद्धम् ॥”

(सा० का० ८) इति । अनेन च सूत्रेणैवं मननशास्त्रमित्यव-
गम्यते ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगिपदार्थानां सङ्ग्रहसूत्रं
वक्ष्यमाणानुमानोपयोगिकार्य-कारणभावमपि प्रदर्शयति—

(प्रकृतेः स्वरूपं पञ्चविंशतितत्त्वञ्च । —)

सत्त्व-रजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः ;
प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च
तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि,
पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि, न वैशेषिका गुणाः, संयोग-विभागवत्त्वात्,
तद्युक्तं-चलत्वं-गुणत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः
ध्रुवोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकविगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च
प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था अन्यानतिरिक्तावस्था,
न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत्, अकार्यावस्थेति निष्कर्षः,
अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः ; यथाश्रुते
वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात्,

“सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।

एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परं पदम् ॥”

इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय
सामान्येति । पुरुषस्यावर्तनाय गुणेति । महदादिव्यावर्तनाय
चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोप-
करणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्यां
विशेषस्तु पश्चाद्व्यति । प्रकृतेः कार्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादीनां
स्वरूपं विशेषश्च व्यत्यते । महत्तश्च कार्योऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य कार्यद्वयं—
तन्मात्राणि उभयमिन्द्रियं च ; तलोभयमिन्द्रियं वाह्योभ्यन्तरभेदेनैकादश-
विधम् । तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां
सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतम् । पुरुषस्तु कार्य-कारणविलक्षण इति । इत्येवं
पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूहः, एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्तीत्यर्थः । अथवा
सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्यं गणशब्दो वक्ति । अयं च पञ्चविंशतिको
गणो द्रव्यरूप एव । धर्म-धर्म्यभेदात् तु गुण-कर्म-सामान्यादीनामलैवान्त-

र्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य विवेक्तव्यतया तदसङ्गहन्तूनताऽऽपद्येत । एतेन साङ्ख्यानानामनियतपदार्थाभ्युपगम इति मूढप्रलाप उपेक्षणीयः । दिक्कालौ चाकाशमेव, “दिक्कालावाकाशादिभ्यः” (२।१२) इत्यागामिसूत्रात् । एते एव पदार्थाः परस्परप्रवेशाप्रवेशाभ्यां क्वचित् तन्ने एकमेव, क्वचित् तु षट्, क्वचिच्च षोडश, क्वचिच्च सङ्ख्यानतरैरप्युपदिश्यन्ते ; विशेषस्तु साधर्म्य-वैधर्म्यमाल इति मन्तव्यम् । तथा चोक्तं भागवते—

“एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च ।

पूर्वास्मिन् वा परास्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥

इति नानाप्रसङ्गानं तत्त्वानामपिभिः कृतम् ।

सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्बिदुषां किमशोभनम् ? ॥”

इति । एते च पदार्थाः श्रुतिष्वपि गणिताः ; यथा गर्भोपनिषदि—“अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः” (३) इति । प्रश्नोपनिषदि च—“पृथिवी च पृथिव्योमात्रा च” (४।८) इत्यादिना । एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि । अष्टौ च प्रकृतयः कारिकाया व्याख्याताः,—

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”

इति । “एकमेवाद्वितीयं तत्त्वम्” (कान्दो० ६।२।१) इति श्रुति-स्मृति-प्रवादस्तु सर्वतत्त्वानां पुरुषे विलापनेन शक्ति-शक्तिभेदेनेत्यविरोधः । लयस्तु सूक्ष्मोभावेनावस्थानं, न तु नाश इति । तदुक्तम्—

“आसीत् ज्ञानस्योऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।”

अविकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽद्वैतप्रसङ्गतो विस्तरणोपपादितम् । विशेषस्त्वयं यत्, ऐश्वरवादेऽन्यतत्त्वानां तत्रैवाविभागात् ईश्वरचैतन्यमेवैकं तत्त्वम् । निरीश्वरवादे तु विवेकिवदन्योऽन्याविभक्त-तथैकस्मिन् कूटस्थे तेजोमण्डलवदादित्यमण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थया महदादेरविभागादत्रैवैकं तत्त्वमिति । तथा च वक्ष्यति—“नाद्वैतश्रुति-विरोधो जातिपरत्वात्” (१।१५४) इति ॥ ६१ ॥

एतेषु पदार्थेष्वत्राचक्षुष्याणामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति सूत्रजातेन—

(स्थूलभूतात् पञ्चतन्मात्रानुमानम् ।—)

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्तते । स्थूलं तावच्चानुप्रमेयं, तच्च तन्मात्रकार्यतयोक्तम् ; ततः स्थूलभूतात् कार्यात् तत्कारणतया तन्मात्रानुमानेन स्थूलविवेकतो बोधः इत्यर्थः । आकाशसाधारण्यात् स्थूलत्वमेव वाच्येन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं, शान्तादिविशेषत्वं वा । तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वं न विष्ठति, तज्जातीयानां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाः,

“तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रात्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न शान्ता नापि घोरान्ते न मृदाश्च विशेषिणः ॥”

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः,—तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति क्वचा धर्मधर्म्यभेदात् द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता ; ते च पदार्थाः शान्त-घोर-मृदाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्याः, एकरूपत्वात् । तथा च, शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्वमेव भूतानां शब्ददितन्मात्रत्वमित्याशयः ; अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति । शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मृदं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभाग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येव, सुखाधिक्यादिति ।

अत्रेदमनुमानम्—आकर्षणघाटापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानि, स्थूलत्वात्, घट-पटादिवदिति । अत्रानवस्थापत्या सूक्ष्मगादयैव साध्यं पर्यवस्यति । अतुकूलतर्कश्चात्र कारणगुणक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्बाधक्यतिरेकेणापरिहार्यत्वं, श्रुति-स्मृतयश्चेति । प्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति—

“शब्दस्पर्शविहीनं तत् रूपादिभिरसंयुतम् ।

विगुणं तत् जगद्भ्योनिरनादिप्रभवार्थयम् ॥”

इति विष्णुपुराणादिवाक्यजातम् । बुद्धाहङ्कारयोश्च शब्दस्पर्शादिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुति-स्मृतय एव बाधिकाः सन्ति, वाच्येन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणत्वस्यैव भूतत्वत्वेन तयोरपि भूतत्वापत्त्या स्वस्वकारणवानुपपत्तेरिति । नन्वेवं कारणद्रव्येषु रूप-यभावे तन्मात्र-तन्मात्रविशेषिणः तेषां भूतानि पञ्चतन्मात्राः ।

एते स्मृताः विद्वेताः शान्ताद्येष्टाश्च भूतानि ॥

रूपादेः किं कारणमिति चेत् ? स्वकारणद्रव्याणां न्यूनाधिकभावे-
नान्योऽन्यं संयोगविशिष एव, हरिद्रादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये
रक्तरूपादिहेतुत्वदर्शनात् । दृष्टानुसारेण स्वाश्रयहेतुसंयोगानामेव
रूपदिहेतुत्वसम्भवे तार्किकाणां परमाणुषु रूपकल्पनं तु हेयम् ।
सजातीयकारणगुणस्यैव कार्यगुणारम्भकतेति तु तेषामपि न नियमः,
तसरेणमहत्त्वादाववयवबहुचादेरेव तेरपि हेतुत्वागुपगमादिति दिक् ।
इन्द्रियानुमानं चाकाशानुमानवर्जन-स्पर्शन-वचनादिभिः प्रत्यक्षाभिर्वृत्ति-
भिरेवेति तदत्र नोक्तं, तत्त्वान्तरेण तत्त्वान्तरानुमानानामेव प्रकृत-
त्वादिति न न्यूनता । तन्मात्राणां चात्पत्तौ योगभाष्योक्तप्रक्रियैव ग्राह्या ।
यथा—अहङ्काराच्छब्दतन्मात्रं, ततश्चाहङ्कारसहकृताच्छब्दतन्मात्राच्छब्द-
स्पर्शगुणकं स्पर्शतन्मात्रम् । एवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या तन्मात्राण्युत्पद्यन्ते
इति । या तु—

“आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥”

इत्यादिना विष्णुपुराणे स्पर्शादितन्मात्रसृष्टिराकाशादिस्थूलभूतचतु-
ष्टयादक्ता, सा भूतरूपेण परिणमजरूपैव भन्तव्या । आकाशादीनि
जज्ञान्तानि हि स्थूलभूतानि स्वस्वात्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्राः
स्वोपष्टम्भतः परिणमयन्तीति ॥ ६२ ॥

(तन्मात्रादिभ्यः अहङ्कारानुमानम् । —)

वाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणतया
अहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तः-
करणद्रव्यं, न त्वभिमानमात्रं, द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात्,
सुखादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गात् वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्य-
द्रव्यसिद्धेरेति । अत्रेत्यमनुमानं—तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादान-
कानि, अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं, यथा पुरुषादिरिति ।
नन्वभिमानवद्द्रव्यमिवासिद्धमिति चेत् ? अहं गौर इत्यादिद्रव्योपादानतथा
चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन-आद्यतिरेकमात्रस्य तत्-

कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः,—“बहु स्यां प्रजायेय”
 (कान्दो० ६।२।३) (विष्णुपु०) इत्यादिश्रुति-स्मृतिभ्यस्तावत् भूतादि-
 सृष्टेरभिमानपूर्वकत्वात् बुद्धिवृत्तिपूर्वकसृष्टौ कारणतया अभिमानः
 सिद्धः । तत्र चैकार्यसमवायप्रत्यक्षसत्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात्
 कल्प्यते इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ
 तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मितघटनाशः स्यात् ? न चैतत् युक्तं, पुरुषान्तरिणा
 स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । मेवं, मुक्तपुरुषभोगहेतु-
 परिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुक्तेदात् ; न तु परिणामसामान्य-
 स्यान्तःकरणस्वरूपस्यैवोक्तेदः, “कृतार्थे प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण-
 त्वात्” (साध० पा० २२) इति योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्य-
 पुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथवा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव
 कारणमस्तु, न कुलालाहङ्कारः, तथाऽपि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः ।
 समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुरुषाणादिषु साङ्ख्य-योगयोश्च प्रति-
 पाद्यते, न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका । यथा महापृथिव्या एव
 स्थावर-जङ्गमाद्युपादानत्वं, न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति ॥ ६३ ॥

(अहङ्कारेण अन्तःकरणानुमानम् ।—)

तैनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तैनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया मुख्यस्यान्तःकरणस्य महदोक्त्य-
 बुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अत्राप्ययं प्रयोगः,—अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-
 वृत्तिमद्वयोपादानकं, निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं, यथा
 पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः,—सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो
 निश्चित्य पश्चादभिमान्यते, अयमहं, मयेदं कर्तव्यमित्यादिरूपेणेति
 तावत् सिद्धमेव । तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्ये-कारण-
 भावेन तदायययोरेव कार्ये-कारणभावो लाघवात् कल्प्यते, कारणस्य
 वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यैवार्गिकत्वादिति । श्रुतावपि “स ईच्छाच्चक्रं”
 (प्रश्नोप० ६।३) “तदेक्षत” (कान्दो० ६।२।३) इत्यादौ सर्गाद्युत्पन्न-
 बुद्धित एव तदितराखिलसृष्टिरवगम्यते इति । यद्यप्येकमेवान्तःकरणं
 वृत्तिभेदेन त्रिविधं, लाघवात्,

“गुणक्षोभे जायमाने महान् प्रादुर्बभूव ह ।

मनो महांश्च विज्ञेय एकं तत् वृत्तिभेदतः ॥”

इति लैङ्गात् । “पञ्चवृत्तिर्जनोऽवत् व्यपदिश्यते” (२।४।१२) इति वेदान्त-
सूत्रेण प्राणदृष्टान्तविषया मनसोऽपि वृत्तिमालभेदेन बहुत्वसिद्धेः ।
अन्यथा निश्चयादिवृत्तिभिरिव भ्रम-संशय-निद्रा-क्रोधादिवृत्तिभिरपि
स्वसमसङ्गानन्तान्तःकरणपक्षेः, बुद्ध्यादिष्वव्यवस्थया मन-आदिप्रयोगस्य
पातञ्जलादि सर्वशास्त्रेष्वनुपपत्तेः । तथाऽपि वंशपर्वस्त्रिवावान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमः कार्य-कारणभावश्चोक्तः, योगोपयोगि-
श्रुति-स्मृति-परिभाषाऽनुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं वाशिष्ठे—

“अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।

एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महाभते ! ॥

एतस्मात् प्रथमोऽङ्गिनादङ्गुरोऽभिनवाकृतिः ।

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अस्य बुद्धरभिधानस्य याऽङ्गुरस्य प्रपीनता ।

रङ्गल्यरूपिणो तस्याश्चित्त-चेतो-मनोऽभिधा ॥”

इति । अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्गुरन्यायेन
एकस्यैवान्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमालरूपेण चित्ताद्याख्यावस्थाभेदाः क्रमिका-
स्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति । साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तावृत्तिकस्य
चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । अहङ्कारस्य चान्न वाक्ये बुद्धावन्तर्भावः ॥६४॥

(अन्तःकरणात् प्रकृतेरनुमानम् ।—)

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्सत्त्वात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः ।
अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्यो
मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं, श्रुति-स्मृतिप्रामाण्याच्च । तस्य च
प्रकृतिकार्यत्वेऽयं प्रयोगः,—सुख-दुःख-मोहधर्मिणौ बुद्धिः सुख-दुःख-
मोहधर्मकद्रव्यजन्या, कार्यत्वे सति सुख-दुःख-मोहात्मकत्वात्, कान्तादि-
वदिति । कारणगुणानुसारैरेव कार्यगुणौचित्यं चावानुकूलस्तर्कः, श्रुति-
स्मृत्योऽप्येति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति, अहं

सुखीत्याद्येवानुभवात्, तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेत् ? न, सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्यतया सकसुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः, श्रुति-स्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च, यस्यान्यव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते, तस्यैव सुखाद्यपादानत्वं कल्प्यते, तस्य निमित्तत्वं परिकल्प्यान्वस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवात् । अपि च, अन्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सवैपुरुषसाधारणस्थिर-सुखसिद्धिः, तत्सुखग्रहणायास्मन्मये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलसुखत्वात् न दोषावहम् ; अन्यथा प्रत्यभिज्ञया अवयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकञ्च मार्कण्डेये प्रोक्तं—

“तत् सन्तु चेतस्यथवाऽपि देहे

सुखानि दुःखानि च किं समाल ?”

इति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनीत्यादिप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयकः, तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वं अमनिरासार्थं तु सुखि-दुःखि-मूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेर्निष्ठति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः, विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्राद्यत्वं फलबलात् । यत् तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते, तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखमुच्यते इति । यद्यपि वैशेषिकाद्या अपि तार्किकाः प्रपञ्चेऽन्यथाऽपि कार्य-कारणव्यवस्थामनुमिमते, तथाऽपि बहुलश्रुति-स्मृत्युपोद्बलनेनास्माभिरनुमितैव व्यवस्था मुमुक्षुभिरुपादेया, मूलशैथिल्यदोषेण परानुमानानां दुर्बलत्वात् । अत एव “तर्काप्रतिष्ठानात्—” (२।१।११) इति वेदान्तसूत्रेणाप्रतिष्ठादोषतः केवलतर्कोऽपास्तः । तथा मनुनाऽपि—

“आपे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरौधिन ।

यस्तर्केणानुसन्त्यते स धर्मं वेद नेतरः ॥”

इति वेदाविरुद्धतर्कस्यैवार्थनिश्चायकत्वमुक्तम् ; तस्मात्—

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः”

इत्यादिवाक्येभ्यः श्रवणसमानार्थकमेव मननं बलवत्, अन्याकारं

मजनं तु परेषां दुर्बलम् । एवं पुरुषेऽपि सुख-दुःखादिसत्त्वेन तेषामनुमानं बहुलश्रुत्यादिविरोधात् दुर्बलमिति दिक् । प्रकृतिगतविशिषं च पश्चात् वक्ष्यामः ॥ ६५ ॥

नन्वखिलजडेभ्यः पुरुषविवेक एव सुक्तौ हेतुः, तत् किमर्थं जडानामनुमानोऽन्यविवेकोऽत्र दर्शित इति चेत् ? प्रकृत्यादितत्त्वोपासनया सत्त्वगुहायं विवेकस्याप्यपेक्षितत्वादिति । कार्य-कारणसुद्रया प्रकृतिपर्यन्तस्थानुमानेन विवेकतः सिद्धिसुक्ता यथोक्तकार्य-कारणभावशून्यस्य पुरुषस्य प्रकारान्तरेणानुमानतस्तथा सिद्धिमाह—

(संहतपरार्थेन पुरुषस्यानुमानम् । —)

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

संज्ञनमारम्भकसंयोगः, स चावयवावयव्यभेदात् प्रकृतिकार्यसाधारणः । तथा च, संहतानां प्रकृति-तत्त्वार्थ्याणां परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य बोध इत्यर्थः । तदुपयथा विवादाख्यदं प्रकृति-सहदादिकं परार्थं ह्येतरस्य भोगापवर्गफलकं, संहतत्वात्, श्रुत्याऽऽसनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति, तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च “परार्थं संहत्य कारित्वात्” (कैव० पा० २३) इति सूत्रकारेणानुमानं कृतं, तत् तु यथाश्रुतमेव न्यावयवसाधारणम्, इतरसाहित्येनार्शक्रिया-कारित्वस्यैव संहत्य कारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते, नित्यप्रकाशरूपत्वात् पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिवृत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यार्थक्रियेति । अत्र च “न वा अरे ! सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” (बृह० उ० ४।५।६) इत्यादिश्रुति-स्मृतयोऽनुकूलतर्काः । अन्यच्च, सुखादिमत् प्रधानादिकं यदि स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात्, तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधः, न हि धर्मिभानं विना सुखस्य भानं सम्भवति, अहं सुखोऽत्येवं सुखानुभवादिति । अपि च, संहत्यमानानां बहूनां गुणानां तत्त्वार्थ्याणां चानेकविकाराणामनेक-चेतन्यगुणकल्पनायां गौरवेण लाघवादेक एव चित्रकाशरूपः पुरुषः सर्वसंहतेभ्यः परः कल्पयितुं युज्यते इति । अनेन सूत्रेण निमित्तकारण-

तथा पुरुषालुमानुसुक्तं, पुरुषार्थस्याखिलवस्तुसंहनननिमित्तत्ववचनात् ;
अत एव सर्गाद्युत्पन्नं पुरुषं प्रकृत्य विष्णुपराणादौ स्मर्यते—

“निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गैकमणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

गुणसाम्यात् ततस्तस्मात् चैवज्ञाधिष्ठितान्मुनि ! ।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ! ॥”

इत्यादिचैवज्ञाधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थस्य संयोगमात्रं गुणव्यञ्जनं महत्तत्त्वं
कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जकत्वादिति । तदेवमवाचुषाणामनुमानेन
सिद्धिरुक्ता ॥ ६६ ॥

इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते पुरुषकोटस्थ-
सिद्धार्थ—

(प्रकृतेर्नित्यत्वस्थापनम् ।—)

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

तयोविंशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलगूढम्, अनवस्थापत्त्या,
तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु—

“तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम !”

इत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष एव प्रकृतेर्मूलं
भवतु ? पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्था, अविद्याद्वारकतया च न
पुरुषकोटस्थहानिः ; तथा च, स्मर्यते—

“तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि ।”

इत्याशङ्क्याह—

(प्रकृतेर्नित्यत्वविषयकसंशयनिरसनम् ।—)

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगत्प्रकारणत्वेऽप्येकस्मिन्-
विद्यादो यत्र कुर्वन्नित्ये द्वारे परम्परयाः पर्यवसानं भविष्यति, पुरुष-
स्यापरिणामित्वात् ; अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः, प्रकृति-
रिह मूलकारणस्य संसारसाधमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते, महत्तत्त्वकारणाव्यक्ता-
मेक्षयाऽपि जडतत्त्वान्तरापत्तेः ? इत्याशयेन मूलसमाधानमाह—

(अविद्यायाः तत्त्वाधिक्यापत्तिस्वण्डनम् ।—)

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६६ ॥

वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादि-प्रतिवादिनोरावयोः
समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति—यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते, एवमविद्याया
अपि—

“अविद्या पञ्चपर्वेषा प्रादुर्भूता महात्मनः”

इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या ; तत्र च प्रकृतेरेव
पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता—

“संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्म-ज्ञानयोः”

इति कौर्मवाक्ये प्रकृति-पुरुषयोगौण्योत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्च
क्वापि गौण्योत्पत्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव
वासनाद्यनादिवाक्यवत् व्याख्येयानीति । अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा
बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रितम्, अतो न तत्त्वाधिक्यम् । अथवा द्वयोः
प्रकृति-पुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः,

“यतः प्रधान-पुरुषौ यतश्चेतश्चराचरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसौदतु ॥”

इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च, पुरुषस्यैव
प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः, नित्यत्वश्रवणादित्यपि समानमिति ; तस्मात्
प्रकृतिरेवोपादानं जगतः ; प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं, तथा
पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु—

“अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।

सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥”

इति मोक्षधर्मे प्रकृति-पुरुषयोरविद्या-विद्येति वचनं, तत्तु तदुभयविषय-
तयोपचरितमेव ; परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या
अविद्याविषयत्वसुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया

भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं, स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति ।
पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवत्
श्रुति स्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते । अन्यथा “अस्थूलमनखवज्रस्वम्” (बृह०
७० ३।५।८) इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् । मायाशब्देन च
प्रकृतिरेवोच्यते, “मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” (श्वेताश्व० ४।१०) इति
श्रुतौ—

“अस्मात्मायी सृजते विश्वमेतत्

तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ।” (श्वेताश्व० ४।६)

इति पूर्वप्रकान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात्,

“सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।

एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता ॥

लोहितश्वतक्रण्येति तस्यास्तादृग्बहुप्रजाः ॥”

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्या अविद्या मायाशब्दार्थः, नित्यत्वा-
नुपपत्तेः । किञ्च, अविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमालभेदः, गुणत्वे च तदाधार-
तया प्रकृतिसिद्धिः, पुरुषस्य निर्गुणत्वादित्यः । अथ द्रव्य-गुण-कर्म-
विलक्षणैव अस्माभिरविद्या वक्तव्येति चेत् ? न ; तादृक्पदार्थाप्रतीतिरुक्त-
त्वादिति ॥ ६६ ॥

नन्वेवं चेत् प्रकृति-पुरुषादनुमानप्रकारोऽस्ति, तर्हि सर्वेषामेव कथं
विवेकमननं न जायते ? तत्राह—

(अनधिकारिणो मननकर्माणि असामर्थ्याम् ।—)

अधिकारिणैर्विध्यान्म नियमः ॥ ७० ॥

श्रवणादाविव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्द-मध्यमोत्तमाः, इत्युक्तौ
न सर्वेषामेव मनननियमः, कुतर्कादिभिर्मन्द मध्यमयोर्वाधसत्प्रतिपक्षता-
सम्भावदित्यर्थः । मन्देहि बौद्धायुक्तकुतर्कजातेनोक्तानुमानानि बाध्यन्ते ।
मध्यमेथ बुद्धावुक्तैरेव विरुद्धासिद्धिः सत्प्रतिपक्षतानि क्रियन्ते ; अत
उत्तमाधिकारिणामेवैतादृशमननं भवतीति भावः ॥ ७० ॥

प्रकृतेः स्वरूपं गुणसायं प्रागेवोक्तं, सूक्ष्मभूतादिकं च प्रसिद्धमेवास्तीति
प्रवृत्तिप्रयोगमदददकार्याः स्वरूपमाह, सूत्राभ्यां—

(महतः स्वरूपम् ।—)

महदाख्यमाद्यं कार्यं, तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं, तन्मनो मननवृत्तिकम् । मननमत्र निश्चयः,
तद्वृत्तिका बुद्धिरित्यर्थः,

“यदेतत् विस्तृतं बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ।

महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते ॥”

इत्यादिवाक्येभ्यो बुद्धेरेवादकार्यत्वावगमात् ॥ ७१ ॥

(अहङ्कारस्य स्वरूपम् ।—)

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

तस्यानन्तरो यः सः अहं करोतीत्यहङ्कारः अभिमानवृत्तिक
इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

यतोऽभिमानवृत्तिकोऽहङ्कारः, अतस्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुपपन्न-
मित्याह—

(तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च अहङ्कारकार्यत्वकथनम् ।—)

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम् । एवं तिसृष्वी व्याख्याय पौनरुक्त्याशङ्का अपास्ता ॥ ७३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिः सर्गकारणमिति श्रुति-स्मृतिविरोधः ? इत्याशङ्काया-
माह —

(प्रकृतेः सृष्टिहेतुतायां सन्देहनिरसनम् ।—)

आद्यहेतुता तद्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि साक्षादहेतुत्वेऽप्याद्यायाः प्रकृतेर्हेतुता अहङ्कारादिषु
महदादिद्वारा अस्ति । यथा वेगेष्वेकमतेऽणूनां घटादिहेतुता द्वाणुकादि-
द्वारेवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु प्रकृति-पुरुषयोरुभयोरेव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणत्वे किं
नियामकम् ? तत्राह—

(प्रकृतेरेव कारणत्वस्थापनम् ।—)

पूर्वभावित्वे द्वयोरैकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

द्वयोरेव पुन्यक्रयोरखिलकार्यपूर्वभावित्वेऽधिकतरस्य पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहान्या अन्यतरस्याः कारणत्वोचित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं बीजं—पुरुषस्य संहत्य कारित्वे परार्थत्वापत्त्या अनवस्था । असंहत्य कारित्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने च लाघवात् तथा एव परिणामोऽस्तु, पुरुषे तु स्वात्मित्वेन सृष्ट्वोपचारः ; यथा योधेषु वर्तमानौ जय-पराजयौ राजन्युपचर्येते तत्फलमुख-दुःखभोक्तृत्वेन, तत्स्वामित्वादिति । किञ्च, धर्मिग्राहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्यकारणाकाङ्क्षा अस्ति ; यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेन द्रष्टृतया पुरुषमिद्धौ नान्यद्रष्टृकाङ्क्षेति । अपि च, पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिच्चक्षुर्मन-आदिवत् बन्धत्वमपि स्यात् ; तथा च विद्यमानमपि सुख-दुःखादिकं न ज्ञायेत, ततश्चाहं सुखी न वेत्यादि-संशयापत्तिः ; अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वानपायेन पुरुषस्यापरिणामित्वं सिध्यति । तदुक्तं योगतूत्रेण—“सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयः, तत्त्वभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्” (केव० पा० १८) इति । तज्ज्ञाप्येण च “सदा ज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदोषयति” इति । सदा प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि यथा नैकदा विश्वप्रकाशत्वं तथा वक्ष्यामः ॥ ७५ ॥

प्रकृत्युपात्तं कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि प्रतिपादयति—

(प्रकृतेर्विभुत्वस्थापनम् ।—)

परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः । सर्वोपादानत्वमल-
हेतुगर्भविशेषणं, परिच्छिन्ने तदसम्भवादिति । ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं
नोपपद्यते, प्रकृतिर्हि सत्त्वादिगुणत्रयादतिरिक्ता न भवति, “सत्त्वादीनाम-
तद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात्” (६।३६) इत्यागामिसूत्रात्, दोगसूत्र-भाष्याभ्यां
स्पष्टमवष्टुतत्वाच्च । तेषां च सत्त्वादीनां लघुत्व-चलत्व गुरुत्वादयो धर्मा
वक्ष्यमाणा विभुत्वे सति विरुध्यन्ते, सृष्ट्यादिहेतवः संयोग-विभागादयश्च

नोपपद्यन्ते इति ? अत्रोच्यते—परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिकाभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वं, तदभावश्च व्यापकत्वम् । तथा च, जगत्कारणत्वस्य दैशिकाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वमेवेति प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति पर्यवसितम् । यथा प्राणस्य स्थावरजङ्गमाद्याखलशरीरव्यापकत्वं प्राणत्वसामान्येनोच्यते, प्राणव्यक्तीनां सर्वदेहसम्बन्धात् ; तद्वत् प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति । प्रकृतेरक्रियैकत्वादिकं च साधर्म्यवैधर्म्यसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः ॥ ७६ ॥

न केवलं सर्वोपादानत्वात्, अपि तु—

(प्रकृतेर्विभुत्वस्थापने युक्त्यन्तरम् ।—)

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्च । अथ “यदत्वं तन्मर्त्यम्” (कान्दो० ७:२५:१) इत्यादिश्रुतिषु सरणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्त्यवगमात् श्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

इदानीं प्रकृतिकारणतोपपत्तयेऽभावादिकारणतां निरस्यति—

(अभावादेः कारणतानिरसनम् ।—)

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभावान्न वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः, शशशृङ्गाज्जगदुत्पत्त्या मेक्षाद्यनुपपत्तेः, तददर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु जगदप्यवस्त्वेवास्तु, स्वप्नादिवदिति ? तत्राह—

(जगतः अवस्तुत्वनिरसनम् ।—)

अबाधाददृष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

स्वप्नप्रदार्थत्वेव प्रपञ्चस्य बाधः श्रुत्यादिप्रमाणैर्नास्ति ; तथा शङ्खपीतिमादेरिव दृष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति, दीपकल्पने प्रमाणाभावादित्यतो न कार्यस्यावस्तुत्वमित्यर्थः । ननु “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिरित्येव सत्यम्” (कान्दो० ६:११:४) इत्यादिश्रुतिभिरिव प्रपञ्चस्य बाधः, बाधाच्चाविद्याख्यदोषोऽपि स्वकारणेऽस्तीति चेत् ? न, मृदृष्टान्तसिद्धा-

अभावात्भावोत्पत्तिः नानुपपद्यते अदुर्भवात् - यद्वि...

न्यथाऽनुपपत्त्या स्वकारणापेक्षकास्थैर्यरूपासत्त्वपरत्वात् तादृग्दाकानाम्,
अन्यथा सृष्ट्यादिवाक्यविरोधाच्च । किञ्च, श्रुत्या प्रपञ्चबाधे आत्माश्रयः,
स्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गततया बाधेन तद्बोधिताथ पुनः संशयापत्तिश्चेति ।
अत एव बाधाबाधादिवैधर्म्यादुपलम्भाच्च जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वप्न स्वपुष्पादि-
तुल्यचमतिनिर्वन्धेन प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रद्वयं—“वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्”
(२।२।२८) इति “उपलब्धेश्च” (२।२।२८) इति च । “नेति नेति”
(बृह० उ० २।३।६) इत्येवंविधवाक्यानि च विवेकपराख्येव, न तु
स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेधपराणि, “प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रपिषेधति” (३।२।२२)
इति वेदान्तसूत्रात् । एवमन्यान्यपि वाक्यानि ब्रह्ममोक्षासाभाष्येऽस्माभि-
र्व्याख्यातानि ॥ ७६ ॥

नावस्तुतो वस्तुसिद्धिरिति यदुक्तं, तत्र हेतुमाह—

(अवस्तुनः वस्तुसिद्धाभावे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

भावे तदयोगेन तत्सिद्धिः, अभावे तदभावात्

कुतस्तरां तत्सिद्धिः ? ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सद्रूपत्वे तदयोगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धिर्घटेत ;
कारणस्याभावेऽसद्रूपत्वे तु तदभावात् कार्यस्याप्यसत्त्वात् कथं वस्तुभूत-
कार्यसिद्धिः ? कारणस्वरूपस्यैव कार्यस्यौचित्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु तथाऽपि कर्मवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु, किं प्रधान-
कल्पनयेति ? तत्राप्याह—

(कर्मणो जगत्कारणतानिरसनम् ।—)

न कर्मणः, उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिः, निमित्तकारणस्य कर्मणो न मूलकारणत्वं,
गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात् । कल्पना हि दृष्टानुसारिण्यैव भवति,
वैशिष्टिकोक्तगुणानां चोपादानत्वं न कापि दृष्टमित्यर्थः । अत्र कर्मशब्दो-
ऽविद्यादीनामयुपलक्षकः, गुणत्वाविशेषेण तेषामप्युपादानत्वायोगात् ।
चक्षुषः पटलादिवदविद्यायाश्चैतनगतद्रव्यत्वे तु प्रधानस्य संज्ञामात्रभेद
इति ॥ ८१ ॥

तदेवं परिणामित्वापरिणामित्व-परार्थत्वापराधत्वाभ्यां पुन्यक्तव्योः
विवेको दर्शितः । इदानीं विवेकज्ञानस्यैवाविवेकनाशद्वारा परम-
पुरुषार्थहेतुत्वं, न तु तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्हेतुताऽस्तीति यत्
प्रागुक्तम्, “अविशेषश्चोभयौः” (१।६) इति सूत्रेण, तदेव प्रपञ्चयति
पञ्चभिः सूत्रैः,—

(वैदिककर्मणां साक्षाद्भावेन मोक्षहेतुत्वाभावोक्तिः ।—)

**नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्ति-
योगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥**

अपि-शब्देन “न दृष्टात् तत्सिद्धिः” (१।२) इति प्रागुक्तदृष्टसमुच्चयः ।
शुरोरनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः, तर्हिहितो यागादिरानुश्रविकं कर्म,
तस्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थसिद्धिः ; यतः कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्ति-
सम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थत्वाभावः इत्यर्थः । कर्मसाध्यस्य चानित्यत्वे श्रुतिः,
—“तद्वयमेह कर्मचितो (जितो) लोकः क्षीयते, एवमेवागुल पुण्यचितो
(जितो) लोकः क्षीयते” (छान्दो० ८।१।६) इति । “न कर्मणा,
अन्यधर्मत्वात्” (१।१६) इति सूत्रेण पूर्वं कर्मणा बन्धो निराकृतः,
इदानीं च मोक्षो निराक्रियते इत्यपौनस्त्यम् । अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना
बन्धे इव मोक्षेऽपि कर्मणो हेतुत्वं निराकृतप्रायमिति पुनराशङ्क्य
नोदेतीति चेत् ? न ; बन्धहेतुत्वेनाविवेके सिद्धे तत्पुरुषीयाविवेकजत्वेन
कर्मणां तदीयचव्यवस्थोपपत्तिरिति ॥ ८२ ॥

नन्वेवं पञ्चाग्निविद्यारूपेणोपासनाख्यकर्मणा तीर्थसरणादिकर्मणा
च ब्रह्मलोकं गतस्यानावृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्यते ? तत्राह—

(अनावृत्तिश्रुतेर्विरोधसमाधानम् ।—)

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्रानुश्रविककर्मणि ब्रह्मलोकगतानां या अनावृत्तिश्रुतिः, सा तत्रैव
प्राप्तविवेकस्य मन्त्राया ; अन्यथा हि ब्रह्मलोकादप्यावृत्तिं प्रतिपादयतां
वाक्यान्तराणां विरोध इत्यर्थः । तथाऽपि साऽप्यानावृत्तिर्विवेकज्ञानस्यैव

फलं, न तु साक्षादेव कर्मण इति । एतच्च प्रष्टव्यायै प्रपञ्चयिष्यति ।
ब्रह्ममौमांसाभाथे च तयोर्वाक्यानुदाहृत्यास्माभिर्याख्यातानि ॥ ८३ ॥

कर्मणस्तु फलं तदाह—

(वेदिककर्मणो दुःखजनकत्वोक्तिः ।—)

दुःखात् दुःखं, जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोहः ॥ ८४ ॥

आनुश्रविकात् तु हिंसादिदोषेण दुःखालम्बभोगेन च दुःखात् दुःखं
दुःखवारैव भवति, न तु जाड्यविमोहोऽविवेकानिवृत्तिः, दुःखविमोह-
स्त्वतिदूरे एव तिष्ठति ; यथा जाड्यार्तस्य जलाभिषेकात् दुःखानिवृत्तिरेव
भवति, न तु जाड्यविमोह इत्यर्थः । तदुक्तं—

“यथा पङ्केन पङ्कान्मः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यत्नेमार्ष्टुमर्हति ॥”

इति । श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थानां विष्णुपार्षदानामपि जय-विजयादीनां
पुनः राक्षसयोनौ दुःखवारिति । कारिकया चेदमुक्तं—

“दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ।”

इति ॥ ८३ ॥

ननु निष्कामादन्तर्याग-जपादिरूपकर्मणो न दुःखं, प्रत्युत मोक्षः फलं
श्रूयते इति ? तदाह—

(निष्कामकर्मणोऽपि मोक्षप्रदानासामर्थ्यम् ।—)

काम्येऽकाम्येऽपि, साध्यत्वाविशिषात् ॥ ८५ ॥

काम्येऽकाम्ये च कर्मणि दुःखात् दुःखं भवति ; कुतः ? साध्यत्वा-
विशिषात् ; कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिद्वारकज्ञानस्यापि त्रिगुणालम्बकतया
दुःखालम्बकत्वादित्यर्थः । “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैवेऽमृतत्व-
मानशुः” (महानारा० उ० १०।६) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च कर्मणो न
साक्षान्मोक्षः फलमिति भावः । त्यागेनाभिमानत्यागेन, एके वैचिदेवा-
मृतत्वमानशुः प्राप्तवन्तः, न सर्वे, अभिमानत्यागस्य तत्त्वज्ञानजन्यतया
दुर्लभत्वादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु भवन्तेऽपि कथं ज्ञानसाध्यस्य न दुःखत्वं, साध्यत्वाविशिषादिति ?
तदाह—

(ज्ञानस्य मोक्षकारणत्वस्थापनम् ।—)

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं, न समानत्वम् ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्याविद्याख्यकारणनाशेन यथोक्तबन्ध-
निवृत्तिमात्रं परमात्यन्तिकं, विवेकज्ञानस्य फले ध्वंसश्चाविनाशो, न तु
कर्मण्येव सुखादिकं भावरूपं कार्यं, येन नाशितया दुःखदं तत् स्यात् ;
कर्मणश्च दृष्टकारणं विना न साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं घटते इति ; अतो
ज्ञानस्याक्षयत्वान्न समानत्वं ज्ञान-कर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानान्न पुनरावृत्तिः
सम्भवति, अविवेकाख्यकारणनाशादिति सिद्धम् । तदेवं विवेकज्ञान-
मेव साक्षाज्ज्ञानोपाय इत्युक्तम् ॥ ८६ ॥

इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपायाः प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते ।
“आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः” (बृह० ३०
२।४।५) इत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रमाणत्वयेणात्मज्ञानमित्यवगम्यते । कर्मादिकं
त्वन्त्यन्मन-आदिप्रमाणानां शुद्धादिकरमेवेति—

(प्रमा-प्रमाणयोर्लक्षणम् ।—)

द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिः

प्रमा, तत्साधकतमं यत् तत्

त्रिविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥

असन्निकृष्टः प्रमातरि अनारूढः, अनधिगत इति यावत्, एवम्भूत-
सार्थस्य वस्तुनः परिच्छिन्तिरवधारणं प्रमा, सा च द्वयोर्बुद्धि-पुरुषयो-
रुभयोरेव धर्मो भवतु, किं वैकतरमात्रस्य, उभययैव तस्याः प्रमाया यत्
साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं, तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः ।
स्मृतियवर्तनायानधिगतेति । अमव्यावर्तनाय वस्त्विति । संशय-
व्यावर्तनाय त्ववधारणमिति । अत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्र-
मुच्यते, तदा बुद्धिबुद्धिरेव प्रमाणम् । यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते, तदा
तूक्तन्द्रियसन्निकृष्टादिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाध्यैव, न प्रमातेति ।
यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिबुद्धिश्चोभयमपि प्रमोच्यते, तदा तूक्तमुभयमेव

प्रमाणैर्देन प्रमाणं भवति ; चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः परम्परदैव सर्वथेति भावः । पातञ्जलभाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठबोधः प्रमेत्युक्तः ; पुरुषार्थमेव करणानां प्रयुज्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवोचित्यात् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यं, केवलस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरक्तस्य कार्यत्वात्, पुरुषार्थोपरागस्यैव वा फलत्वादिति । अत्रेयं प्रक्रिया—इन्द्रियप्रणालिकया अर्थसन्निकषण लिङ्गज्ञानादिना वा आदौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते, तत्र चेन्द्रियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशिष्टबुद्ध्याश्रिता, नयनादि-गन्तपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकारवृत्त्युदयादिति विशेषः । सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिविम्बरूपेण पुरुषारूढा सती भासते, पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वासम्भवात्, अर्थाकारिताया एव चार्थग्रहणत्वात् अन्यस्य दुर्वचत्वादिति । तदेतद्वच्यति “जपा-स्कटिकयोरिव नोपरागः कित्त्वभिमानः” (६।२८) इति । योगसूत्रं च—“वृत्तिसारूप्यमितरत्र” (समा० पा० ४) इति । स्मृतिरपि—

“तस्मिंश्चिद्रूपेण स्फुरे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसोव तटद्रुमाः ॥”

इति । योगभाष्ये च “बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः” इति । प्रतिध्वनिवत् प्रतिसंवेदः संवेदनप्रतिविम्बः, तस्याश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषाणां कूटस्थ-विभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः, असङ्गतया स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् ; अर्थाकारतां विना च संयोगमालेणार्थग्रहणस्यातोन्द्रियादिस्थले बुद्धावदृष्टत्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धिवृत्तीनामेव प्रतिविम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलबलात् कल्प्यते ; यथा रूपवतामेव जलादिषु प्रतिविम्बनसामर्थ्यं, नेतरस्येति । रूपवत्त्वं च न सामान्यतः प्रतिविम्बप्रयोजकं, शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात् । न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं, स्कटिकलौहित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यताऽऽपत्या प्रतिविम्बमिथ्यात्वसिद्धान्तक्षेतेरिति । प्रतिविम्बश्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो विम्बाकारो जलादिगत इति मन्तव्यम् ।

केचित् तु वृत्तौ प्रतिविम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति, तथा वृत्तिगतप्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता, न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिविम्बोऽस्तीत्याहुः । तदसत्, उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्थाप्रयोजकत्वात्, विनिगमनाविरहेण वृत्ति-चैतन्ययोरन्योऽन्यविषयताख्य-सम्बन्धरूपतया अन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यप्रतिविम्बसिद्धेः । बाह्यस्थलेऽर्थाकार-ताया एव विषयतारूपत्वसिद्ध्या अन्तरेऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषय-तात्वौचित्याच्चेति । ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति, तन्मतं ज्ञानव्यक्तोनासनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञान-मित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः । केचित् तु तार्किका अनर्थवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः । तदप्यसत्, अनुभूयमानामर्थाकारतां विहाय विषयताऽन्तरकल्पने गौरवादिति । ननु तथाऽपि स्वस्वोपाधि-वृत्तिरूपेव वृत्ति-चैतन्ययोरन्योऽन्यविषयताऽस्तु, स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानु-गमात्, अलमाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेत् ? न, प्रतिविम्बं विना स्वत्व-स्यापि दुर्बचत्वात् । स्वत्वं हि स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा च, विषयतालक्षणस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः ; तस्माद्-चैतन्य-चैतन्ययोरन्योऽन्यविषयतारूपोऽन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यप्रतिविम्बः सिद्धः । अधिकन्तु योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् । अत्रायं प्रमादादिविभागः,--

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः ।

प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम् ॥

प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो भेद उच्यते ।

साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ॥

अतः स्यात् कारणाभावात् वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः ।

विष्णादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः ॥

इति ॥ ७७ ॥

ननु—

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

चेत्वं चेत्वी तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥” (गीता० १३।३३)

इत्यादिवाक्येषूपमानादि प्रकृति-पुरुषविवेके प्रमाणमुपन्यस्तं, तत् कथमुच्यते विविधमिति ? तत्राह—

(उपमानादेः विविधप्रमाणान्तर्गतत्वकथनम् । —)

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

विविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्न प्रमाणाधिक्यं सिध्यति,
गौरवादित्यर्थः । अत एव मनुनाऽपि प्रमाणत्रयमेवोपन्यस्तं—

“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधांगमम् ।

लयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥”

इति उपमानैतिह्यादीनां चानुमान-शब्दयोः प्रवेशः ; अनुपलब्धादीनां
च प्रयत्ने प्रवेश इति । उक्तवाक्ये चेदमनुमानमभिप्रेतम्—आ-पाद-
तलमस्तकं कृत्स्नं स्वयतिरिक्तेनेकेन प्रकाश्यं, स्वयमप्रकाशत्वात् त्रैलोक्य-
वदिति । तेजश्चैतन्यसाधारणं च प्रकाशत्वमखण्डोपाधिः प्रकाशव्यवहार-
नियमकतया सिद्ध इति ॥ ८८ ॥

पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यसिद्धान्तमाश्रित्य प्रमाणानां विशेषलक्षणानि
वक्तुमुपक्रमते—

(प्रत्यक्षलक्षणम् । —)

यत् सम्बद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं

तत् प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

सम्बद्धं भवत् सम्बद्धवत्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिवृत्तिः, तत्
प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र सदित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् ; तथा च,
स्वार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निष्कर्षः ।
“वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पति” (पू. १. ७) इत्यागामिभूतान् वृत्तेः सन्निकर्ष-
जन्यचगित्याकाराश्रयग्रहणम् । चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिश्च प्रदीपस्य
शिखातुल्या वाच्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारोल्लेखिनी भवतीति
नासम्भवः ॥ ८९ ॥

अनु योगिनामतीतानागत-व्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, सम्बद्धवत्त्वा-
काराभावात् ? इत्याशङ्क्य तस्यालक्ष्यत्वेन समाधत्ते—

(योगिप्रत्यक्षे प्रत्यक्षलक्षणस्य अव्याप्तिदोषखण्डनम् । —)

योगिनामवाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ६० ॥

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यं, योगिनश्चावाह्यप्रत्यक्षकाः ; अतो न दोषो न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

वास्तवं समाधानमाह—

(योगिप्रत्यक्षे प्रत्यक्षलक्षणस्य अव्याप्तिदोषखण्डने युक्त्यन्तरम् ।)—

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा अदोषः ॥ ६१ ॥

अथवा तदपि लक्ष्यमेव, तथाऽपि न दोषो नाव्याप्तिः ; यतो लीन-
वस्तुषु लब्धयोगजधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य सम्बन्धो घटते इत्यर्थः ।
अत्र लीनशब्दः पराभिप्रेतासन्निकृष्टवाचो । सत्कार्यवादिनां ह्यतीतादिक-
मपि स्वरूपतोऽस्तीति तत्सम्बन्धः सम्भवेदिति व्यवहित-विप्रकृष्टेषु
सम्बन्धहेतुविधया लब्धातिशयेति विशेषणम् । अतिशयश्च व्यापकत्वं
वृत्तिप्रतिबन्धकतमोनिवृत्त्यादिश्रेति । इदं चालावधेयं—यत्सम्बन्धं सदिति
पूर्वसूत्रे बुद्धेरर्थसन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षहेतुतालाभात् प्रत्यक्षसामान्ये वाह्यार्थ-
साधारणे बुद्ध्यर्थसन्निकर्ष एव कारणम् । इन्द्रियसन्निकर्षास्तु चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षेषु विशिष्टैव कारणानि । नन्वेवमिन्द्रियसन्निकर्षयोगजधर्माद्य-
भावेऽपि बुद्ध्या वाह्यार्थप्रत्यक्षापत्तिः ? सैवम् ; तमःप्रतिबन्धेन तदानीं
बुद्धिसत्त्वस्य ह्यसम्भवात् । तच्च तमः कदाचिदर्थेन्द्रिययोः सन्निकर्षेण
कदाचिच्च योगजधर्मेणापसार्यते, अज्ञानसंयोगेन नयनमालिन्यवत् ।
न चैवं “तद्धेतोरेव तदस्तु” इति न्यायेनेन्द्रियसन्निकर्षादरेव वाह्यार्थ-
प्रत्यक्षसामान्ये हेतुता अस्त्विति वाच्यं, सुषुप्त्यादौ तमसो बुद्धिर्वृत्ति-
प्रतिबन्धकत्वमिदं,

“सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रक्षापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥”

इत्यादिस्मृतिभ्यः सुषुप्त्यादौ वृत्तिप्रतिबन्धकान्तरासम्भवाच्च, चाक्षुष-
वृत्तावपि तमसः प्रतिबन्धदर्शनाच्च । यत् तु शुष्कतार्किकाः सुषुप्तौ
वृत्त्यनुत्पादार्थं ज्ञानसामान्ये त्वङ्गनोयोगं कारणं कल्पयन्ति, तदस्तु ;

त्वर्गिन्द्रियोत्पत्तेः प्रागपि केवलबुद्ध्या स्वयम्भुवः सर्वप्रत्यक्षश्रवणात्,
त्वङ्मनोयोगानुत्पादेऽपि तमस एव निमित्तताया वक्तव्यत्वाच्च, केवल-
तर्कस्याप्रतिष्ठादोषग्रतत्वाच्चेति दिक् ॥ ६१ ॥

ननु तथाऽप्येश्वरप्रत्यक्षेऽप्याप्तिः, तस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षाजन्यत्वा-
दिति ? तत्राह—

(ईश्वरप्रत्यक्षे प्रत्यक्षलक्षणास्य अव्याप्तिदोषखण्डनम् ।—)

ईश्वरासिद्धेः ॥ ६२ ॥

ईश्वरे प्रमाणाभावात्, न दोष इत्यनुवर्त्तते । अयं चेश्वरप्रतिषेध एक-
देशिनां प्रौढवादेनेवेति प्रागेव प्रतिपादितम् ; अन्यथा ह्येश्वराभावा-
दित्येवोच्येत । ईश्वराभ्युपगमे तु सन्निकर्षजन्यजातीयत्वमेव प्रत्यक्ष-
लक्षणं विवक्षितं, साजात्यं च ज्ञानत्वसाक्षादप्यजात्येति भावः ॥ ६२ ॥

श्रुति-स्मृतिभ्यां कथमीशो न सिध्यति ? इत्याकाङ्क्षायां तर्कविरोधं
लौकिकमेव बाधकमाह—

(ईश्वरासिद्धौ युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

मुक्त-बद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ६३ ॥

ईश्वरोऽभिमतः किं क्लेशादिमुक्तो वा ? तैर्वद्धो वा ? अन्यतरस्याप्य-
सम्भवान्नेश्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

(ईश्वरस्य स्रष्टृत्वस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

उभयथाऽप्यसत्कारत्वम् ॥ ६४ ॥

मुक्तत्वे सति स्रष्टृवाद्यक्षमत्वं, तत्प्रयोजकाभिमानरागाद्यभावात् ।
बद्धत्वेऽपि स्रष्टृत्वाच्च सृष्ट्यादिसम्भवमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिः ? तत्राह—

(ईश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्यप्रदर्शनम् ।—)

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासा सिद्धस्य वा ॥ ६५ ॥

यथायोगं काचित् श्रुतिर्मुक्तात्मनः केवलात्मसामान्यस्य ज्ञेयताऽभि-
धानाय सन्निधिमवैश्रव्येण स्तुतिरूपा प्रशंसा च । काचित् सङ्कल्प-

पूर्वकसृष्ट्वादितिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य ब्रह्म-विष्णु-हारादेरेवानित्येश्वर-
स्याभिमानादिमतोऽपि गोणनित्यत्वादिसत्त्वानित्यत्वादुपासापरेत्यर्थः ॥६५॥

ननु तथाऽपि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते, लोके
सङ्ख्यादिना परिणामनस्यैवाधिष्ठातृत्वव्यवहारादिति ? तत्राह—

(पुरुषस्यैव सृष्टृत्वप्रतिपादनम् । —)

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं, मणिवत् ॥ ६६ ॥

यदि सङ्ख्येन सृष्टृत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते, तदाऽयं दोषः स्यात् । अस्मा-
भिस्तु पुरुषस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं सृष्ट्वादिरूपमिष्यते, मणिवत् ।
यथा अयस्कान्तमणोः सान्निध्यभावेण शल्यनिष्कर्षकत्वं, न सङ्ख्यादिना ;
तथैवादिपुरुषस्य संयोगभावेण प्रकृतेर्महत्वरूपेण परिणामनम् ; इदमेव
च स्तोपाधिसृष्टृत्वमित्यर्थः । तथा चोक्तं—

“निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।

सत्ताभावेण देवेन तथा चायं जगज्जनः ॥

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥”

इति । “तदैक्षत बहु स्याम्” (छान्दो० ६।२।३) इत्यादिश्रुतिस्तु
कूलं पिपतिपतीतिवत् गोणी, प्रकृतेरासन्नबहुतरगुणसंयोगात् । अथवा
बुद्धिपूर्वसृष्टिविषयमेतादृशवाक्यजातं, न त्वादिसर्गपरं, तस्याबुद्धिपूर्वकत्व-
स्मरणादिति भावः । यथा कौर्म—

“इत्येष प्राकृतः सर्गः सङ्क्षेपात् कथितो मया ।

अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मी सृष्टिं निबोधत ॥”

इति । अस्य च वाक्यस्यादिपुरुषबुद्धाजन्यत्वेन सङ्कोचे गौत्वमिति ॥ ६६ ॥

न केवलं सर्गादेवैव पुरुषस्य संयोगभावेण सृष्ट्वादिकम्, अपि
त्वन्धेष्वपि सङ्ख्यादिपूर्वकेषु भूतादिष्वखिलेषु विशेषकार्येष्वपि सर्व-
पुरुषाणामित्याह—

(पुरुषमात्राणामेव सृष्टृत्वप्रतिपादनम् । —)

विशेषकार्येष्वपि जीवानाम् ॥ ६७ ॥

अधिष्ठातृत्वं सन्निधानादित्यनुप्रज्यते । अन्तःकरणोपलक्षितस्यैव

जीवशब्दार्थत्वं षष्ठ्यायै वक्ष्यति । तथा च, विशेषकार्ये विस्मयार्थे व्यष्टिष्टावपि जीवानामन्तःकरणप्रतिविम्बितचेतनानां सन्निधाना-
देवाधिष्ठातृत्वं, न तु केनापि व्यापारेण कूटस्थचिन्मात्ररूपत्वा-
दित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु चेत् सदा सर्वत्र ईश्वरो नास्ति, तर्हि वेदान्तमहावाक्यार्थस्य
विवेकस्योपदेशे अन्यपरम्पराशङ्कया अप्रामाण्यं प्रसज्येत ? तत्राह—

(निरौश्वरवादिनामपि वेदान्तवाक्यस्य प्रामाण्यस्वीकरणम् ।—)

सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ६८ ॥

हिरण्यगर्भादीनां सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धृत्वात् तद्वक्तृकायुर्वेदादि-
प्रामाण्येनावष्टताच्चेष्टां वाक्यार्थोपदेशः, प्रमाणमिति शेषः ॥ ६८ ॥

ननु पुरुषस्य चेत् सन्निधिमात्रेण गौणमधिष्ठातृत्वं, तर्हि मुख्यमधि-
ष्ठातृत्वं कस्य ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(अन्तःकरणस्य मुख्याधिष्ठातृत्वकथनम् ।—)

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वान्नोहवदधि-

ष्ठातृत्वम् ॥ ६९ ॥

अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सङ्ख्यादिद्वारकं प्रत्येतव्यम् ।
नन्वधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तम् ? तत्राह—लोहवत्
तदुज्ज्वलितत्वादिति, अन्तःकरणं हि तप्तलोहवच्चेतनोज्ज्वलितं भवति ;
अतस्तस्य चेतनायमानतया अधिष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यते इत्यर्थः ।
नन्वेवं चैतन्येनान्तःकरणस्योज्ज्वलने चित्तेः सङ्कित्वमग्निवदेव स्यादिति
चेत् ? न, नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेषजन्य-
चैतन्यप्रतिविम्बस्यैवान्तःकरणस्योज्ज्वलनरूपत्वात् ; न तु चैतन्यमन्तःकरणे
सङ्गमिति, येन सङ्किता स्यात् । अनेरपि हि प्रकाशादिकं न लोहे
सङ्गमिति, किन्तु अग्नियोगविशेष एव लोहस्योज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि
संयोगेन परिणामित्वमिति चेत् ? न, सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव
परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वो-
द्वेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्प्यते, पुरुषस्यापरिणामित्वेन

संयोगे तन्निमित्तकविशिषासम्भवादिति । अयमेव च संयोगविशिषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिविम्बने हेतुः । ननु प्रतिविम्बहेतुतया संयोग-
विशिषावश्यकत्वे प्रतिविम्बकल्पना व्यर्था, प्रतिविम्बकार्यस्यार्थज्ञानादेः
संयोगविशिषादेव सम्भवादिति चेत् ? मैवम् ; बुद्धौ चैतन्यप्रतिविम्बश्चैतन्य-
दर्शनाद्यं कल्प्यते, दर्पणे मुखप्रतिविम्बवत् ; अन्यथा कर्म-कर्तृ-
विरोधेन स्वस्य साक्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः । अयमेव च चित्प्रतिविम्बो बुद्धौ
चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश इति चोच्यते । यश्च
चैतन्ये बुद्धेः प्रतिविम्बः, स चारूढविषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते, अर्था-
कारतयैवायं ग्रहणस्य बुद्धेः स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशिषमालेशार्थ-
भानस्य पुरुषेऽन्यनौचित्यात्, अर्थाकारस्यैवायं ग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स
चार्थाकारः पुरुषे परिणामो न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिविम्बरूप एव पर्यव-
स्यतीति दिक् । स चायमन्योऽन्यप्रतिविम्बो योगभाष्ये व्यासदेवैः
सिद्धान्तितः, “चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्गमा च परिणामिन्यर्थे
प्रतिसङ्गान्तेव तदवृत्तिमनुपपत्तिः ; तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धि-
वृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिद्वयविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते”
इत्यादिना । योगवार्त्तिके चैतद्विस्तरतोऽस्माभिः प्रतिपादितम् । कश्चित् तु
बुद्धिगतया चिच्छायया बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्वम्, इच्छादिभिर्ज्ञानस्य
सामानाधिकरण्यानुभवात्, अन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रक्षल्यनौचित्याच्चेत्याह ।
तदात्माज्ञानमूलकत्वादुपेक्षणीयम् । एवं हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे “चिदवसानो
भोगः” (१।१०४) इत्यागामिसूत्रद्वयविरोधः, पुरुषे प्रमाणाभावश्च,
पुरुषलिङ्गस्य भागस्य बुद्धावेव स्वीकारात् । न च प्रतिविम्बान्यथाऽनुपपत्त्या
विम्बभूतः पुरुषः सिध्यतीति वाच्यम् ; अन्योऽन्याश्रयात् पृथक् विम्बसिद्धौ
बुद्धिस्थचैतन्यस्य प्रतिविम्बतासिद्धिः, प्रतिविम्बतासिद्धौ च तत्प्रतियोगितया
विम्बसिद्धिरिति । अस्मन्मते च ज्ञातृतया पुरुषसिद्धान्तं तस्य ज्ञेय-
त्वान्यथाऽनुपपत्त्या प्रतिविम्बसिद्धौ नान्योऽन्याश्रयः । अथ वृत्तिसाक्षितया
विम्बरूपश्चेतनः सिध्यतीति चेत्, तर्हि साक्षिण एव प्रमातृत्वमप्युचितम्,
उभयोर्ज्ञातृत्वकल्पने गौरवात्, वृत्तिज्ञान-घटज्ञानयोः सामानाधि-
करण्यानुभवाच्च । किञ्च, एवं सति बुद्धेरेव भोक्तृत्वे “भोक्तृभावात्”
(१।१३३) इत्यागामिसूत्रेण भोक्तृतया पुरुषसाधनं विरुध्यते । अथ

बुद्धिगतचिच्छायारूपेण सम्बन्धेन विम्बस्यैव ज्ञानं, न तु चित्तौ बुद्धि-
प्रतिविम्बः कल्प्यते इत्येतावन्माले चेत् तस्याशयो वर्ज्येत ; तदप्यसत्,
सूर्यादिः स्वप्रतिविम्बरूपसम्बन्धेन जलादि-तत्स्थवस्तुभासकत्वाददर्शनात्,
किरणैरेव तदुभयभासनात् । मरुमरौचिकादौ तु स्वाश्वस्तजलादि-
भासकत्वं दृष्टमेवेति दृष्टानुसारिण अस्माभिश्चित्तौ बुद्धिप्रतिविम्ब एव
सर्वार्थभासहेतुतया सम्बन्धः कल्पित इति । यच्चोक्तम्, अन्यस्य
ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति, तदपि न, “अकर्तुरपि फलोपभोगः,
अन्नाद्यवत्” (१।१०५) इत्यगामिसूत्रेण ज्ञान-प्रवृत्त्येवैयधिकरणस्य
दृष्टान्तोपपादयिष्यमाणत्वात्, बुद्धेः सङ्कल्पेन देहक्रियायामिवात्रापि
संयोगविशेषादेरेव नियामकत्वादिति ॥ ८६ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वा अनुमानं लक्षयति—

(अनुमानलक्षणम् ।—)

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिः, व्याप्तिदर्शनाद्व्यापकज्ञानं वृत्तिरूपमनुमानं
प्रमाणमित्यर्थः । अनुमितस्तु पौरुषेयो बोध इति ॥ १०० ॥

शब्दप्रमाणं लक्षयति—

(शब्दलक्षणम् ।—)

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तिरत्र योग्यता, वेदस्यापौरुषेयतायाः पञ्चमाध्यायि वक्ष्यमाणत्वात् ।
तथा च, योग्यः शब्दः, तज्जन्यं ज्ञानं शब्दाख्यं प्रमाणमित्यर्थः । फलं
च पौरुषेयः शब्दो बोध इति ॥ १०१ ॥

प्रमाणप्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमाह—

(प्रमाणप्रतिपादनस्य उद्देश्यम् ।—)

उभयसिद्धिः प्रमाणात्, तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

उभयोराल्मानात्मनोऽविवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति ; अतस्तस्य
प्रमाणस्योपदेशः कृत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन सुखतोऽत्र प्रकृति-पुरुषौ विविच्य साधनौयौ तद्वर्णयति—

(अनुमानेन प्रकृति-पुरुषप्रतिपादनम् ।—)

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

अनुमानं तावत् त्रिविधं भवति ; पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टं चेति । तत्र प्रत्यक्षोक्तजातीयविषयकं पूर्ववत् ; यथा धूमेन वज्रानुमानम् । वज्रजातीयो हि महानसादो पूर्वं प्रत्यक्षोक्तः । व्यतिरेकानुमानं शेषवत्, शेषोऽपूर्वोऽर्थोऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत्, अप्रसिद्धसाध्यकमिति यावत् ; यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम् । पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्धः । सामान्यतो दृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम् । यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय व्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मतावलेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः सिध्यति ; यथा रूपादिज्ञाने क्रियात्वेन करणवत्त्वानुमानम् । अत्र हि पृथिवीत्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयमतोद्भियं ज्ञानकरणसिद्ध्यं साध्यते इति । तत्र सामान्यतो दृष्टादनुमानादुभयोः प्रकृति-पुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रकृतेः सामान्यतो दृष्टमनुमानं यथा—महत्तत्त्वं सुख-दुःख-मोह-धर्मकद्रव्योपादानकं, कार्यत्वे सति सुख-दुःख-मोहधर्मकत्वात्, सुवर्णादिजकुण्डलादिवदित्यादि । पुरुषे तु यद्यप्यनुमानापेक्षा नास्ति, सर्वसम्मतत्वात्, तथाऽपि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतो दृष्टमेवापेक्ष्यते ; तद्यथा—प्रधानं परार्थं, संहृत्य कारित्वात्, गृह्यादिवदिति । अत्र हि प्रत्यक्षसिद्धं देहाद्यर्थकत्वं गृह्यादिषु गृहीत्वा तद्विजातीयः पुरुषः प्रधानादिपरत्वेनानुमीयते । देहादीनां च भोक्तृत्वमविवेकेन प्राक् गृहीतमित्युभयसिद्धिरिति ॥ १०३ ॥

या प्रमाणस्य फलभूता प्रमाख्यसिद्धिरुक्ता, तया पुरुषस्य परिणामापत्तिः ? इत्याशङ्कायां तस्याः स्वरूपमाह—

(प्रमासिद्धेः स्वरूपनिर्देशः ।—)

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्यैतादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः ।

बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चितः परिणामित्व-सधर्म-
त्वादिशङ्कानिरासायावसानपदम् । चितौ भोगस्य स्वरूपे पर्यवसित-
त्वान्न कौटल्यादिहानिरित्याशयः । तथा हि, प्रमाणाख्यवृत्त्या रूढं
प्रकृति पुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिविम्बितं सत् भासते ;
अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिविम्बवच्छिन्नं स्वरूपचेतनमेव भानं पुरुषस्य
भोगः, प्रमाणस्य च फलमिति । ततश्च प्रतिविम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया
वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

“गृह्योतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥”

इति । राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति ।
भोगशब्दार्थश्चाभ्यवहरणः, आत्मसात्करणमिति यावत् । स च देहादि-
चेतनान्तेषु साधारणः, विशेषस्त्वयम् अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषय-
भोगः प्रतिविम्बादानमात्मन् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुण्यादिरपीति ।
अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिप्रियते, बुद्धेर्भोग
इवात्मनीत्यादिभिरिति सन्तव्यम् । अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता
सिद्धा, चिदवसानताया एवोभयसिद्धित्ववचनादिति ॥ १०४ ॥

ननु कर्तुरेव लाके क्रियाफलभोगो दृष्टः ; यथा सञ्चरत एव
सञ्चारोदुःखभोग इति ; तत् कथं बुद्धिकृतधर्मादिफलस्य सुखाद्यात्मि-
काया अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटते ? इत्याशङ्क्यात्मन्माह—

(पुरुषस्य भोक्तृचस्थापनम् ।—)

अकर्तुरपि फलोपभोगः, अन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

बुद्धिकर्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य युक्तः, अन्नाद्य-
वत्, यथा अन्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः । अवि-
वेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः ;
सुख-दुःखादेः कर्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्ते
इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्मणा पुरुषे एव
फलमुत्पद्यते इति मुख्यसिद्धान्तमाह—

(पुरुषस्यैव भोक्तृत्वस्यापि युक्त्यन्तरम् ।—)

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

अथवा कर्तरि फलमेव न भवति, सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोग-
स्यैव फलत्वात् ; अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति, शास्त्रविहितं फल-
मनुष्ठातरौति । शास्त्रेषु कर्तुः फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्य-
सिद्धेः कर्तृबुद्ध्यावविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्जे इति हि
लौकिकानुभव इति । या च सुखं मे भूयादित्यादि कामना, सा प्लो मे
भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् ; अतः
स एव फलमिति सुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां
मते श्रोतवत् कार्यता बोध्या, सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् ।
अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः ; अथवा
भोग्यतारूपस्वत्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु, तेन सम्बन्धेन
धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति ॥ १०६ ॥

तदेवं प्रमाणानि प्रमाणफलभूतां प्रमेयसिद्धिं च प्रतिपाद्य प्रमेय-
सिद्धेरपि फलमाह—

(प्रमेयसिद्धिफलम् ।—)

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

प्रमाणेन प्रकृति-पुरुषयोस्तत्त्वाख्याने तत्त्वसाक्षात्कारे सत्युभयमपि
सुख-दुःखे न भवतः । “विद्वान् हर्ष-शोकौ जहाति” (कठ० २।१२) इति
श्रुतेर्न्यायाच्चेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

सङ्क्षेपतो विवेकेनानुमापितौ प्रकृति-पुरुषौ ; तयोः प्रकृति-पुरुषयोरनु-
मानेऽवान्तरविशेषा इतः परमध्यायसमाप्तिं यावद्विचार्याः । तत्र चादौ
प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलम्भबाधकमपाकरोति—

(प्रकृत्याद्यनुमाने अनुपलम्भबाधकखण्डनम् ।—)

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादाना-

भ्यामिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियानुपलभ्यतामालतो घटाद्यभाववत् प्रत्यक्षेण चार्वाकैः प्रकृत्याद्य-

भावः साधयितुं न शक्यते ; यतो विद्यमानोऽप्यर्थ इन्द्रियाणां काल-
भेदेन विषयोऽविषयश्च भवति, अतिदूरत्वादिदोषात्, इन्द्रियघाते-
न्द्रियग्रहाभ्यां चेत्यर्थः । सामग्रीसमवधाने सत्यनुपलब्धस्यैवाभाव-
प्रत्यक्षहेतुता, प्रकृत्याद्युपलब्धे तु वक्ष्यमाणप्रतिबन्धान्न सामग्री-
समवधानमिति भावः । अतिदूरादयश्च दोषा विशिष्य कारिकाया
परिगणिताः,—

“अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्माद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥”

इति । समानाभिहारः सजातीयसंवलनम् । यथा माहिषे गव्य-
मिश्रणान्माहिषत्वाग्रहणमिति ॥ १०८ ॥

नन्वातिदूरत्वादिषु मध्ये प्रकृत्याद्युपलब्धे किं प्रतिबन्धकमिति ?
तत्राह—

(उपलब्धिप्रतिबन्धकनिर्देशः ।—)

सौक्ष्मात् तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

तयोः पूर्वोक्तयोः प्रकृति-पुरुषयोरनुपलब्धिस्तु सौक्ष्मादित्यर्थः । सूक्ष्मत्वं
च नाणुत्वं, विश्वव्यापनात् । नापि दुरूहत्वादिकं, दुर्बलत्वात् ; किन्तु
प्रत्यक्षप्रमाप्रतिबन्धिका जातिः । योगजधर्मस्य चोत्तेजकतया प्रकृति-
पुरुषादीनां प्रत्यक्षप्रमा भवति । जातिसाङ्ख्यं च न दोषावहम् ; अथवा
निरवयवद्रव्यत्वमेवात्र सूक्ष्मत्वं, योगजधर्मश्चोत्तेजक एवेति ॥ १०९ ॥

नन्वभावादेवानुपलब्धिसम्भवे किमर्थं सौक्ष्मं कल्प्यते ? अन्यथा
च शशशृङ्गादेरपि सौक्ष्मादनुपलब्धिः किं न स्यादिति ? तत्राह—

(उपलब्धौ हेतुनिर्देशः ।—)

कार्यदर्शनात् तदुपलब्धिः ॥ ११० ॥

कार्यान्यथाऽनुपपत्त्या प्रकृत्यादिसिद्धौ सत्यां तेषां सूक्ष्मत्वं कल्प्यते ।
अनुमानात् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिसंशयेनाभावानिर्णयादनुमानमुपपद्यते
इत्यर्थः ॥ ११० ॥

अत्र शङ्कते—

(उपलब्धौ आशङ्कोत्यापनम् ।—)

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ? ॥ १११ ॥

ननु कार्यं चेदुत्पत्तेः प्राक् सिद्धं स्यात्, तदा तदाधारतया नित्या प्रकृतिः सैष्यति, कार्यसाहित्येनैव कारणानुमानस्य वक्ष्यमाणात्वात् ? वादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यैवासिद्धिरिति यदीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति—

(उक्ताशङ्कापरिहारः ।—)

तथाऽप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

माऽस्तु सत् कार्यं, तथाऽप्येकतरस्य कार्यस्य दृष्ट्या अन्यतरस्य कारणस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति नित्यं कारणं सिद्धमेव ; तत एव च परिणामिनः सकाशादपरिणामितया पुरुषस्य विवेकेन सोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । अनेनैवाभ्युपगमवादेन वैशेषिकाद्यास्तिकशास्त्रं प्रवर्तते ; अतो न सत्कार्यवादिश्रुति-स्मृतिविरोधेऽपि तेषामंशान्तरेष्वपि सामान्यमिति मन्तव्यम् ॥ ११२ ॥

परमार्थतः परिहारमाह—

(उक्ताशङ्कायाः परिहारान्तरम् ।—)

विविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

अथ सर्वं कार्यं विविधं सर्ववादिसिद्धम्—अतीतम्, अनागतं, वर्तमानमिति । तत्र यदि कार्यं सदा सत् नेष्यते, तदा विविधत्वानुपपत्तिः, अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्मकत्वानुपपत्तेः, सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च, प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थात् अभावमात्रस्वरूपत्वे घटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यात्, अभावत्वाविशेषात् । अभावेष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषामात्रप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेत् ? न, असत्, प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वासम्भवादिति ; तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्तमानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः, घटोऽतीतः, घटो वर्तमानः, घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूप-

तौचित्यात् । न त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते
 एवातीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंस-प्रागभावव्यवहारं जनयतः, तदतिरिक्ता-
 भावद्वये प्रमाणाभावादिति दिक् । अधिकं तु पातञ्जले द्रष्टव्यम् । एव-
 मत्यन्ताभावान्योऽन्याभावव्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगि-
 सत्ताकालिऽयविकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यं,
 परैरपि प्रतियोगिमिति देशे तदत्यन्ताभावाङ्गीकारात्, प्रतियोगि-
 सम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरिव सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च ;
 तस्मान्नास्मत्स्विद्वान्तेऽभावोऽतिरिक्तः । किञ्च, घटो ध्वस्तः, घटो
 भावो, घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिद्वत्त्वाकाङ्क्षायां
 तद्भावरूपमेव कल्पते लाघवात्, अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति
 मन्तव्यम् ॥ ११३ ॥

इतश्च सत्कार्यसिद्धिरित्याह—

(सत्कार्यसिद्धिः।—)

नासदुत्पादः, नृशृङ्गवत् ॥ ११४ ॥

नरशृङ्गतुल्यस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

अत्र हेतुमाह—

(असत्ः अनुत्पादे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

मृद्येव घट उत्पद्यते, तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्याणामुपादानकारणं
 प्रति नियमोऽस्ति, स न सम्भवति । उत्पत्तेः प्राक् कारणे कार्यासत्तायां
 हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति, येन कश्चिदेवासन्तं जनयेत्, नेतरमिति ।
 विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽस्माभिः
 कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यते इति । एतेन यद्वैशिष्टिकाः प्रागभावमेव
 कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति, तदप्यपास्तम्, अभावकल्पनापेक्षया
 भावकल्पने लाघवात्, भावानां दृष्टत्वात्, अन्यानपेक्षत्वाच्च । किञ्च,
 अभावेषु स्वतो विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्य-
 सत्ताकाले नास्ति ; अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ नियाम-
 कत्वं युक्तमिति ॥ ११५ ॥

उपादाननियमे प्रमाणमाह—

(उपादाननियमे प्रमाणप्रदर्शनम् ।—)

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥

सुगमं, उपादाननियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वं सम्भवेदित्या-
शयः ॥ ११६ ॥

इतश्च नासदुत्पाद इत्याह—

(असतः अनुत्पादे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम्, अन्यस्य दुर्बलत्वात्, लाघवाच्च ;
सा शक्तिः कार्यस्यानागतावस्थैव, इत्यतः शक्तस्य शक्यकार्यकरणानासत्
उत्पाद इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इतश्च—

(असतः अनुत्पादे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते ; तस्माच्च सत्कार्यसिद्ध्या
नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि सदसतोर्भेदानुपपत्तिरिति ।
उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां कारणाभेदे च श्रुतिः,—“तद्धेतुं तर्ह्यव्याकृत-
मासीत्” (बृह० उ० १।४।७) “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” (छान्दो०
६।२।१) “आत्मेवेदमग्र आसीत्” (बृह० उ० १।४।१) “आप एवेदमग्र
आसुः” (बृह० उ० ५।५।१) इत्याद्या ॥ ११८ ॥

शङ्कते—

(सत्कार्यसिद्धौ आशङ्कोत्यापनम् ।—)

न भावे भावयोगश्चेत् ? ॥ ११९ ॥

नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्पत्तियोगो न
सम्भवति, असतः सत्त्वे एवोत्पत्तिव्यवहारादिति चेत् ? इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

परिहरति—

सा—७

(सत्कार्यसिद्धौ आशङ्क्यपरिहारः ।—)

न, अभिव्यक्तिनिवन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्तिनिमित्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारः, अभिव्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः, न त्वसतः सत्तथैव्यर्थः । अभिव्यक्तिय न ज्ञानं, किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति । सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टम् । यथा गिलासश्च्यवस्थप्रतिमाया लोङ्गिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं, तिलस्थतैलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्थतण्डुलस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे—

“सुषुप्तावस्थया चक्र-पञ्चरेखाः शिलोदरे ।

यथास्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥”

इति । प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु भवतुत्पत्तेः प्राक् सती यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः, नाशस्त्वनादिभावस्य कार्यं स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(नाशस्य स्वरूपम् ।—)

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

लोङ् स्नेषणे इत्यनुशासनात्तयः सूक्ष्मतया कारणेष्वविभागः, स एवातीतस्थो नाश इत्युच्यते इत्यर्थः । अनागताख्यस्तु लयः प्रागभाव इत्युच्यते इति शेषः । लीनकार्यव्यक्तेस्तु पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति, प्रत्यभिधाद्यापत्या पातञ्जले निराकृतत्वात्, परेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्रागभावाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणम् ? न चानागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यते इति ? नैवम् ; योगिप्रयत्नचान्ययाऽनुपपत्त्या अनागतातीतयोर्भयोरेव सत्यसिद्धेः, प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात्, अन्यथा वर्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्धापत्तेः ; तस्माद्विधानोत्सर्गिकप्रामाण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिध्यति । योगिनाऽतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुति-स्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्तिकप्रतिवृत्तिप्रतिदिकं । तदेवसमिव्यक्ति लयाभ्यां कार्याणामुत्पत्ति-नाशव्यव-

हारावुक्तो । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती वा ? असती वा ? आद्ये कारण-
व्यापारात् प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः, कारण-
व्यापारश्च विफलः । अत्ये चाभिव्यक्तौ वैव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः, अमत्या
एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गोकारादिति । अतोचते—कारणव्यापारात् प्राक्
सर्वकार्याणां सदा सत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशात् घटवत् तदभि-
व्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिबन्धनार्थं कारणव्यापारा-
पेक्षणात्, अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतिः । नन्वेकदा
सदसत्त्वोर्विरोध इति चेत् ? प्रकारभेदस्योक्तत्वात् । नन्वेवमपि प्राग-
भावानङ्गोकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां दुर्वचमिति ? मैवम् ;
अवस्थानामेव परस्परभावरूपत्वादिति ॥ १२१ ॥

ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या, तथा
चानवस्था ? इत्याशङ्काह—

(सत्कार्यसिद्धौ अभिव्यक्तिस्वीकारे अनवस्थापरिहारः ।—)

पारम्पर्यतोऽन्वेषणा, वीजाङ्गुरवत् ॥ १२२ ॥

पारम्पर्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यं, वीजाङ्गुरवत्
प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । वीजाङ्गुराभ्यां चात्वायमेव
विशेषो यत्, वीजाङ्गुरस्थले क्रमिकपरम्परया अनवस्था, अभिव्यक्तौ
चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणिकत्वनु त्वमेवेति । सर्वकार्याणां
स्वरूपतो नित्यत्वम् अवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वदद्भिर्यास-
दैवैरपि इयमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । अत्र च वीजाङ्गुर-
दृष्टान्तो लोकदृष्ट्योपन्यस्तः । वस्तुतस्तु जन्मकर्मादिवदित्यत्रैव तात्पर्यम् ;
तेन वीजाङ्गुरप्रवाहस्यादिसर्गावधिकत्वेनानवस्थाविरहेऽपि न क्षतिः ।
आदिसर्गं हि वृत्तं विनैव वीजमुत्पद्यते, हिरण्यगर्भसङ्कल्पेन
तच्छरीरादिभ्य इति श्रुतिस्मृत्योः प्रसिद्धं—

“यथा हि पादपो मूल स्कन्धशाखादिसंयुतः ।

आदिवीजात् प्रभवति वीजान्यन्यानि वै ततः ॥”

इति विष्णुपुराणादिवाक्यैरिति ॥ १२२ ॥

वस्तुतस्तु अनवस्थाऽपि नास्तीत्याह—

(अनवस्थापरिहारे युक्त्यन्तरम् ।—)

उत्पत्तिवद्वा अदोषः ॥ १२३ ॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशिष्टिकादिभिरसदुत्पादवादि-
भिरिष्यते, लाघवात्, तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूप-
मेदेष्वप्य लाघवात् ; अत उत्पत्ताविव्यक्तिवत्तावपि नानवस्थादोष
इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः
सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेत् ? न, अस्मिन् पक्षे सत एवाभि-
व्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन
तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादव्यापत्तिः । नन्वेवं महदादीनामेव
प्रागसत्त्वमिष्यतां, किमभिव्यक्त्याख्यावस्थाकल्पनेनेति चेत् ? न, “तद्वदं
तर्ह्यव्याकृतमासौत” (बृह० उ० १।४।७) इत्यादिश्रुतिभिरव्यक्तावस्थया
सतामेव कार्यानामभिव्यक्तिसिद्धेः । तथाऽप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादि-
स्वीकारापत्तिरिति चेत् ? न, तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभाव-
रूपतयोक्तत्वात्, तादृशाभावनिवृत्त्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादि-
सम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत्,
तैरुच्यमानौ प्रागभाव-प्रध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्थानामतातीतावस्थौ
भावरूपे प्रोच्यते । वर्तमानताऽऽख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्व्यतिरिक्तेष्यते,
घटादेरवस्थालयवत्त्वानुभवादिति । अन्यत् तु सर्वे समानम् ; अतो
नास्त्यस्मास्वधिकशङ्काऽवकाश इति दिक् ॥ १२३ ॥

“कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेः” (१।११०) इति सूत्रेण कार्येण मूल-
कारणमनुमेयमित्युक्तं, तत्र कियत्पर्यन्तं कार्यमित्यवधारितुं सर्वकार्याणां
साधर्म्यमाह—

(कार्यमात्रस्य साधर्म्यकथनम् ।—)

हेतुमदनित्यमपि सक्रियमनेकमाश्रितं

लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

कारणानुमापकत्वात् लयगमनाद्वा अत्र लिङ्गं कार्यजातं, न तु
महत्तत्त्वमात्रमत्र विवर्चितं, हेतुमत्त्वादौनामखिलकार्यसाधारण्यात्—

“हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥”

इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् ; तथा च, तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् । अनित्यत्वं विनाशिता । प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनियतकार्यकारित्वम् ; प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारण्येन कारणत्वान्न कार्यकदेशमात्रकारित्वम् ; न च क्रिया कर्मैव वक्तुं शक्यते ; प्रकृतिचोभात् सृष्टिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्मवत्तयाऽत्र सक्रियत्वापत्तेरिति । अनैकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वं, सगद्वयासाधारण्यमिति यावत् ; न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वं, प्रकृतावतिव्याप्तेः, प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपचात्, “सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं, तद्रूपत्वात्” (६।३६) इत्यागामिनूनादिति । आश्रितत्वं चावयवेष्विति ॥ १२४ ॥

कार्य-कारणयोर्भेदे हेतुमत्त्वादि सिध्यतीत्यतः कारणातिरिक्तकार्य-सिद्धौ प्रमाणान्याह—

(कारणातिरिक्तकार्यसिद्धौ प्रमाणप्रदर्शनम् । —)

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः,

प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

तत्सिद्धिर्लिङ्गाख्यकार्यस्य कारणातिरेकतः सिद्धिः कचिदाञ्जस्यात् प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति, यथा स्थौल्यादिना धर्मेण तन्त्वादिभ्यः पटादीनाम् । कचिच्च गुणसामान्यादेरभेदतो गुणसामान्यादात्मकत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति, यथा अध्यवसायादिगुणात्मकत्वरूपेण कारण-वैधर्म्येण महदादीनाम् ; यथा च महापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकता-रूपेण तन्मात्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । कचित् तु आदि-शब्दग्रहोतेन कर्मादात्मकतावैधर्म्येण, यथा स्थिरावयवेष्वोऽतिरिक्तस्य च लावयविनः । तथा प्रधानव्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कारणातिरिक्तकार्यसिद्धिर्भवति । प्रतीयतेऽस्मिन् हि कार्यजातमिति प्रधानमुच्यते, तच्च कार्य-कारणयो-

भेदाभेदौ विना न घटते, अत्यन्ताभेदे स्वस्याधारत्वासम्भवा-
दित्यर्थः ॥ १२५ ॥

कार्याणां साधर्म्यरूपं लक्षणं कारणातिरिक्तकार्येषु प्रमाणं च
सूत्राभ्यां दर्शितम्, इदानीं कार्यसधर्मकतया कारणानुमानाय कार्य-
कारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति—

(कार्य-कारणयोः साधर्म्यप्रदर्शनम् ।—)

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्य-कारणयोरेव त्रिगुणत्वदिसाधर्म्यमित्यर्थः । आदि-
शब्दग्राह्याश्च कारिकायासुक्ताः,—

“त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥”

इति । त्रयः सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति त्रिगुणम् । तत्र
महदादिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थानं, गुणत्रयसमूहं रूपेण तु
प्रधाने सत्त्वादीनामवस्थानं, वने वृक्षवदेवावगन्तव्यम् । अथवा सत्त्वादि-
शब्देन सुख दुःख मोहानामपि वचनात् कार्य-कारणयोस्त्रिगुणत्वं
समञ्जसमिति । अविवेकविषयोऽज्ञेरेव दृश्यं, भोग्यमिति यावत् । अविवेकि
च विषयश्चेति तच्छेदे त्वविवेकित्वं सम्भूय कारित्वं, विषयत्वं तु भोग्यत्व-
मेव । सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणं, पुरुषभेदेऽप्यभिन्नमिति यावत् ।
प्रसवधर्मि परिणामि । व्यक्तं कार्यम् । प्रधानं कारणमित्यर्थः ।
कार्य-कारणयोरन्योऽन्यवैधर्म्यमपि कारिकाया दर्शितं—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति । अत्रेकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् ; अतः प्रकृतेरनेकव्यक्तिकत्वेऽपि
नैकत्वव्यतिः,—

“महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।

अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते ॥”

इति विष्णुपुराणेनासङ्ख्येयतावचनात् तु प्रधानस्य व्यक्तिबहुत्वसिद्धि-
रिति ॥ १२६ ॥

प्रधानाख्यानां जगत्कारणगुणानामन्योऽन्यविवेकाय तेषामवान्तर-
मपि वैधर्म्यं सिद्धान्तयति विविधजगत्कारणत्वोपपत्तये च ; न
ह्येकरूपात् कारणाद्विचित्रकार्याणि सम्भवन्तीति—

(जगत्कारणगुणानामवान्तरवैधर्म्यप्रदर्शनम् ।—)

प्रौढ्यप्रौतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादिद्रव्यतयाणामन्योऽन्यं सुखदुःखाद्यैर्वैधर्म्यं, कार्येषु
तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि रूपादिवदेव धर्मः, अन्तःकरणो-
पादानत्वादन्यकार्याणामित्युक्तम् । अत्र आदि-शब्दग्राह्याः पञ्चशिखा-
चार्यैरुक्ताः, यथा—“सत्त्वं नाम प्रसाद-लाघवाभिष्वङ्ग-प्रौति-तितित्वा-
सन्तोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम्, एवं रजोऽपि शोकादि-
नानाभेदं समासतो दुःखात्मकम्, एवं तमोऽपि निद्रादिनानाभेदं समासतो
मोहात्मकम्” इति । अत्र प्रौढ्यादीनां गुणधर्मत्ववचनादागामिसूत्रे च
लघुत्वादेर्वक्ष्यमाणत्वात् सत्त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धम् । सुखाद्यात्मकता तु
गुणानां मनसः सङ्ख्यात्मकतावद्भर्म-धर्म्यभेदादेवोपपद्यते, न वैशेषिकोक्ताः
सुखादय एव सत्त्वादिगुणा इति । सत्त्वादित्यमपि व्यक्तिभेदादनन्तम् ;
अन्यथा हि विभुभावत्वे गुणविमर्दवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यामिति
सिद्धान्तो नोपपद्येत, विमर्देऽवान्तरभेदासम्भवात् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादोनामेकैकव्यक्तिभावत्वे वृद्धि-क्लासादिकं नोपपद्यते,
तथा परिच्छिन्नत्वे च तत्त्वमूहरूपस्य प्रधानस्य परिच्छिन्नत्वापत्त्या श्रुति-
स्मृतिसिद्धमेकदाऽसङ्ख्यब्रह्माण्डादिकं नोपपद्येत ; अतोऽसङ्ख्यत्वे गुणानां
त्रिचसङ्ख्योपपादनाय विवेकाद्यर्थं च तेषां साधर्म्य-वैधर्म्यं प्रतिपादयति—

(गुणानां साधर्म्य-वैधर्म्यप्रदर्शनम् ।—)

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥ १२८ ॥

अयमर्थः,—लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वादिधर्मैण
सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं, वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्याम् । तथा च, पृथिवी-
व्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव सत्त्वव्यक्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोप-

पृष्ठादिना वृद्धि-क्लासादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं चञ्चलत्वादिधर्मैणां
सर्वासां रजोव्यक्तीनां साधर्म्यं, सत्त्व-तमोभ्यां च वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववत् ।
एवं गुरुत्वादिधर्मैणां सर्वासां तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं, सत्त्व-रजोभ्यां
वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववदिति । वैधर्म्यस्य प्रागेवोक्ततया अत्र पुनर्वैधर्म्यकथनं
सम्पादायाम् । अत्र वैधर्म्यं चेति पाठः प्रमादिक एवेति । अत्र सूत्रे
सत्त्वादीनां कारणद्रव्याणां प्रत्येकमनेकव्यक्तिकत्वं सिद्धम्, अन्यथा
लघुत्वादीनां साधर्म्यत्वानुपपत्तेः, समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् । न
च कार्यसत्त्वादीनामनेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं स्यादिति वाच्यं,
त्रिगुणात्मकत्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया लघुत्वादीनां
सत्त्वादिसाधर्म्यवानुपपत्तेः ; तस्मात् कारणगुणानामेवाल साधर्म्यादिक-
मुच्यते इति । सत्त्वादीनां लघुत्वादिकं चोक्तं कारिकया—

“सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥”

इति । अर्थतः पुरुषार्थनिमित्तात् । नन्वेवं मूलकारणस्य परिच्छिन्ना-
सङ्ख्याव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादत्र को विशेष इति चेत् ? कारणद्रव्यस्य
शब्द-स्पर्शादिराहित्यमेव—

“शब्द-स्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगदुयोनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥”

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलेऽस्माभिः प्रपञ्चितम् ॥ १२८ ॥

ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि तेषां प्रत्यक्षेणात्यत्यदर्शनात्
कार्यत्वे नास्ति प्रमाणं, येन तेषां हेतुमत्त्वं साधर्म्यं स्यात् ? तत्राह—

(महत्तत्त्वादीनां कार्यत्वप्रतिपादनम् ।—)

उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेः, घटादिवत् ॥ १२९ ॥

महदादि-पञ्चभूतानां विवादास्पदं तावन्न पुरुषः, भोग्यत्वात् ; नापि
प्रकृतिः, मोक्षान्यथाऽनुपपत्त्या विनाशित्वात् ; अतः प्रकृति-पुरुषभिरक्ष-
तद्विन्नत्वाच्च कार्यं, घटादिवदित्यर्थः ॥ १२९ ॥

ननु विनाशशक्तिराहादिनैव मोक्षायुपपत्तेर्विनाशित्वमपि तेषा-
मसिद्धम् ? इत्याशङ्कायां कार्यत्वे हेत्वन्तराग्राह—

(महदादीनां कार्यत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वात् देशिकाभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकजातिमत्त्वादित्यर्थः ;
तेन गुणयुक्तोनां क्रियतोनां परिच्छिन्नत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः ॥ १३० ॥

किञ्च—

(महदादीनां कार्यत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपवासादिना क्षीणं हि बुद्ध्यादितत्त्वमन्नादिभिः समन्वयेन समनु-
गतेन पुनरुपचोयते ; अतः समन्वयात् कार्यत्वमुन्नीयते इत्यर्थः ।
नित्यस्य हि निरवयवतया अवयवानुप्रवेशरूपः समन्वयो न घटते इति ।
समन्वये च श्रुतिः प्रमाणं मनः प्रकृत्य—“एवं ते सौम्य ! षोडशानां
कलानामेका कलऽतिशिष्टाऽभूत्, -साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्”
(छान्दो० ६।७।६) इति । योगसूत्रं च—“जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्या-
पूरात्” (कैव० पा० २) इति ॥ १३१ ॥

किञ्च—

(महदादीनां कार्यत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

करणतश्चेत्यर्थः, पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं, चक्षुरादिवदिति
भावः । पुरुषे साक्षाद्विषयार्पकत्वं प्रकृतेर्नास्तीति प्रकृतिर्न करणमिति ।
अतो महत्तत्त्वस्य करणतया कार्यत्वे सिद्धं सुतरामन्येषामपि कार्यत्वम् ।
इति-शब्दश्च हेतुवर्गसमाप्तिसूचनार्थः ॥ १३२ ॥

यदि च महदादिमध्ये किञ्चिदकार्यं स्वीक्रियते, तदाऽपि तदेव प्रकृतिः
पुरुषो वेति सिद्धं नः समोद्दिष्टं, प्रकृति-पुरुषो प्रसाध्य परिणामित्वा-
परिणामित्वाभ्यां विवेक्तव्यावित्यवैवास्माकं तात्पर्यादित्याह—

(महदादीनामकार्यत्वस्वीकारे प्रकृति-पुरुषयोरन्यतरविवेकः ।—)

तद्वानि प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

तद्वानि कार्यत्वहानि यदि परिणामी तदा प्रकृतिः । यदि वा
अपरिणामी भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

ननु नित्यमनुभयभिन्नं स्यात् ? तत्रोह—

(अकार्यस्य प्रकृति पुरुषभिन्नत्वे तुच्छतोक्तिः ।—)

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

अकार्यस्य प्रकृति पुरुषभिन्नत्वे तुच्छत्वं, अशशृङ्गादिवत् प्रमाणाभावात्, अकार्यं हि कारणतया वा भोक्तृतया वा सिध्यति, नान्यथेत्यर्थः ॥ १३४ ॥

तदेवं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य साम्प्रतं तैः प्रकृत्यनुमानेऽनुक्तं विशेषमाह—

(प्रकृत्यनुमाने विशेषविचारः ।—)

कार्यात् कारणानुमानं, तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

कार्यान्महत्तत्वादर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानुमानं यदुक्तं, तत् तटस्थनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसाहित्येनैव कर्तव्यं, “सदेवं सौम्येदमग्र आसीत्” (छान्दो० ६।२।१) “तम एवेदमग्र आसीत्” (मैत्रो० ५।२) इत्यादिश्रुत्यनुसारात् । तत् यथा—महदादिकं खोपहित-त्रिगुणालम्बवत्तूपादानकं, कार्यत्वात् शिलामध्यस्थप्रतिभावत्, तैलादिवच्चेत्यर्थः । अतानुकूलतर्कः प्रागेव दर्शितः ॥ १३५ ॥

तस्याः प्रकृतेः कार्याद्वैधर्म्यं विवेकार्यमाह—

(कार्यात् प्रकृतेर्वैधर्म्यप्रदर्शनम् ।—)

अव्यक्तं, त्रिगुणाल्लिङ्गात् ॥ १३६ ॥

अभिव्यक्तात् त्रिगुणान्महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्मम् ; महत्तत्त्व य हि सुखादिगुणः साक्षात् क्रियते, प्रकृतिश्च गुणोऽपि न साक्षात् क्रियते इति प्रदानं परमाव्यक्तं, महत्तत्त्वं तु तदपेक्षया व्यक्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

ननु परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवोचितः ? इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयति—

(परमसूक्ष्मायाः प्रकृतेः अपलापकर्तव्यतायामापत्तिपरिहारः ।—)

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥

प्रकृत्यनुमानगता विशेषा वितरतो विचारिताः । इतः परमध्याय-
समाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमानगता विशेषा विचार्याः । तत्र कच्चनादौ
विशेषमाह—

(पुरुषानुमाने विशेषविचारोपक्रमः ।—)

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ॥ १३८ ॥

यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति, न तस्य स्वरूपतः साधन-
संपत्ते, धर्मस्त्वेत्यर्थः । अयं भावः,—यथा प्रकृतेः सामान्येनापि
साधनमपेक्षितं, धर्मिण्यपि विवादात्, नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षितं,
चेतनाऽपलापे जगदास्थप्रसङ्गतो भोक्तृग्रहं पदार्थं सामान्यतो बौद्धानामप्य-
विवादात्, धर्म इव ; धर्मो हि सामान्यतो बौद्धैरपि स्वीक्रियते,
तत्रशिलारोप(ह)णदिषु धर्मत्वाभ्युपगमात् ; अतः पुरुषे विवेकानित्य-
त्वादिसाधनस्रात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥

“संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य” (१।६६) इत्युक्तसूत्रेणापि विवेकानुमान-
मैवाभिप्रेतं, न तु तत्र पुरुषस्य सर्वथैवाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेतमिति । तत्र
नादौ विवेकप्रतिज्ञासूत्रम्—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वोक्तिः ।—)

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादि-प्रकृत्यन्तं यच्चतुर्विंशतितत्त्वान्तरं वस्तु, ततोऽतिरिक्तः पुमान्
भोक्तृत्वार्थः । भोक्तृत्वं च द्रष्टृत्वमिति ॥ १३९ ॥

अत्र हेतूनाह सूत्रैः,—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यतः सर्वं संहतं प्रकृत्यादिकं परार्थं भवति, शय्यादिवत् ; अतो-
ऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिध्यतीत्यर्थः । अयं च हेतुः “संहत-
परार्थत्वात् पुरुषस्य” (१।६६) इत्यत्र व्याख्यातः । उक्तस्यापि हेतोः
पुनरुपन्यासो हेतुवर्गसङ्कलनार्थः ॥ १४० ॥

किञ्च—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

विगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

सुख-दुःख-सोहात्मकत्वादिवैपरीत्यादित्यर्थः । शरीरादीनां हि यः सुखाद्यात्मकत्वं धर्मः, स सुखादिभोक्तरि न सम्भवति, स्वयं सुखादिग्रहणे कर्म कर्तृविरोधात्, धर्मिपुस्कारेणैव सुखाद्यनुभवादिति । ननु बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितं स्वसुखादिकं पुरुषेण गृह्यतां, स्ववदिति चेत् ? न, एवं सति बुद्धेरेव सुखादिकल्पनौचित्यात्, पुरुषगतसुखादेर्वृद्धौ प्रतिबिम्बकल्पने गौरवात् । अहं सुखो दुःखो मूढ इत्यादिप्रत्ययास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः, तत्स्वामित्वेनाप्युपपत्तेः, बुद्धेः सुखादिमत्वेनाप्युपपत्तेश्च । लौकिक्यां ह्यहं-बुद्धाववश्यं बुद्धिरपि विषयः, मिथ्याज्ञानवासनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तद्व्यतिबिम्बकल्पनायां च गौरवादिति । आदि-शब्देन चात्र “विगुणमविवेकिविषयः” इति कारिकोक्ताविवेकित्वादयो ग्राह्याः, तथा रूपादयः शरीरादिधर्मा ग्राह्याः ॥ १४१ ॥

किञ्च—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तरधिष्ठातृत्वाच्च अधिष्ठेभ्यः प्रकृत्यन्तेभ्योऽतिरिक्तत्वार्थः । अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः, स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणां, “भोक्तरधिष्ठानात् भोगायतननिर्माणम्” (५।११४) इति वक्ष्यमाण-सूत्रात् । संयोगश्च भेदे सत्येव भवतीति भावः । इति-शब्दो हेतु-समाप्तौ ॥ १४२ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम्—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे अनुकूलयुक्तिप्रदर्शनम् ।—)

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात्, तदा भोक्तृत्वमेव व्याहृत्येत, कर्म-कर्तृविराधात्, स्वस्य साक्षात् स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

अनुपपत्तिश्च पूर्वमेव व्याख्याता । अत्र सूत्रे पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्तव्यम् । अपरिणामिनश्च पुरुषस्य भोगः “चिदवसानो भोगः” (११०४) इत्यत्र व्याख्यातः ॥ १४३ ॥

किञ्च—

(पुरुषस्य शरीराद्यतिरिक्तत्वे अनुकूलयुक्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।—)

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

शरीरादिकमेव चिह्नोक्तं स्यात्, तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखात्यन्तो-
च्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत, शरीरादीनां विनाशित्वात्, प्रकृतेश्च
धर्मिग्राहकमानेन दुःखस्वाभाव्यसिद्ध्या कैवल्यसम्भवात्, न हि
स्वभावस्यात्यन्तोच्छेदो घटते इत्यर्थः । अत्र “कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च” इति
सूत्रपाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः,

“सङ्घातपरार्थत्वात् लिङ्गणादिविपर्ययादर्शनात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥”

इति कारिकातः “कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च” इति पाठात्, अर्थासङ्गते-
त्येति ॥ १४४ ॥

चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्ततया पुरुषः साधितः, इदानीं पुरुषगतो
विशेषो विवेकस्फुटीकरणायानुमीयते—

(पुरुषस्य प्रकाशस्वरूपत्वकथनम् ।—)

जडप्रकाशयोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

वैशेषिका आहुः,—प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगात्
ज्ञानाख्यः प्रकाशो जायते इति ; तत्र, लोके जडस्याप्रकाशस्य लोष्टादेः
प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् ; अतः सूर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप
एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः,—

“यथा प्रकाश-तमसोः सख्यो नोपपद्यते ।

तद्वदैक्यं न शंसध्वं प्रपञ्च-परमात्मनोः ॥” इति ।

“यथा दीपः प्रकाशाला ज्ज्वो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥”

इति च । प्रकाशत्वं च तेजः-सत्त्व-चैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिः, अनुगत-
व्यवहारादिति ॥ १४५ ॥

ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्वर्म-धर्मभावोऽस्ति ? न वा ?
तवाह—

(पुरुषे चिद्धर्माभावोक्तिः ।—)

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्त्वस्यन्वमात्रेणान्यव्यवहारोप-
पत्तो प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमित्यपि बोद्धव्यम् । तेजसश्च
प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्पर्शपुरुस्कारेण ग्रहात् प्रकाश-तेजसोभेदः
सिध्यति । आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं नास्त्येत्यतो
लाघवाद्धर्म-धर्मभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्पते । तस्य च न
गुणत्वं, संयोगादिमत्त्वात्, अनाश्रितत्वाच्चेति । तथा च स्मर्यते—

“ज्ञानं नेवात्मनो धर्मो न गुणो वा कश्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्णः सदा शिवः ॥”

इति ।

ननु निर्गुणत्वे एव का युक्तिरिति चेत् ? उच्यते—पुरुषस्य
इच्छाद्यास्तावन्निद्या न सम्भवन्ति, जन्यतः प्रत्यक्षात् । जन्यगुणाङ्गीकारे
परिणामिचापत्तिः । तथा चोभयोरिव प्रकृति-पुरुषयोः परिणामहेतुत्व-
कल्पने गौरवम्, आन्यपरिणामेन कदाचिदज्ञत्वस्यापत्या ज्ञानेच्छादि-
गोचरसंशयापत्तिश्च, तथा जडप्रकाशायोगस्योक्तत्वादपि न नित्यसर्गनित्य-
ज्ञानसम्भव इति । इच्छादिकमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां मनस्येव लाघवात्
सिध्यति, मनःसंयोगस्यात्मन्योभयोस्तद्हेतुत्वे गौरवात् । गुणशब्दश्च
विशेषगुणवाचीत्युक्तमेव ; अत आत्मा निर्गुणः । अपि च, ये तार्किका
आत्मनः कर्तृत्वमिच्छन्ति, तेषां मोक्षानुपपत्तिः, अहं कर्त्तृतिं बुद्धेरिव
गोतादिष्वदृष्टोत्पत्तिहेतुतयोक्तत्वात्, तस्याश्च तन्मते मिथ्याज्ञानत्वा-
भावेन तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवात् ; अतः श्रुत्युक्तमोक्षानुपपत्त्या आत्मनो-
ऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते ; अकर्तृत्वाच्चादृष्टसुखाद्यभावः ; ततश्च मनसः
कल्यादिहेतुत्वे कल्पनीये लाघवादन्तर्दृश्यगुणत्ववच्छेदेनैतत् कल्पते ;

अत आत्मा निर्गुण इति । यद्यत्तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्ठे करामलकवत् प्रोक्तं विविच्य प्रतिपादितम् । यथा—

“असम्भवति सर्वत्र दिग्भ्रम्याकाशरूपिणि ।

प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥

त्रिजगत् त्वमहं चेति दृश्ये सत्तासुपागते ।

द्रष्टुः स्यात् केवलीभावज्ञादृशो विमलात्मनः ॥”

इति ॥ १४६ ॥

नन्वहं जानामीति धर्म-धर्मिभावानुभवात् पुरुषस्य विद्वद्भैकत्वं सिध्यति, गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनादोषत्वादिति ? तत्राह—

(पुरुषे चिद्वर्माभावे युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापः, तत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४७ ॥

भवेदेवं यदि केवलवर्केणास्माभिर्निर्गुणचाच्चिद्वद्भैकत्वादिकं प्रसाध्यते, किन्तु श्रुत्याऽपि अतः श्रुत्या सिद्धस्य निर्गुणत्वादेर्नापलापः सम्भवति, तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्येव बाधात्, अहं गौर इत्यादिप्रत्यक्ष-वदित्यर्थः । अन्यथा हि गौरोऽहमिति प्रत्यक्षबलेन देहातिरिक्तात्म-साविका अपि युक्तयो बाधिताः स्युरिति जितं नास्तिकैः ! निर्गुणत्वे च श्रुतयः,—“साहो चेता केवली निर्गुणश्च” (श्वेताश्व० ६।११) इत्याद्याः । चिन्मात्रत्वे तु श्रुतयः,—अकर्त्ता, चैतन्यं, चिन्मात्रं, सच्चित्, एकरसो ह्ययमात्मा इत्याद्या इति । सर्वज्ञत्वादिश्रुतयस्तु साहोः शिर इति-बल्लोकिकविकल्पानुवादमात्राः, विधि-निषेधश्रुतिमध्ये निषेधश्रुतेरेव बलवत्त्वात्, “अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नित्यव्युत् परमस्ति” (बृह० उ० २।३।६) इति श्रुतेः । किञ्च, अज्ञानाम् अहं जानामीति प्रत्यये प्रमात्वकल्पनायामेव गौरवम्, अनाद्यविद्यादोष-स्यानुवर्तमानतया अमचस्यैवोत्थर्गिकत्वात् ; अतो अज्ञप्रतात्त-पातित्वेन अप्रामाण्यशङ्कास्फुटितत्वाच्च एतत्प्रत्यक्षबाधने लाघवतर्काद्यनुगृहीत-मनुमानमपि समर्थमिति । नन्वात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपत्वे कीदृशं लाघवमिति चेत् ? उच्यते—नैयायिकादिभिः अन्तःकरणं, व्यवसायानु-व्यवसायो, तदाश्रयश्चेति चत्वारः पदार्थाः कल्पन्ते । अस्माभिस्तु अन्तः-

करणं, व्यवसायस्थानौया च तद्वृत्तिः अनन्ता, अनुव्यवसायस्थानौयश्च
नित्यैकज्ञानरूप आत्मेति त्रयः पदार्थाः कल्पान्ते इति ॥ १४७ ॥

ननु यदि प्रकाशरूप एवात्मा, तदा सुषुप्त्याद्यवस्थाभेदो नोपपद्यते,
सदा प्रकाशनपरायादिति ? तत्राह—

(सुषुप्त्यादिषु पुरुषस्य साक्षित्वमात्रोक्तिः । —)

सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुप्त्याद्यवस्थात्रयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसौत्यर्थः ।
तदुक्तं—

“जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिब्रतयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥”

इति । तासां बुद्धिब्रततीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्था-
रहितो निर्णेत इत्यर्थः । तत्र जाग्रन्नामावस्था इन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषया-
कारः परिणामः । स्वप्नावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः ।
सुषुप्त्यवस्था च द्विविधा, अर्द्ध-समग्रलयभेदेन । तत्रार्द्धलये विषयाकारा
वृत्तिर्न भवति, किन्तु स्वगतमुख-दुःख-मोहाकारैव बुद्धिर्वृत्तिर्भवति ;
अन्यथा उच्येतस्य “सुखमहमस्वाप्सम्” इत्यादिरूपसुषुप्तिकालीनसुखादि-
स्मरणातुपपत्तेः ; तदुक्तं व्याससूत्रेण—“सुष्वेऽर्द्धसम्पत्तिः, परिशेषात्”
(३।२।१०) इति । समग्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव
भवति ; अन्यथा “समाधि-सुषुप्ति-सौक्ष्मेषु ब्रह्मरूपता” (५।१।१६)
इत्यागामिनूत्रानुपपत्तेरिति । सा च समग्रसुषुप्तिवृत्त्यभावरूपेति पुरुष-
सत्त्वाद्धो न भवति, पुरुषस्य वृत्तिमालसाक्षित्वात् ; अन्यथा संस्कारादे-
रपि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभाष्यताऽऽपत्तेः । सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं तु तादृश-
बुद्धिब्रततीनां स्वप्रतिबिम्बितानां प्रकाशनमिति वक्ष्यामः ; अतो ज्ञानार्थे
पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति । स्यादेतत्, सुषुप्ते यदि सुख-दुःखादि-
गोचरा बुद्धिब्रततिरिष्यते, तर्हि जाग्रदादावप्यखिलवृत्तीनां वृत्ति-
ग्राह्यत्वस्वीकार एव युक्त इति व्यर्था तत्साक्षिपुरुषकल्पना, स्वगोचर-
वृत्तित्वेनैव स्वव्यवहारहेतुतायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति ? मैवम् ;
नियमेन स्वगोचरवृत्तिकल्पेऽनवस्थाऽऽपत्तिर्गौरवं च स्यात् । किञ्च,

“अहं सुखी” इत्यादिवृत्तिषु सुखादीनां विशिष्टतया निर्विकल्पकं तज्ज्ञानमादावपेक्ष्यते ; तत्र चान्तनिर्विकल्पकवृत्त्यपेक्षया लाघवेन नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यते ; “अहं सुखी” इत्यादिविशिष्टज्ञानार्थं बुद्धिवृत्तेरेव तादृशकारत्वं पुरुषे वृत्तिसारूप्यमात्मस्वोकारेण वृत्त्याकारातिरिक्ताकारानभ्युपगमात् स्वतन्त्राकारेण परिणामापत्तेरिति ॥ १४८ ॥

अथैवं पुरुषस्य सुषुप्त्यादिसाक्षिमात्रत्वेन पुरुषैक्यस्याप्युपपत्तौ स किमेकः ? अनेको वा ? इति संशयः । तत्रायं पूर्वपक्षः,—लाघवतर्कसहकारेण बलवतीभ्यः अभेदश्रुतिभ्य एक एवात्मा सिध्यति, जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात् । यद्यप्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धिसाक्षित्वं तथाऽपि यस्या बद्धेर्या वृत्तिः सैव बुद्धिस्तद्बुद्धिर्विशिष्टतया साक्षिणं गृह्णाति, घटं जानामीत्यादिरूपेः ; अत एकस्या बद्धेरयं घट इति वृत्तौ सत्यामन्यबुद्धिबुद्धिद्वारा नानुभवः, घटमहं जानामीति ? तत्र सिद्धान्तमाह—

(पुरुषस्य बहुत्वस्थापनम् ।—)

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

पुण्यवान् स्वर्गे जायते, पापी नरके, अज्ञो बध्यते, ज्ञानी मुच्यते इत्यादिः श्रुति-स्मृतियवस्थाया विभागस्यान्यथाऽऽनुपपत्त्या पुरुषा बहव इत्यर्थः । जन्म मरणं चाल नोत्पत्ति-विनाशौ, पुरुषनिष्ठत्वाभावात् ; किन्त्वपूर्वेदेहेन्द्रियादिसङ्घातविशिषेण संयोगश्च वियोगश्च भोग-तदभावनियामकाविति । जन्मादिव्यवस्थायां च श्रुतिः,—

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुश्रुते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥” (श्वेताश्व० ४।५)

“ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, अथेतरे दुःखमेवापियन्ति” । (बृह० ७।४।१४) इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥

ननु पुरुषै र्वेऽयुपाधिरूपावच्छेदकभेदेन जन्मादिव्यवस्था भवत् ?
तदाह—

(उपाधिभेदात् पुरुषबहुत्वस्थापनम् ।—)

**उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोगः, आकाशस्येव
घटादिभिः ॥ १५० ॥**

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽस्येव, यथैकस्यैवा-
काशस्य घट-कुडादिनानायोगः ; अतोऽवच्छेदकभेदेनैकस्यात्मन एव
विविधजन्ममरणाद्यापत्तिः कायव्यूहादाविवेति न सम्भवति व्यवस्था,
एकः पुरुषो जायते नापर इत्यादिरित्यर्थः । न ह्यवच्छेदकभेदेन कपि-
संयोग-तदभाववय्येकस्मिन्नेव वृक्षे व्यवस्था घटते, एको वृक्षः कपि-
संयोगो, अन्यश्च नेति । किञ्च, एकोपाधितो मुक्तस्याप्यात्मप्रदेशस्य
उपाध्यन्तरेः पुनर्वस्थापत्या बन्ध-मोक्षव्यवस्था तदवस्थैव । यथा
एकघटमुक्तस्याकाशप्रदेशस्यान्यघटयोगात् घटाकाशव्यवस्था, तद्वदिति ।
न च बन्ध-मोक्षव्यवस्थाश्रुतिरपि लौकिकश्रमानुवादमात्रमिति वाचं,
मोक्षस्यालौकिकत्वात्, मिथ्यापुरुषार्थप्रतिपादनेन श्रुतेः प्रतारकत्वाद्या-
पत्तेश्च ॥ १५० ॥

ननु चैतन्नेष्टेऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्ततामनुपगम्य व्यव-
स्थोपपादनौघा ? तदाह—

(उपाधिरेव भेदः, न तु उपाधिमतः इत्युक्तिः ।—)

उपाधिभिर्मयते, न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरेव नाना, न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नाना अयुपेयः
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मताया एव शास्त्रान्तरेऽयमुपगमापत्ते-
रित्यर्थः । बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विप्रैरणवियोगेन विशिष्टनाशान्न
मोक्षोपपत्तिरित्यादीन्यपि दूषणानि । ननु “विशिष्टस्य जीवत्वमव्यय-
व्यतिरेकात्” (६।६३) इति षष्ठाध्याये स्वयमेवाहङ्कारविशिष्टस्यैव
जीवत्वं वक्ष्यतीति चेत् ? न, प्राणधारकत्वरूपजीवत्वस्यैव विशिष्टा-
धेयत्ववचनात् । न तु बन्ध-मोक्षव्यवस्थाया विशिष्टाश्रितत्वं वक्ष्यते,
मोक्षज्ञाने विशिष्टासत्त्वादिति । यदपि केचिन्नवीना वेदान्तिवृत्ता आहुः,

एकस्यैवात्मनः कार्य-कारणोपाधिषु प्रतिविम्बानि जीवेश्वराः, प्रति-
विम्बानां चान्योऽन्यं भेदाज्जन्माद्यखिलव्यवस्थोपपत्तिरिति ; तदप्यसत्,
भेदाभेदविकल्पासहचात् । विम्ब-प्रतिविम्बयोर्भेदे प्रतिविम्बस्याचेतन-
तया भाक्तृच-बन्ध-मोक्षाद्यनुपपत्तिः, जीवब्रह्माभेदरूपतत्त्विद्वान्तर्गतश्च,
जीवेश्वरभिन्नस्यात्मनोऽप्रामाणिकत्वं च । अभेदे तु साङ्ख्यार्थापरिहारः ।
भेदाभेदाभ्युपगमे तु तत्त्विद्वान्तर्हानिः, भेदाभेदविरोधश्च । अस्मन्मते
त्वभेदोऽविभागलक्षणाः, भेदश्चान्योऽन्याभाव इत्यविरोध इति । अवच्छेद-
प्रतिविम्बादिदृष्टान्तवाक्यानि त्वग्रे व्याख्यास्यामः । स्यादेतत्, विम्ब-
प्रतिविम्बादिभेदं परिकल्प्या श्रुत्या बन्ध-मोक्षव्यवस्था कल्पितेत्येव
अस्माभिरुच्यते, न तु परमार्थतो विम्ब-प्रतिविम्बभावः तयोर्भेदो बन्ध-
मोक्षादिकं चेत्यते इति ? मैवम्, एवं सति बन्ध-मोक्षादिश्रुतिगणस्य
भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्वाधापेक्षया केवलाभेदश्रुतिगणस्यैवाविभागपर-
तयैव सङ्कोचो लाघवात् युक्तः, श्रुति स्मृत्यन्तरैरविभागस्य सिद्धत्वा-
च्चेति ॥ १५१ ॥

आत्मैक्यवादिषूक्तं दूषणमुपसंहरति—

(आत्मैक्यवादखण्डनम् ।—)

एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्ध-

धर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

एवं-रीत्येकत्वेन सर्वतो वर्तमानस्यात्मनो जन्म-मरणादिरूपविरुद्धधर्म-
प्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्वा—एकत्वे इति केदः ; एकत्वेऽनुपगम्यमाने
परितः सर्वतो वर्तमानस्य सर्वोपाधिष्वनुगतस्य विरुद्धधर्माध्यासो नेति न,
किन्तु सर्वथा विरुद्धधर्मतद्गरोऽपरिहर्ष्य इत्यर्थः । ननु पुरुषो निर्धर्मकः,
तत्र कथं जन्म-मरण-बन्ध-मोक्षादिविरुद्धधर्मसाङ्ख्यैरुपापद्यते, भवद्भिरपि
सर्वेषां धर्माणां सुपाधिनिष्ठत्वाभ्युपगमादिति चेत् ? न. उक्तधर्माणां संयोग-
विशेष-भोगाभोगरूपतया पुरुषे स्वीकारात् । परिणामरूपधर्माणामेव
पुरुषे प्रतिषेधस्योक्तत्वादिति । यथा स्फटिकेषु लौहित्य-नीलिमादिधर्मा-
णामारोपितानामपि व्यवस्था अस्ति, तथा पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुख-

दुःखादीनां शरीरादिधर्माणां च ब्राह्मण्य-क्षत्रियत्वादीनामारोपिताना-
मपि व्यवस्था अस्ति शास्त्रेषु । यथा विष्णुपुराणे—

“यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्भूते ।

न च सर्वे प्रयुज्यन्ते एवं जीवाः सुखादिभिः ॥”

इति ॥ १५२ ॥

साऽपि व्यवस्था ऐक्यात् सति जन्मादिव्यवस्थावदेव नोपपद्यते
इत्याहुः—

(आत्मैक्यवादखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिः,

एकत्वात् ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपात् पुरुषे व्यवस्था न
सिध्यति, आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः । आकाशस्यैकत्वेऽपि
घटावच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन भिन्नतयौपाधिकधर्मव्यवस्था घटते ।
आत्मत्व-जीवत्वादिकन्तु नोपाध्यवच्छिन्नस्य, उपाधिवियोगे घटाकाश-
नाशवत् तन्नाशेन जीवो न भिद्यते इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्, किन्तु
केवलचैतन्यस्येति प्रागेवोक्तम् । इमां बन्ध-मोक्षादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिं
सूक्ष्माभुवुद्भेदाधुनिका वेदान्तिद्वया उपाधिभेदेन बन्ध-मोक्षव्यवस्था-
मैक्यात् इत्याहुः ; तेऽप्येतेन निरस्ताः । येऽपि तदेकदेशेन इमां भवानुप-
पत्तिं पश्यन्त उपाधिगतचित्रतिविस्वानामेव बन्धादीन्याहुः, ते त्वतीव
भ्रान्ताः, उक्ताङ्गेशभेदादिविकल्पासहत्वादिरूपात्, “अन्तःकरणस्य
तदञ्ज्वलितत्वात्” (१।६६) इत्यत्रोक्तदोषाच्च । किञ्च, वेदान्तसूत्रे कापि
सर्वात्मनामत्यन्तैक्यं नोक्तमस्ति, प्रत्युत “भेदव्यपदेशाच्चाच्यः” (१।१२१)
“अधिकन्तु भेदनिर्देशात्” (२।१।२२) “अंशी नानाव्यपदेशात्”
(२।३।४३) इत्यादिसूत्रैर्भेद उक्तः ; अत आधुनिकानामवच्छेदप्रति-
विम्बादिवादा अपसिद्धान्ता एव, स्वशास्त्रानुक्तसन्दिग्धार्थेषु समान-
तन्त्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धान्तत्वाच्चेत्यादिकं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रतिपादित-
सम्भाभिः ॥ १५३ ॥

नन्वेवं पुरुषेणानात्वे सति—

“एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥” (ब्रह्मविन्दु० १२)

“नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥”

इत्याद्याः श्रुति-स्मृतय आत्मैकत्वप्रतिपादिका नोपपद्यन्ते इति ?
तत्राह—

(आत्मैकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधपरिहारः ।—)

नाद्वैतश्रुतिविरोधः, जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति, तासां जातिपरत्वात्; जातिः सामान्यनेकरूपत्वं, तत्रैवाद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यात्; न त्वखण्डत्वे, प्रयोजनाभावादित्यर्थः । जातिशब्दस्य चैकरूपताऽर्थकत्वमुत्तरभूता-
ल्लभ्यते । यथाश्रुतजातिशब्दस्यादरे—“आत्मा इदमेक एवाग्र आसीत्”
(ऐत० १।१) “सदेव सौख्येदमग्र आसीत्” (कान्दो० ६।२।१)
“एकमेवाद्वितीयम्” (कान्दो० ६।२।१) इत्याद्यद्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्रं
व्याख्येयं, जातिपरत्वात् विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः ।

तत्रायव्याख्यायामयं भावः,—आत्मैक्यश्रुति-स्मृतिष्वेकादिशब्दा-
न्विदेकरूपतामात्रपराः, भेदादिशब्दाश्च वैधर्म्यलक्षणभेदपराः,

“एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

स्थानलयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इत्यादिवाक्येष्वेकरूपार्थत्वावश्यकत्वात्; अन्यथा अवस्थालयैऽप्यात्मन
एकतामात्रज्ञानेन स्थानलयव्यतीतशब्दोक्ताया अवस्थालयाभिमाननिवृत्ते-
रसम्भवात्, तथैकरूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मनां
स्वरूपबोधनसम्भवाच्च । न ह्यन्यथा निर्द्वैतकमात्मस्वरूपं विशिष्य
ब्रह्मणाऽपि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते, शब्दानां सामान्यमात्र-
गोचरत्वात् । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तेष्वात्मन एकरूपत्वे तु प्रतिपादिते तदुप-
पत्त्यर्थं शिष्यः स्वयमेव तावद्विवेचयति, यावन्निर्विशेषे शब्दगोचरे
स्वरूपे पर्यवस्यतीति । ततश्च निःशेषाभिमाननिवृत्त्या कृतकृत्यो भवति ।
यदि पुनरद्वैतवाक्यान्वखण्डतामात्रपराणि स्युः, तर्हि तेभ्यो नाभिमान-

निवृत्तिः सम्भवति, आकाशे विविधशब्दवदखण्डेऽप्यात्मनि सुख-
दुःख-तदभावादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्तेः । एकस्यैव वाक्यस्याखण्डत्वा-
वैधर्म्योभयपरत्वे च वाक्यभेदः, अखण्डतापरकल्पनायां फलाभावश्च,
अवैधर्म्यज्ञानादेव सर्वाभिमाननिवृत्तेः ; अतोऽद्वैतवाक्यानि नाखण्डता-
परार्णि, न्यायानुगृहेण बलवतीभिर्भेदग्राहकश्रुति-स्मृतिभिर्विरोधाच्च ;
किन्त्ववैधर्म्यलक्षणाभेदपराख्यत्र, साम्यबोधकश्रुति-स्मृतिभिरैकवाक्यत्वात्,
“सामान्यात् तु” (३।१।३२) इति ब्रह्मसूत्राच्चेति । तत्र साम्य श्रुतयः,
—“यथादकं शुद्धे शुद्धमासक्तिं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा
भवति गौतम !” (कठ० ४।१५) “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”
(माण्डु० ३।१।३) इत्याद्याः । स्मृतयश्च—

“ज्यातिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् समम् ।

स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥

यावानात्मनि बोधात्मा तावानात्मा परात्मनि ।

य एवं सततं वेद ज्ञानस्थोऽपि न मुह्यति ॥”

इत्याद्याः । उक्तश्रुती मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्यवचनात् स्वरूप-
भेदोऽप्यात्मनामस्तीति सिद्धम् । अवैधर्म्याभेदपरत्वं चास्मिन्नस्मृते “विष्णुरहं”
“शिवाऽहम्” इत्यादिवाक्यानां मन्तव्यम् । न तु “तत् त्वमसि”
(क्वा० ६।८।७) “अहं ब्रह्मास्मि” (बृह० ३।१।१०)
इत्यादिवाक्यानामपि । तत्र साङ्ख्यमते प्रलयकालीनस्य पूर्णात्मन एव
तदादिपदार्थतया “नित्यशुद्ध-सुक्तस्वमसि” इत्यादियथाश्रुतस्य तादृश-
वाक्यार्थे वात् । यदि तु समाद्युत्पन्नपुरुषा नारायणाख्य एव तत्-पदार्थः,
तदा “तत् त्वमसि” (क्वा० ६।८।७) इत्यादिवाक्यानामन्यवैधर्म्यार्थ-
कतैवास्तु । ननु प्रयोजनाभावात् भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति
चेत् ? न, मोक्षोपपादनस्यैव प्रयोजनत्वात्, सृष्टि-संहारयोः प्रवाहरूपे-
णानुक्तेदात् तस्यैव मोक्षरूपपत्तेः । अथैवमात्मभेदस्य लोकसिद्धतया
न तत्परत्वं श्रुतीनां घटते इति ? मैवम् ; लाघवतर्कणाकाशवदात्मन्येकत्व-
स्यानुमानतः प्रसक्तस्य श्रुत्यादिभिर्निषेधात्, स्व-परचेतनयोर्भेदस्य
चाप्रत्यक्षत्वात्, देहादिव्येवानुभवात् । य “एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य

भयं भवति” इत्यादिभेदनिन्दा तु वैधर्म्यविभागान्यतरलक्षणभेदपरति । नन्वेवं मुक्तानां प्रतिविम्बावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेत् ? उच्यते, अनेकतेजोमयादित्यमण्डलवत् अनेकालमयमपि चिदादित्यमण्डल-
यंकरसमविभक्तनेकपिण्डीकृत्य तस्य किरणवत् स्वांशभूतेरसङ्गापुरुषे-
रसङ्गापोषिष्वतङ्गाविभाग एव प्रतिविम्बादिदृष्टान्तेः प्रतिपाद्यते विभाग-
लक्षणाद्यवस्य वाच्यस्मरणमात्रत्वं बोधयितुं, न पुनरखण्डत्वं,

“वायुर्ग्रथैको भुवनं प्रविष्टो” (कठ० २।५।१०)

“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” (कठ० ५।८।१०)

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीनां न्यायानुग्रहेण बलवत्त्वादिति ।

यथा च स्मर्यते—

“यस्य सर्वात्मकत्वेऽपि खण्ड्यते नैकपिण्डता”

इति ब्रह्मसौप्रसायां तु नित्याभिव्यक्ते परमेश्वरचैतन्येऽन्येषां लयरूपा-
विभागनाप्यद्वैतमुक्त्वा, “अविभागो वचनात्” (४।२।१६) इति
भूतेणेति । अधिकं तु ब्रह्मसौम्यांसाभाष्ये प्रोक्तमस्माभिरिति दिक् ।

मूलस्य द्वितीयव्याख्यायां त्वयं भावः,—प्रलयकाले पुरुषविजातीयं
सर्वमेवासत्, अर्थक्रियाकारित्वाभावात् । पुरुषाणां कूटस्थत्वेनार्थक्रियैवा-
प्रसिद्धेति ; अतः सर्गकाले इव प्रलयेऽपि सत्त्वम् ; अतस्तदात्मनां
विजातीयद्वैतराहित्यम् । तथा सर्गकालेऽपि कूटस्थत्वरूपपारमार्थिक-
सत्त्वनान्यत्वेति विजातीयद्वैतराहित्यात् सर्गकालीनाद्वैतश्रुतयोऽप्युप-
पन्ना इति ॥ १५४ ॥

नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण विरुद्धं, तत्
कथमुक्तं जातिपरत्वादिति ? तत्राह—

(पुरुषस्य जातिपरत्वोक्तौ आपत्तिपरिहारः ।—)

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या अतद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं स्पष्टं बन्धकारणमविवेको यत् तस्य दृष्ट्यैव पुरुषेष्वतद्रूपं
रूपभेद इत्यर्थः ; अतो भान्तदृष्ट्या न रूपभेदसिद्धिरिति ॥ १५५ ॥

अनु तथाऽयनुपलम्भादेकरूपत्वाभावः सिद्ध्यति ? तत्राह—

(पुरुषस्य बहुरूपत्वखण्डनम् । —)

नास्यादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

अनुपलम्भ एवासिद्धः, अत्रैरदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरेकरूपत्वस्य दर्शनात्
इत्यर्थः ॥ १५६ ॥

अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिं समाधाय अखण्डाद्वैते बाधकान्तरमाह—

(अखण्डाद्वैतश्रुतौ बाधकान्तरपदर्शनम् । —)

वामदेवादिर्मुक्तः, नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिर्मुक्तोऽस्ति, तथाऽपीदानीं बन्धः स्वस्मिन्ननुभवसिद्धः ; अतो
नाखण्डात्माद्वैतमित्यर्थः,

“स चापि जातिस्मरणान्नवोवस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप”
इत्यादिवाक्यशतविरोधश्चेति शेषः । न चेवं बन्ध-मोक्षानुपाधिरिवेत्यव-
गन्तव्यं, श्रुति-स्मृतिसिद्धान्तविरोधात् । ‘दुःखं मा भुञ्जीय’ इति कामना-
दर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थत्वाच्च । उपाधिर्दुःखहानस्य
च तादर्थ्येन परम्परयैव पुरुषार्थत्वात्, पुत्रादिवदिति । यदपि
आधुनिकैर्मायावादिभिरुच्यते, अद्वैतश्रुतिविरोधात् बन्ध-मोक्ष-सृष्टि-
संहारादिश्रुतयो बाध्यन्ते इति ; तदयसत्, मोक्षाख्यफलस्यापि
श्रवणकाले एवाभावनिश्चये श्रवणोत्तरं मननादिविधिरननुष्ठानलक्षणा-
प्रामाण्यप्रसङ्गात्, प्रपञ्चान्तर्गतस्य वेदान्तस्याप्यद्वैतश्रुत्या बाधे वेदान्ताव-
गतेऽप्यद्वैते पुनः संशयापत्तेश्च ; स्वाप्नवाक्यस्य जाग्रति बाधे तद्वाक्यार्थे
पुनः संशयवत् । किञ्च, “मिथ्याबुद्धिर्नास्तिकता” इत्यनुशासनाद्वर्मादिषु
स्वापवन्मिथ्यादृष्टयो बौद्धप्रभेदा एव सांख्यैकशब्देन प्रपञ्चस्याविद्यकतायाश्च
तैरभ्युपगमादिति दिक् ॥ १५७ ॥

ननु वामदेवादपि परममोक्षो न जात इत्यभ्युपेयम् ? तत्राह—

(अनादिकालात् परममोक्षाभावोक्तिः । —)

अनादावद्य यावद्भावात्, भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ कालेऽद्य यावच्चेन्मोक्षो न जातः कस्यापि, तर्हि

भविष्यत्कालोऽप्येवं मोक्षशून्य एव स्यात्, सम्यक्संसाधनानुष्ठानस्याविशेषा-
दित्यर्थः ॥ १५८ ॥

तत्र प्रयोगमाह—

(परममोक्षस्य अभावविषये प्रयोगप्रदर्शनम् ।—)

ब्रह्मानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वत्र काले बन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नास्ति, वर्तमानकाल-
वदित्यनुमानं सम्भवेदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

पुरुषाणां यदेकरूपत्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थावधारितं, तत् किं मोक्ष-
काले ? किं सर्वदैव ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(पुरुषस्य सदैवैकरूपत्वप्रतिपादनम् ।—)

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तोभयरूपः, व्यावृत्तो निवृत्तो रूपभेदो यस्मात्
तथेत्यर्थः, श्रुति-स्मृति-न्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरिति शेषः । तदुक्तं—

“बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बध्यते ॥” इति ।

“जगदाख्यमहास्वप्ने स्वप्नात् स्वप्नान्तं व्रजत् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्वव्यञ्जितम् ॥”

इति च ॥ १६० ॥

ननु साक्षित्वस्थानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वम् ? तत्राह—

(पुरुषस्य साक्षित्वेऽपि सदैवैकरूपत्वप्रतिपादने युक्तिः ।—)

साक्षात् सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं, तत् साक्षात् सम्बन्धमात्रात्, न तु
परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षितादवगम्यते, “साक्षाद्-
द्रष्टरि संज्ञायाम्” (५।२।८१ पा०) इति साक्षिशब्दव्युत्पादनात् ।
साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धि-
वृत्तेरेव भवति ; अतो बुद्धेरेव साक्षी पुरुषः, अन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति
शास्त्रीयो विभागः । ज्ञाननियामकश्चार्थाकारतास्थानीयः प्रतिविम्बरूप

एव सम्बन्धः, न तु संयोगमात्रम्, अतिप्रसङ्गादित्यसक्तदावेदितम् ।
विद्यादेः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणम् ।
“अन्नसम्बन्धात् साक्षित्वम्” इति पाठे त्वन्नमत्र बुद्धिः, करणत्व-
सामान्यात् ; तस्या यथोक्तात् प्रतिविम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥ १६१ ॥

उभयरूपत्वाभावसिद्धार्थं पुरुषस्यापरौ विशेषावाह सूत्राभ्याम्—

(पुरुषस्य नित्यमुक्तत्वोक्तिः ।—)

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदैव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धशून्यत्वं, दुःखादेर्बुद्धिपरिणामत्वा-
दित्यर्थः, पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिः प्रतिविम्बरूपदुःखनिवृत्तिर्वैयुक्त-
मेव ॥ १६२ ॥

(पुरुषस्य अकर्तृत्वोक्तिः ।—)

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

औदासीन्यमकर्तृत्वं, तेन चान्येऽपि निष्कामत्वादय उपलक्षणीयाः,
“कामः, सङ्गः, विचिकित्सा, श्रद्धा, अश्रद्धा, दृष्टिः, अदृष्टिः, घीः, क्लीः,
भौरित्येतत् सर्वे मन एव” (ब्रह्म० उ० १।५।३) इति श्रुतेः । इति-शब्दः
पुरुषधर्मप्रतिपादनसमाप्तौ ॥ १६३ ॥

नन्वेवं प्रकृति-पुरुषयोरन्योन्यं वैधर्म्येण विवेके सिद्धे पुरुषस्य कर्तृत्वं
बुद्धेरपि च ज्ञातृत्वं श्रुति-स्मृत्योरुच्यमानं कथमुपपद्येयाताम् ? तदाह—

(श्रुति-स्मृत्युक्तपुरुषकर्तृत्वे स्वमतप्रदर्शनम् ।—)

उपरागात् कर्तृत्वं, चित्सांनिध्याच्चित्-

सांनिध्यात् ॥ १६४ ॥

अत्र यथायोग्यमन्वयः ; पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्वुद्ध्युपरागात् ; बुद्धेश्च
यथा चित्ता सा पुरुषसांनिध्यात् ; एतदुभयं न वास्तवमित्यर्थः ; यथा
अग्नायसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिकः, यथा
जल-सूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपः, तथैव बुद्धि-पुरुषयोरिति
भावः । एतच्च कारिकयाऽप्युक्तम्—

“तस्मात् तत्त्वयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥”

इति । चित्तानिध्यादिति द्विःपाठोऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः ॥ १६४ ॥

हेय-हानि तयोर्हेतू इति व्यूहा यथाक्रमम् ।

चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥

सङ्क्षिप्तसाङ्ख्यतुलाणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् ।

शास्त्रं योगवदेवेदं साङ्ख्यप्रवचनाभिधम् ॥

इति विज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य

भाष्ये विषयाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । साम्प्रतं पुरुषस्यापरिणामित्वोपपादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविवरेण द्वितीयाध्याये वक्ष्यति ; तत्रैव प्रधानकार्याणां स्वरूपं विस्तरतो वक्तव्यं, तेभ्योऽपि पुरुषस्यातिस्फुट-विवेकाय ; अत एव—

“विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।

यो यथावद्विजानाति स विद्वानो विमुच्यते ॥”

इति मोक्षधर्मादिषु लयाणामेव ज्ञेयत्ववचनम् । तत्रादावचेतनायाः प्रकृतेर्निष्प्रयोजनस्रष्टृत्वे मुक्तस्यापि बन्धप्रसङ्ग इत्याशयेन जगत्सर्जने प्रयोजनमाह—

(प्रधानस्य जगत्स्रष्टृत्वे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायशेषनूतादनुषज्यते । स्वभावतो दुःखबन्धात् विमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिविम्बरूपदुःखमोक्षार्थं प्रतिविम्बसम्बन्धेन दुःखमोक्षार्थं

वा प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । अथवा स्वार्थे स्वस्य पारमार्थिक-
दुःखमोक्षार्थमित्यर्थः । यद्यपि मोक्षवद्भोगोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं, तथाऽपि
मुख्यत्वान्मोक्ष एवोक्तः ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिः, तर्हि सकृत् सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे पुनः पुनः
सृष्टिर्न स्यादिति ? तत्राह—

(विरक्तस्य मोक्षलाभोक्तिः ।—)

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

नैकदा सृष्टिर्मात्रं, किन्तु बहुशो जन्म-मरण-व्याध्यादिविविधदुःखेन
भृशं तप्तस्य ; ततश्च प्रकृति-पुरुषयोर्विवेकख्यात्योत्पन्नपरवैराग्यस्यैव
मोक्षोत्पत्तिमिदमित्यर्थः ॥ २ ॥

सकृत् सृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह—

(सहसा वैराग्यानुत्पत्तौ हेतुप्रदर्शनम् ।—)

न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिः, अनादिवासनाया

बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

श्रवणमपि बहुजन्मकृतपुण्येन भवति । तत्रापि श्रवणमात्रान्न वैराग्य-
सिद्धिः, किन्तु साक्षात्कारात् । साक्षात्कारश्च झटिति न भवति, अनादि-
मिथ्यावासनाया बलवत्त्वात्, किन्तु योगनिष्ठया । योगे च प्रतिबन्ध-
वाहुल्यमित्यतो बहुजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कदाचित् कस्यचिदेव
सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेत्वन्तरमाह—

(सृष्टिप्रवाहे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भर्तव्या भवन्ति स्त्रीपुत्रादिभेदेन,
एवं सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसङ्ख्यापुरुषा विमोचनीया भवन्ति ;
अतः कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहो घटते,
पुरुषाणामानन्यादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रं—“कृतार्थं प्रति नष्ट-
मप्यनष्टं, तदन्यसाधारणत्वात्” (साध० पा० २२) इति ॥ ४ ॥

ननु प्रकृतेरेव सृष्ट्वं कथमुच्यते, “एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”
(तैत्तिरी २।१।१) इति श्रुत्या पुरुषस्यापि सृष्टृत्वसिद्धेरिति ? तत्राह—

(पुरुषे सृष्टृत्वाध्यासोक्तिः ।—)

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ सृष्टृत्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य सृष्टृत्वाध्यास एव श्रुतिषु
सिध्यति, उपासनायामेव श्रुतेस्तात्पर्यात्, “अजामेकाम्” (श्वेताश्व० ४।५)
इत्यादिश्रुत्यन्तरेण प्रकृतेः सृष्टृत्वसिद्धेः, पुंसां कूटस्थचिन्मात्रताबोधक-
श्रुत्यन्तरविरोधाच्चेत्यर्थः । अयं चाध्यास उपचाररूपो लोके सिद्धं
एवास्ति ; यथा स्वशक्तिषु योत्रेषु वर्त्तमानौ जय-पराजयौ राजन्युपचर्यन्ते,
तथा स्वशक्तौ प्रकृतौ वर्त्तमानं सृष्टृत्वादिकं शक्तिमत्सु पुरुषेषूपचर्यन्ते,
शक्ति-शक्तिमदभेदात् । तदुक्तं कौर्म—

“शक्ति-शक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परसार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥”

इति । भेदमन्योऽन्याभावभेदं चाविभागरूपं प्रकृत्यादितत्त्वोपासकाः
पश्यन्तीत्यर्थः । तयोश्चादाहरणम्—“अथात आदेशो नेति नेति”
(बृह० ७० २।३।६) इत्यादिश्रुतिः, “आत्मैवेदं सर्वम्” (छान्दोग्य०
७।२५।२) इत्यादिश्रुतिश्चेति भावः ॥ ५ ॥

नन्वेवं प्रकृतावपि सृष्ट्वं वास्तवमिति कुतोऽवष्टतं, सृष्टेः स्वप्रादि-
तुल्यताया अपि श्रवणादिति ? तत्राह—

(प्रकृतेरेव सृष्टृत्वोक्तिः ।—)

कार्यतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्याणामर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यत एव धर्मिग्राहक-
प्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवसृष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्रादितुल्यताश्रुत्यस्त्वनित्यता-
रूपासत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यतत्वांशे वा बोध्याः, अन्यथा सृष्टिप्रतिपादक-
श्रुतिविरोधात्, स्वप्रपदार्थानामपि मनःपरिणामत्वेनात्यन्तासत्ताविरहा-
च्चेति ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे मुक्तपुरुषं प्रत्यपि सा प्रवर्त्तते ? तत्राह—

(मुक्तपुरुषं प्रति प्रकृतेरप्रवृत्तौ युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

चेतनोद्देशान्नियमः, कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चित्तौ संज्ञाने इति व्युत्पत्त्या चेतनोऽत्राभिज्ञः । यथैकमेव कण्टकं यश्चेन्नोऽभिज्ञस्तस्मादेव मुच्यते, तं प्रत्येव दुःखात्मकं न भवति, अन्यान् प्रति तु भवत्येव ; तथा प्रकृतिरपि चेतनादभिज्ञात् कृतार्थादेव मुच्यते, तं प्रत्येव दुःखात्मिका न भवति, अन्याननभिज्ञान् प्रति तु दुःखात्मिका भवत्येवेति नियमो व्यवष्टेयर्थः । एतेन स्वभावतो बद्धाया अपि प्रकृतेः स्वमोक्षो घटते इत्यतो न मुक्तपुरुषं प्रति प्रवर्तते ॥ ७ ॥

ननु पुरुषे स्रष्टृत्वमव्यक्तमालमिति यदुक्तं, तन्न युक्तं, प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि सहसादिपरिणामौचित्यात् ; दृष्टो हि पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृशः परिणाम इति ? तत्राह—

(पुरुषे स्रष्टृत्वाध्यासोक्तिसमर्थनाय युक्तिः ।—)

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येन,

अयोदाहवत् ॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न स्रष्टृत्वसिद्धिराञ्जस्येन साक्षात् । तत्र दृष्टान्तः अयोदाहवत्, यथा अयसो न दग्धत्वं साक्षादस्ति, किन्तु स्वसंयुक्तानिह्वारकमव्यक्तमेवेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्ते तूभयोः परिणामः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिष्यते, सन्दिग्धस्यैव त्वेकस्यैव परिणामेनोपपत्तावुभयोः परिणामकस्येन गौरवम् ; अन्यथा जपासंयागात् स्फटिकस्य रागपरिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥

सृष्टेः फलं मोक्ष इति प्रागुक्तम्, इदानीं सृष्टेर्मुख्यं निमित्तकारणमाह—

(सृष्टेर्निमित्तकारणनिर्देशः ।—)

राग-विरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे सृष्टिः, वैराग्ये च योगः स्वरूपेऽवस्थानं, सुक्तिरिति यावत्, अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा चाव्ययव्यतिरेकाभ्यां रागः सृष्टिकारणमियाशयः । तथा च, श्रुतिरपि ब्रह्मादिरूपां विविधकर्म-गतिसुक्ता आह—“इति तु कामयमानः, योऽकामः, न तस्य प्राणा

उत्क्रामन्ति” (बृह० उ० ४।४।६) इति । रागवैराग्ये अपि प्रकृति-
धर्माविव ॥ ८ ॥

इतः परं सृष्टिप्रक्रियां वक्तुमारभते—

(सृष्टिक्रमवर्णनारम्भः ।—)

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति पूर्वभूतानुवर्तते । यद्यपि “एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः” (तैत्तिरी० २।१।१) इत्यादिश्रुतावादाविव पञ्चभूतानां सृष्टिः
श्रूयते, तथाऽपि महदादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां सृष्टिरिष्टेत्यर्थः । तेज-
आदिसृष्टिश्रुतौ गगनवायुसृष्टेरापूरणवद्भूतश्रुतावयवादौ महदादिसृष्टिः
पूरणोयेति भावः । अत्र च प्रमाणं, षट्सृष्टिवदन्तःकरणातिरिक्ताखिल-
सृष्टेरन्तःकरणवृत्तिपूर्वकत्वानुमानम् । किञ्च—

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्जीतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥” (सुण्ड० २।१।३)

इति श्रुत्यन्तरस्य पाठक्रमानुरोधेन, “स प्राणमसृजत् प्राणाच्छ्रद्धां खं
वायुम्” (प्रश्न० ६।४) इत्यादिश्रुत्यन्तरेण च पञ्चभूतसृष्टेः प्राङ्महदादि-
सृष्टिरवधार्यते इति । प्राणश्चान्तःकरणस्य वृत्तिभेद इति वक्ष्यति ;
अतोऽस्यां श्रुतौ प्राण एव महत्तत्त्वमिति । तथा वेदान्तसूत्रमपि
महदादिक्रमेणैव सृष्टिं वक्ति, “अन्तरा विज्ञान-मनसौ क्रमेण तद्विज्ञात्”
(२।३।१५) इति । सदाकाशयोर्मध्ये बुद्धि-मनसौ उत्पाद्ये इति
क्रमेणेत्यर्थः, मनसि चाहङ्कारस्य प्रवेश इति ॥ १० ॥

प्रकृतेरेव सृष्ट्वं स्वमोक्षार्थं, तस्या नित्यत्वात् । महदादीनां तु
स्वस्वविकारसृष्ट्वं न स्वमोक्षार्थम्, अनित्यत्वादिति विशेषमाह—

(महदादीनां पुरुषमोक्षार्थं सृष्ट्वोक्तिः ।—)

आत्मार्थत्वात् सृष्टेः, नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥

एषां महदादीनां सृष्ट्वस्यात्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वान्न स्वार्थ
आरम्भः सृष्ट्वं, विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः । परमोक्षार्थकत्वे

चावश्यके पुरुषमोक्षार्थकत्वमेव युक्तं, न प्रकृतिमोक्षार्थकत्वं, तस्याः
पुरुषगुणत्वादिति ॥ ११ ॥

खण्डदिकालयोः सष्टिमाह—

(दिकालयोः सष्टिवर्णनम् ।—)

दिकालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

नित्यौ यौ दिकालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव ;
अतो दिकालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः”
(गण्डप० का० ३।३) इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ
तु खण्डदिकालौ, तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः,
आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव
खण्डदिकालौ, तथाऽपि विशिष्टस्यातिरिक्तताऽभ्युपगमवादेन वैशिष्टिकनये
श्रोतस्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमलोक्तम् ॥ १२ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणेत्युक्तान् स्वरूपतो धर्मतश्च क्रमेण दर्शयति—

(महत्तत्त्वस्य स्वरूपवर्णनम् ।—)

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायौ बुद्धिरिति । अध्यवसायश्च निश्चयाख्यः, तस्या-
साधारणी वृत्तिरित्यर्थः । अभेदनिर्देशस्तु धर्म-धर्म्यभेदात् । अस्याश्च
बुद्धेर्महत्त्वं स्वेतरसकलकार्य्यव्यापकत्वान्नहैश्वर्याच्च सन्तव्यम् ।

“सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥”

इति स्मृतेः । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यत् ऋत्वेदः”
(बृह० उ० २।४।१०) इत्यादि श्रुति-स्मृतिषु च हिरण्यगर्भं चेतनेऽपि
महानिति शब्दो बुद्ध्याभिमानित्वेनैव । यथा पृथिव्यभिमानिचेतने
पृथिवीशब्दः, तद्वत् । एवमेव रुद्रादिष्वहङ्कारादिशब्दोऽपि बोध्यः ।
प्रकृत्यभिमानिदेवतासारभ्य सर्वेषामेव भूताभिमानिपर्य्यन्तानां स्वस्वबुद्धि-
रूपाश्च प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्यैवांशा इति ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह—

(महत्तत्त्वस्य कार्यवर्णनम् ।—)

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥

धर्म-ज्ञान वैराग्यैश्वर्याण्यपि बुद्ध्यापादानकानि, नाहङ्काराद्युपादान-
कानि, बुद्धेरिव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेवं कथं नर-पञ्चादिगतानां बुद्ध्यांशानामधर्मप्राबल्यमुपपद्यताम् ?
तत्राह—

(महत्तत्त्वस्य कार्यान्तरवर्णनम् ।—)

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

तदेव महत्सहत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागात् विपरीतं बुद्धधर्माज्ञाना-
वैराग्यानैश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थः । एतेन सर्वे एव पुरुषा ईश्वरा इति
श्रुति-स्मृतिप्रवादोऽप्युपपादितः, सर्वोपाधीनां स्वाभाविकैश्वर्यस्य रजस्तमो-
भ्यामेवावरणादिति । नन्वेवं धर्माद्यवस्थानार्थं बुद्धेरपि नित्यत्वात् कथं
कार्यतेति चेत् ? न, प्रकृत्यंशरूपे वीजावस्थमहत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवास-
नादीनामवस्थानात् तस्यैव ज्ञानकारणावस्थायामङ्गुरवदुपपत्त्यङ्गीकारात् ।
तथा चाकाशवदेव नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः, यथाकारणं स्वाकारं,
प्रकृतिप्रभावादिति ॥ १५ ॥

महत्तत्त्वं लक्षयित्वा तत्कार्यमहङ्कारं लक्षयति—

(अहङ्कारस्य स्वरूपवर्णनम् ।—)

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहं करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् ; अन्तःकरणद्रव्यम् । स च धर्म-
धर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तः, अमाधारणवृत्तिसूचनाय । बुद्ध्या निश्चिते
एवार्थेऽहङ्कार ममकारौ जायते ; अतो वृत्त्योः कार्य-कारणभावानुसारेण
वृत्तिमतोरपि कार्य-कारणभाव उच्यते इति प्रागेवोक्तम् ; अन्तःकरण-
मेकमेव वीजाङ्गुर-महावृक्षादिवदवस्थालयमालभेदात् कार्य-कारणभाव-
मापद्यते इति च प्रागेवोक्तम् ; अत एव वायु-मात्र्ययोः,—

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः”

इति मनोबुद्धोरिकपर्यायत्वमुक्तमिति ॥ १६ ॥

क्रमागतसहङ्कारस्य कार्य्यमाह—

(अहङ्कारस्य कार्य्यवर्णनम् ।—)

एकादश-पञ्चतन्मात्रं यत्कार्य्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्य्यमित्यर्थः । मया अनेनेन्द्रियेणैदं रूपादिकं भोक्तव्यम्, इदमेव सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रिय-तद्विषयोत्पत्त्या अहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः, लोके भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोपकरणकरणदर्शनात्, “रूपरागादभूच्चक्षुः” इत्यादिना सोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुराद्योत्पत्तिस्मरणाच्चेति भावः ; अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मेकं मन एवादानवहङ्कारादुत्पद्यते इति विशेषः, तन्मात्रादीनां रागकार्य्यत्वादिति ॥ १७ ॥

तत्रापि विशेषमाह—

(सात्त्विकाहङ्कारस्य कार्य्यवर्णनम् ।—)

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादह-

ङ्कारात् ॥ १८ ॥

एकादशानां पुराणमेकादशकं मनः षोडशालक्षणमध्ये सात्त्विकम्, अतस्तत् वैकृतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायते इत्यर्थः । अतश्च राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि, तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यभिगन्तव्यं—

“वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चैतदहं विधा ।

अहं-तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ॥

वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ।

तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञान-कर्ममयानि च ॥

तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ॥”

इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णय्यात् ; अत एव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्येतदुक्तं—

“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥”

इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञान-कर्मैन्द्रिये । ननु “देवतालय-

श्रुतिः” (२।२१) इत्यागामिनूले करणानां देवान् वक्ष्यति ; तत् कथं कारिकायाऽपि देवानां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्तमिति ? उच्यते— समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्यादिचेतना एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते ; अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यवस्यति । तथा च, व्यष्टि-समष्ट्योरैकताऽऽशयेनात्र शास्त्रे देवाः करणेभ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते ; अतः समष्टोद्दिष्टाणि मनोऽपेक्षया अल्पसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टोद्दिष्टापेक्षया अधिकसत्त्वत्वेन सात्त्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोध इत्यवगन्तव्यम् ; तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यात् महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम्—

“सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्”

इति स्मरणात् । त्रैविध्यं चानयोर्यत्किमभेदादंशभेदाद्वैत्यव्यवहृतम् ॥ १८ ॥

एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति—

(एकादशेन्द्रियाणि ।—)

कर्मेन्द्रिय-बुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थानि पञ्च ; ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुः-श्रोत्र-त्वग्रसना-घ्राणाख्यानि पञ्च ; एतेर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् ; तथा च, अहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति—

(इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतनिरसनम् ।—)

आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काल-लुप्ताऽप्याचार्यवाक्यात् सन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिः “अहं बहु स्मिन्” (छान्दी० ६।२।३) इत्यादिः । ननु “अन्नमयं हि सोम्य ! मनः” (छान्दी० ६।५।४) इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेत् ? न ; प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततया आहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् ; भूतानामपि हि रक्षणार्थसङ्कल्पजन्यतया

अन्नस्य मनोजन्मत्वाच्च । व्यष्टिमन-आदीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां भूतभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकश्रुतिर्गोणीति ॥ २० ॥

ननु तथाऽप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते, “अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति, वानं प्राणः, चक्षुरादित्यम्” (बृह० उ० ३।२।१३) इत्यादि-श्रुतौ देवताखिन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारणे एव हि कार्यस्य लयः ? इत्याशङ्क्याह—

(देवतालयश्रुतेः तात्पर्यवर्णनम् ।—)

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकस्य, नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनागम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोर्लयदर्शनात्, अनागम्भकेष्वपि भूतेषु आत्मनो लयश्रवणाच्च, “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्येवानु विनश्यति” (बृह० उ० २।४।१२) इत्यादि श्रुताविति भावः ॥ २१ ॥

इन्द्रियान्तर्गतं मनो नित्यमिति केचित्, तत् परिहरति—

(मनसो नित्यत्वखण्डनम् ।—)

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति—

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” (मुण्ड० उ० २।१।३) इत्यादिश्रुतेः, वृद्धाद्यवस्थासु चक्षुरादीनामिव मनसोऽप्यपचया-दिना विनाशनिर्णयश्चेत्यर्थः । तथा चोक्तं—

“दशकेन निवर्त्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च”

इति । मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याख्यबीजपराणीति ॥ २२ ॥

गोलकजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति—

(गोलकानाम् इन्द्रियत्वमतखण्डनम् ।—)

अतीन्द्रियमिन्द्रियं, भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

इन्द्रियं सर्वमतीन्द्रियं, न तु प्रत्यक्षं, भ्रान्तानामेव त्वधिष्ठाने गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः । अधिष्ठानमित्येव पाठः ॥ २३ ॥

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारीति मतमपाकरोति—

(इन्द्रियाणामिकत्ववादनिरसनम् ।—)

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपि इन्द्रियभेदः सिध्यति, शक्तौ ना-
मपीन्द्रियत्वात् ; अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेकस्मादहङ्कारान्नानाविधेन्द्रियोत्पत्तिकल्पनायां न्यायविरोधः ?
तत्राह—

(इन्द्रियोत्पत्तिविषये न्यायविरोधखण्डनम् ।—)

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

एकस्यैव मुख्येन्द्रियस्य मनसोऽन्ते दश शक्तिभेदा इत्याह—

(मनस उभयात्मकत्वनिर्देशः ।—)

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

ज्ञान-कर्मेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उभयात्मकमित्यस्यार्थं स्वयं विवृणोति—

(मनस उभयात्मकत्वस्य अर्थनिर्देशः ।—)

गुणपरिणामभेदान्नानात्वम्, अवस्थावत् ॥ २७ ॥

यथैक एव नरः सङ्गवशान्नानात्वं भजते, कामिनीसङ्गात् कामुकः,
विरक्तसङ्गाद्विरक्तः, अन्यसङ्गाच्चान्यः, एवं मनोऽपि चक्षुरादिसङ्गाच्चक्षु-
रादेकीभावेन दर्शनादिवृत्तिविशिष्टतया नाना भवति ; तत्र हेतुः,
गुणेत्यादि—गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु सामर्थ्यादित्यर्थः । एतच्च
“अन्यवमना अभूव, नाश्रौषम्” (बृह० उ० १।५।३) इत्यादिश्रुतिसिद्धा-
च्चक्षुरादीनां नानासंयोगं विना व्यापाराच्चमत्वादानुमीयते ॥ २७ ॥

ज्ञान-कर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह—

(ज्ञान-कर्मेन्द्रिययोः विषयनिर्देशः ।—)

रूपादि-रसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

अन्नरसानां मलः पुरीषादिः । तथा रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दा वक्तव्या-

दातव्य-गन्तव्यानन्दयितव्योत्सृष्टव्याश्चोभयोर्ज्ञान-कर्मेन्द्रिययोर्देश विषया
इत्यर्थः । आनन्दयितव्यं चोपस्थस्योपस्थान्तरं विषय इति ॥ २८ ॥

यस्येन्द्रियस्य येनोपकारेणैतान्नीन्द्रियाणीत्युच्यते, तदुभयमाह—

(इन्द्रियाणामात्मनः करणत्वनिर्देशः । —)

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्कल्पयितृत्वं चात्मनः पुरुषस्य
दर्शनादिवृत्तौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः । ननु द्रष्टृत्व-श्रोतृत्वादिकं
कदाचिदनुभवे पर्यवसानात् पुरुषस्याविकारिणोऽपि घटतां, वक्तृत्वादिकं
क्रियामात्रं, तत् कथं कूटस्थस्य घटतामिति चेत् ? न, अयस्कान्तवत्
सान्निध्यमात्रेण दर्शनादिवृत्तिकर्तृत्वस्यैवाल द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात् । यथा
हि महाराजः स्वयमेव्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवति,
आज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात् ; तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुर्वाद्यखिलकरणेर्द्रेष्टा
वक्ता सङ्कल्पयिता चैत्येवमादिर्भवति, संयोगाख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां
प्रेरकत्वात्, अयस्कान्तमणिवदिति । कर्तृत्वं चाल कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं,
करणत्वं क्रियाहेतुव्यापारवत्त्वं, तत्साधकतमत्वं वा, कुठारादिवत् ।
यत् तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते, तदनुकूलकृतिमत्त्वं
तत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम्—

“अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधमात्मतः ॥”

इति । अत एव कारकचक्रप्रयोक्ताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्व-
वक्तृत्वादिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते, “न द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते”
(बृह० उ० ४।३।२३) “न वक्तृवक्तेर्विपरिलोपो विद्यते” (बृह० उ०
४।३।२६) इत्यादिनेति । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिवृत्तीनामेव
करणत्वमुक्तम्, अत्र कथमिन्द्रियस्योच्यते इति चेत् ? न, अत्र दर्शनादि-
रूपासु चक्षुर्वादिद्वारकबुद्धिवृत्तिष्वेन्द्रियाणां करणत्ववचनात्, तत्र
पुरुषनिष्ठे बोधस्थफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति ॥ २९ ॥

इदानीमन्तःकरणत्वस्यासाधारणवृत्तीराह—

(अन्तःकरणत्रयस्य असाधारणवृत्तिनिर्देशः ।—)

त्रयाणां खालक्षणम् ॥ ३० ॥

त्रयाणां महदङ्कार-मनसां खालक्षणं खं खं लक्षणमसाधारणी वृत्तिर्ग्रेषामिति मध्यमपदलोपो विग्रहः, तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः । लोके च महतो लक्षणमव्यवसायादिप्रकृष्टगुणवत्त्वम् । अहङ्कृतस्य चाल्मन्यविद्यमान-गुणारोपः । मनसश्च इदमस्त्वियङ्गोकरणमिति ; तथा च, बुद्धेर्वृत्तिरव्यवसायः, अभिमानोऽहङ्कारस्य, सङ्कल्पविकल्पो मनस इत्यायातम् । सङ्कल्प-श्चिकीर्षा, “सङ्कल्पः कर्म मानसम्” इत्यनुशासनात् ; विकल्पश्च संशयः, योगोक्तभ्रमविशेषो वा, न तु विशिष्टज्ञानं, तस्य बुद्धिवृत्तित्वादिति ॥ ३० ॥

त्रयाणां साधारणी वृत्तिमप्याह—

(अन्तःकरणत्रयस्य साधारणवृत्तिनिर्देशः ।—)

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत् सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धाः, ते सामान्या साधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तं—

“खालक्षणं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चः ॥” (ईश्व० का० ३८)

इति । अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव, ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्ते इति कृत्वा प्राणाद्याः करणवृत्ति-रित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न ; “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” (२।४।८) इति वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्व-वायुपरिणामत्वंयोः स्फुटं प्रतिषेधा-दपि तदेकवाक्यतौचित्यात्, मनोधर्मस्य कामादेः प्राणचोभकतया सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च । वायु-प्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु—

“एतस्माज्जायते प्राणोऽमनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥” (सुण्ड० २।१।३)

इत्याद्या इति । अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता, बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूक्ष्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरण-

परिणामेऽपि वायुतुल्यतच्चारविशेषात् वायुदेवताऽधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यव-
हारोपपत्तिरिति ॥ ३१ ॥

वैशेषिकाणांमिव आत्मकं नायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तिः क्रमेणैव
भवति, नैकदेवताह—

(इन्द्रियवृत्तौ क्रमाक्रमनियमभावोक्तिः ।—)

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

सुगमम् । जातिसाङ्ख्यस्यात्माकमदोषत्वात् सामग्रीसमवधाने
सत्यनेकैरपौन्द्रियैरेकदेकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तीति भावः । इन्द्रिय-
वृत्तीनां विभागश्च कारिकया व्याख्यातः,—

“शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमालमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥”

आलोचनं च पूर्वार्थव्याख्यातम्—

“अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

परं पुनस्तथा वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिस्तथा ॥”

इति । परमुत्तरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मैर्द्रव्यरूपधर्मैस्तथा जात्यादिभिर्ज्ञानं
सविकल्पकं तथा अलोचनाख्यं भवति इत्यर्थः । तथा च, निर्विकल्पक-
सविकल्पकरूपं द्विविधमयैन्द्रियकं ज्ञानमालोचनसंज्ञमिति लब्धम् । कश्चित्
तु निर्विकल्पकं ज्ञानमेवालोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति, सविकल्पकं तु
मनोमालजन्यमिति श्लाकार्थमाह । तन्न ; योगभार्ये व्यासदेवैर्विशिष्ट-
ज्ञानस्यापि ऐन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्, इन्द्रियैर्विशिष्टज्ञाने बाधका-
भावाच्च । स एव सूत्रार्थमप्येवं व्याचष्टे—“वाच्चेन्द्रियमारभ्य
बुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेण भवति, कदाचित् तु व्याघ्रादि-
वर्णनकाले भयविशेषात् विद्युल्लतेव सर्वकारणेष्वेकदेव वृत्तिर्भवतीत्यर्थः”
इति । तदयमस्तु ; सूत्रे इन्द्रियवृत्तीनामेव क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात्
न बुडाहङ्कारवृत्त्योः प्रसङ्गोऽयस्ति । किञ्च, एकदा अनेकेन्द्रियवृत्तावेव
वादिविप्रतिपत्त्या तन्निर्णयपरत्वमेव सूत्रस्थोचितं मनोऽगुत्वप्रतिषेधाय,
न तु काकदन्तान्वेषणपरत्वमिति ॥ ३२ ॥

पिण्डोक्तं वदित्वत्तौः संसारनिदानताप्रतिपादनार्थमादौ दर्शयति—

(वृत्तीनां पञ्चविधवृत्तिर्देशः ।—)

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु, वृत्तयः पञ्चतयः पञ्चप्रकारा एव, नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदाः सांसारिकवृत्तयः, अक्लिष्टाश्च तद्विपरौता योग-कालोनवृत्तयः । वृत्तीनां पञ्चप्रकारत्वं पातञ्जलसूत्रेणोक्तं—“प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः” (समा० पा० ६) इति । तत्र प्रमाणवृत्ति-रत्वायुक्ता । विपर्ययस्त्वस्माकं विवेकाग्रह एव, अन्यथाख्यातेर्निरास्यत्वात् । विकल्पस्तु विशेषदर्शनकालेऽपि राक्षोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमित्यादि-ज्ञानम् । निद्रा च सुषुप्तिकालीना बुद्धिवृत्तिः । स्मृतिश्च संस्कारजन्यं ज्ञानमिति । एतत् सर्वं पातञ्जले सूत्रितम् ॥ ३३ ॥

या एता बुद्धिवृत्तय उक्ताः, एतदौपाधिष्वेव पुरुषस्यान्यरूपता, न स्वतः; एतन्निवृत्तो च पुरुषः स्वरूपेऽवस्थितो भवतीत्यनयाऽपि दिशा पुरुषस्य स्वरूपं परिचाययति—

(पुरुषस्य स्वरूपनिर्देशः ।—)

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

तासां वृत्तीनां विरामदशायां शान्ततत्प्रतिविम्बकः स्वस्थो भवति केवले इवान्यदाऽपीत्यर्थः । तथा च योगसूत्रत्रयं—“योगश्चित्तवृत्ति-निरोधः” (समा० पा० २) “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्” (समा० पा० ३) “वृत्तिसारूप्यमितरेव” (समा० पा० ४) इति । इदमेव च पुरुषस्य स्वस्थत्वं यत्, उपाधिवृत्तेः प्रतिविम्बस्य निवृत्तिरिति । एतादृशी चावस्था पुरुषस्य वासिष्ठे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता । यथा—

“अनामिखिलशैलादि-प्रतिविम्बे हि यादृशी ।

स्यात् दर्पणे दर्पणता केवलः तस्वरूपिणी ॥

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसम्भ्रम ।

स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टव्यबीक्षण्ये ॥”

इति ॥ ३४ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन विवक्ष्यते—

(वृत्तिविरामे पुरुषस्य स्वस्थताप्रतिपादने दृष्टान्तः ।—)

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

चकारो हेतौ ; कुसुमेनेव मणिरित्यर्थः । यथा जपाकुसुमेन स्फटिक-
मणिः रक्तोऽच्छोऽखस्थो भवति, तन्निवृत्तौ च रागशून्यः स्वस्थो भवति,
तद्वदिति । तदेतदुक्तं कौर्मे—

“यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥”

इति ॥ ३५ ॥

ननु कस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्ततां, पुरुषस्य कूटस्थत्वादीश्वरस्य च
प्रतिषिद्धत्वादिति ? तत्राह—

(करणानां प्रवृत्तौ हेतुनिर्देशः ।—)

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोऽस्मात् ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणोद्भवः ; करणानां प्रवृत्तिरपि पुरुष-
स्यादृष्टाभिव्यक्तेरेव भवतीत्यर्थः । अदृष्टं चोपाधिरेव ॥ ३६ ॥

परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—

(करणानां स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तनिर्देशः ।—)

धेनुवत् वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा वत्सार्थं धेनुः स्वयमेव क्षीरं स्रवति, नान्यं यत्नमपेक्षते, तथैव
स्वामिनः पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । दृश्यते च
मुष्मतात् स्वयमेव बुद्धेस्त्यानमिति । एतदेव कारिकयाऽप्युक्तं—

“स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्परकृतहेतुकां वृत्तिम् ।

पुरुषार्थं एव हेतुर्न केनचित् कार्य्यते करणम् ॥”

इति ॥ ३७ ॥

वाच्याभ्यन्तरेर्मिलित्वा कियन्ति करणानि ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(करणानां सङ्गानिर्देशः ।—)

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणत्रयं, दश बाह्यकरणानि, मिलित्वा त्रयोदश ; तैष्वपि

व्यक्तिभेदेनानन्त्यं प्रतिपादयितुं विधमित्युक्तम् । बुद्धिरेव मुख्यं करण-
मित्याशयेनोक्तम् । अवान्तरभेदादिति एकस्यैव बुद्ध्याख्यकरणस्य करणा-
नामनेकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु बुद्धिरेव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वान्मुख्यं करणम्, अन्येषां च करणत्वं
गौणं, तत्र को गुणः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(बुद्धिव्यतिरिक्तानां करणानां गौणत्वकथनम् ।—)

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्,

कुठारवत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपः करणस्य बुद्धेर्गुणः परम्परया अस्ति,
अतस्त्वयोदशविधं करणमुपपद्यते इति पूर्वसूत्रेणान्वयः । कुठारवदिति—
यथा फलायोग्यव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव किंदायां मुख्यकरणत्वेऽपि
प्रकृतसाधनत्वगुणयोगात् कुठारस्यापि करणत्वं, तथेत्यर्थः । अन्तःकरण-
स्यैकत्वमभिप्रेत्याहङ्कारस्य गौणकरणत्वमत्र नोक्तम् ॥ ३९ ॥

गौणमुख्यभावे व्यवस्थां विशिष्याह—

(करणेषु बुद्धेः प्राधान्यनिर्देशः ।—)

द्वयोः प्रधानं मनः, लोकवत् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोर्वाच्यान्तरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुख्यं, साक्षात् करण-
मिति यावत्, पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा भृत्यवर्गेषु मध्ये कश्चिदेव
लोको राज्ञः प्रधानो भवति, अन्ये च तदुपसर्जनोभूता ग्रामाध्यक्षादयः,
तद्वदित्यर्थः । अत्र मनःशब्दो न तृतीयान्तःकरणवाची, वक्ष्यमाणस्य
अखिलसंस्काराधारत्वस्य बुद्धातिरिक्तोष्वसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धि-
कल्पनवैयर्थ्यादिति ॥ ४० ॥

बुद्धेः प्रधानत्वे हेतूनाह त्रिभिः सूत्रैः,—

(बुद्धेः प्रधानकरणत्वे हेतुनिर्देशः ।—)

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचारादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(बुद्धेः प्रधानकरणत्वे हेत्वन्तरनिर्देशः ।—)

तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

बुद्धेरेवाखिलसंस्काराधारता, न तु चक्षुरादेरहङ्कार-मनसोर्वा, पूर्व-
दृष्ट-श्रुताद्यर्थानामन्व-वधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः, तत्त्वज्ञानेनाहङ्कार-
मनसोर्लयेऽपि स्मरणदर्शनाच्च ; अतोऽशेषसंस्काराधारतयाऽपि बुद्धेरेव
सर्वेभ्यः प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

(बुद्धेः प्रधानकरणत्वे हेत्वन्तरनिर्देशः ।—)

स्मृत्याऽनुमानाच्च ॥ ४३ ॥

स्मृत्या चिन्तनरूपया वृत्त्या प्राधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः । चिन्ता
वृत्तिर्हि ध्यानाद्याः सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा, तदाश्रयतया च चिन्ताऽपरनाम्नी
बुद्धिरेव श्रेष्ठा व्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु चिन्तावृत्तिः पुरुषस्यैवास्तु ? तवाह—

(चिन्तावृत्तेः स्वतः पुरुषानिष्ठत्वोक्तिः ।—)

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः पुरुषस्य स्मृतिर्न सम्भवेत्, कूटस्थचादित्यर्थः । इत्थं वा व्याख्येयं
— नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु, कृतनवान्तरकरणैः ? इत्याशङ्काया-
माह—सम्भवेन्न स्वतः इति । चक्षुरादिद्वारतां विना अखिलव्यापारेषु
बुद्धेः स्वतः करणत्वं न सम्भवेत्, अस्मादेरपि रूपादिदर्शनापत्ते-
रित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नन्वेवं बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस उभयात्मकत्वं प्रागुक्तम् ? तवाह—

मनस उभयात्मकत्वोक्तौ हेतुनिर्देशः ।—)

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः, क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधानभावः ; चक्षुरादि-
व्यापारेषु मनः प्रधानं, मनोव्यापारे चाहङ्कारः, अहङ्कारव्यापारे च बुद्धिः
प्रधानम् ॥ ४५ ॥

नन्वस्य पुरुषस्येवं बुद्धिरेव करणं, न बुद्धान्तरमित्येवं व्यवस्था किञ्चि-
मित्तिका ? इत्याशङ्क्यामाह—

(पुरुषविशेषे बुद्धिविशेषस्य व्यवस्थितकरणत्वे हेतुनिर्देशः ।—)

तत्कर्मार्जितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा, लोकवत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषोयकर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिचेष्टा सर्वव्यापारो भवति, लोकवत् ; यथा लोके येन पुरुषेण क्रयादिकर्मणा अर्जितो यः कुठारादिः, तत्पुरुषार्थमेव तस्य छिदादिव्यापार इत्यर्थः ; अतः करणव्यवस्थेति भावः । यद्यपि कूटस्थतया पुरुषे, कर्म नास्ति, तथाऽपि भोगसाधनतया पुरुषस्वात्मिकत्वेन राज्ञो जयादिवदेव पुरुषस्य कर्मोच्यते । ननु कर्मण एव तत्पुरुषोयत्वे किं नियामकम् ? इति चेत्, तथाविधं कर्मान्तरमेव ; अनादित्वात् तु नानवस्थादोषायैति । यत् तु कश्चिदविवेकी वदति, बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषस्य कर्मेति, तन्न ; योगभाष्येऽस्मदुक्तप्रकारस्यैवोक्तत्वेनान्यप्रकारस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वेन कर्माद्यसम्भवाच्च ; अन्यथा प्रतिबिम्बस्य कर्म-तद्भोगाद्यङ्गोकारे विम्बत्वाभिमतपुरुषकल्पनावैयर्थ्यस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति ॥ ४६ ॥

बुद्धेः प्राधान्यं प्रकटोक्तुमुपसंहरति—

(बुद्धेः प्रधानकरणत्वोक्तेरुपसंहारः ।—)

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं, लोकवत्

लोकवत् ॥ ४७ ॥

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां व्यापारः, तथाऽपि बुद्धिरेव प्राधान्यं लोकवत् । लोके हि राजार्थकत्वाविशेषेऽपि ग्रामाध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं, तद्वदित्यर्थः ; अत एव बुद्धिरेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयते इति । वोष्ठा अध्यायसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसङ्घातकम् ।

प्रधानकार्याय तत् सूक्ष्ममवाध्यायेऽनुवर्णितम् ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिमित्ते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य

भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

इतः परं प्रेधानस्य स्थूलकाय्यं महाभूतानि शरीरद्वयं च वक्तव्यं, ततश्च विविधयोनिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानहेतुपरवैराग्यार्थं, ततश्च पर-
वैराग्याय ज्ञानसाधनान्यखिलानि वक्तव्यानीति तृतीयारम्भः ।

(महाभूतारम्भोक्तिः ।—)

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

नास्ति विशेषः शान्त-घोर-मूढत्वादिरूपो यत्नेत्यविशेषी भूतसूक्ष्मं
पञ्चतन्मात्राख्यं, तस्मात् शान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन विशेषाणां स्थूलानां
महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्यात्मकता हि शान्तादिरूपा स्थूल-
भूतेष्वेव तारतम्यादिभिर्भिव्यज्यते, न सूक्ष्मेषु, तेषां शान्तैकरूपतयेव
योगिष्वभिव्यक्तेरिति ॥ १ ॥

तदेवं पूर्वाध्यायमारभ्य त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा तस्माच्छरीर-
द्वयोत्पत्तिमाह—

(त्रयोविंशतितत्त्वात् शरीरद्वयारम्भोक्तिः ।—)

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मात् त्रयोविंशतितत्त्वात् स्थूल-सूक्ष्मशरीरद्वयस्यारम्भ इत्यर्थः ॥ २ ॥

सम्प्रति त्रयोविंशतितत्त्वे संसारान्यथाऽनुपपत्तिं प्रमाणयति—

(त्रयोविंशतितत्त्वात् पुरुषस्य संसृतिनिर्देशः ।—)

तद्वीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य शरीरस्य वीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्माद्भूतोः पुरुषस्य
संसृतिर्गतागते भवतः, कूटस्थस्य विभुतया स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः ।
त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं
देहात् देहं संसरति,

“मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥”

इत्यादिस्मृतिभिः पूर्वसर्गायकरणेरेवोत्सर्गतः सर्गान्तरेषूपभोगसिद्धेः ;
अत एव ब्रह्मसूत्रमुपसंहरति—“सम्परिप्लवक्तः” (३।१।१) इति ॥ ३ ॥

संस्मृतेरवधिमप्याह—

(संस्मृतेरवधिनिर्देशः ।—)

आ-विवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्तमेव
प्रवर्त्तनं संस्मृतिरावश्यकी, विवेकोत्तरं च न सैत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र हेतुमाह—

(संस्मृतेहेतुनिर्देशः ।—)

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः ॥ ५ ॥

देहसत्त्वेऽपि संस्मृतिकाले भोगो नास्तीत्याह—

(संस्मृतिकालेऽपि भोगाभावोक्तिः ।—)

सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संस्मृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्ण-सुख-दुःखादिद्वन्द्वैः
परिमुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तं—

“संस्मरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्”

इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः ॥ ६ ॥

अतः परं शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुमुपक्रमते—

(द्विविधशरीरनिर्देशः ।—)

मातापितृजं स्थूलं प्रायशः, इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येन, अश्वोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य
स्मरणात् । इतरच्च सूक्ष्मशरीरं न तथा । ज मातापितृजं, सर्गाद्युत्पन्नत्वात्
इत्यर्थः । तदुक्तं कारिकया—

“पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

संस्मरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ११

इति । नियतं निवृत्तं, द्विपराईस्यायि श्रौणानित्यं, प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्ति-
कल्पने गौरवात् । प्रत्ये तु तन्नाशः श्रुति-स्मृतिप्रामाण्यादिष्यते ।
गतिकाले भोगाभाववचनसुखसर्गाभिप्रायेण, कदाचित् तु वायवीयशरीर-
प्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति ; अतो यममार्गे दुःखभोगवाक्या-
न्यपपद्यन्ते ॥ ७ ॥

स्थूल-सूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य बन्धयोगः ? तदव-
धारयति—

(सूक्ष्मशरीरस्य सुख-दुःखादिभोगोक्तिः ।—)

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं, भोगादेकस्य, नेतरस्य ॥८॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुख-दुःख-
कार्यकत्वं, कुतः ? एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुख-दुःखाख्यभोगात्, न त्वितरस्य
स्थूलशरीरस्य, मृतशरीरे सुख-दुःखाद्यभावस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह—

(सूक्ष्मदेहस्य स्वरूपम् ।—)

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमप्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति, तत्र सप्तदश मिलित्वा
लिङ्गशरीरं, तच्च सर्गादौ सप्तष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रि-
याणि, पञ्चतन्मात्राणि, बुद्धिश्चेति सप्तदश ; अहङ्कारस्य बुद्धाविवान्तर्भावः ।
चतुर्थसूत्रवच्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदश लिङ्गं मन्तव्यं, न तु सप्तदशमेकं
चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम्, उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतया अत्र
लिङ्गैकत्वे एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च,

“कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षेः प्रयुज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः ॥”

इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेश्च । सप्तदश अवयवा अत्र
सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः । राशिशब्देन स्थूलदेहवलिङ्गदेहस्य
अवयवित्वं निराकृतम्, अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् ।
स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेकतदिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्प्यते इति । अत्र च
लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः । प्राणश्चान्तः-

करणस्यैव वृत्तिभेदः ; अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इति । अस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति “लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः” (६।६८) इति सूत्रेण ; अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणं, तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चाद्वैतौ भविष्यति । “चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्” इति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति ॥ ८ ॥

ननु लिङ्गं चेदेकं, तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्युः ? तत्राह—

(लिङ्गेऽपि पुरुषभेदे भोगवैलक्ष्ये हेतुनिर्देशः ।—)

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भापाधिरूपमेकमेव लिङ्गं, तथाऽपि तस्य पञ्चाद्वैतभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति, यद्येदानीमेकस्य पिटलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्र-कन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह, कर्मविशेषादिति जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिजीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः ; यथा मनौ समाष्ट-पुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरं,

“तेषां त्वय्यवान् सृत्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥”

इति । षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरं—

“तच्छरीरसमुत्पन्नेः कार्यस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गालेभ्यस्तस्य धीमतः ॥”

इति ॥ १० ॥

नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरव्यवहारः ? तत्राह—

(स्थूलदेहस्य शरीरत्वोक्तौ हेतुनिर्देशः ।—)

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं, तस्याश्रये षाट्-
कौशिकदेहे तद्वादो देहवादः, तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादा-
दित्यर्थः, लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वम्, अधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य
देहत्वमिति पथ्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं
वक्ष्यते ; तथा च शरीरत्रयं सिद्धम् । यत् तु—

“अतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।

सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वक् एव किम् ॥”

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते, तत् लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयो-
रन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताऽभिप्रायादिति ॥ ११ ॥

ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं
प्रमाणम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(लिङ्गशरीराधिष्ठानस्य शरीरान्तरस्य अस्तित्वे युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

न स्वातन्त्र्यात् तद्वत् छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

तल्लिङ्गशरीरं तद्वत् अधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यानं तिष्ठति ; यथा छाया
निराधारा न तिष्ठति, यथा वा चित्रमित्यर्थः, तथा च स्थूलवृहं त्यक्त्वा
लोकान्तरगमनाय लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः ।
तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तं—

“सूक्ष्मा माता-पितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।

सूक्ष्मास्तेषां नियता माता-पितृजा निवर्तन्ते ॥”

(ईश्व० क० ३६) इति । अत्र तन्मात्रकार्यं माता-पितृजशरीरापेक्षया
सूक्ष्मं यत् भूतपञ्चकं सावर्बलिङ्गस्थायि प्रोक्तं, तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीरमिति
लब्धं कारिकाऽन्तरेण—

“चित्तं यथाऽऽश्रयसृते स्थागवादिभ्यो विना यथा छाया ।

तद्वह्निना विशेषेण तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥” (ईश्व० क० ४६)

इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलावान्तरभेदैरिति यावत् ।
अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराद्भेदावगमेन

“पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं स्रज्जदादि-सूक्ष्मपर्यन्तम्”

इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं नार्थः,

किन्तु मङ्गदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् स्वाधारसूक्ष्मपर्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्य-
मिति चेत् ?

“वासना भूतसूक्ष्मं च कर्म-विद्ये तथैव च ।

दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरैतल्लिङ्गं विदुर्धृषाः ॥”

इति वाग्निष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पृथ्यष्टक-
मपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासना-कर्म-विद्यानां पृथग्रुप-
न्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा दशेन्द्रियाणि च ज्ञान कर्मेन्द्रिय-
भेदेन पुरद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्र-
स्थानि प्राणादिपञ्चकं प्रेक्षिपन्ति, पृथ्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति, तदप्रामा-
णिकमिति ॥ १२ ॥

ननु मूर्त्तद्रव्यतया वायुदेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्गेनाधारोऽस्तु, व्यर्थ-
मन्यत्र सङ्गकल्पनमिति ? तत्राह—

(लिङ्गशरीरस्य स्वतन्त्रतया अवस्थानाभावे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

मूर्त्तत्वेऽपि न, सङ्घातयोगात् तरणिवत् ॥ १३ ॥

मूर्त्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादेः सङ्गतया अवस्थानं, प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्येव
सङ्घातसङ्घानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिव-
द्रव्यसङ्गेनेवावस्थितानि दृश्यन्ते, लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयम्, अतो भूतसङ्गत-
मिति ॥ १३ ॥

लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति—

(लिङ्गदेहस्य परिमाणनिर्देशः ।—)

अणुपरिमाणं तत्, कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं, न त्वत्यन्तमेवाणु, सावयवस्योक्तत्वात् ।
कुतः ? कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः,

“विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च”

(तैत्तिरी० २।५।१) ‘इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य
लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति ।

“तत् गतिश्रुतेः” इति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गति-

श्रुतिः,—“तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूत्क्रामन्ति, सविज्ञानो भवति, सविज्ञानमेव न्वदक्रामत” (बृह०
७० ४।४।२) इति । सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते, सविज्ञानं यथा
स्यात् तथा संसरति चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह—

(लिङ्गदेहस्य परिमाणवत्त्वे युक्त्यन्तरम् ।—)

तदन्नमयत्वश्रुतेश्च ॥ १५ ॥

तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति, विभुत्वे
सति नित्यताऽऽपत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिर्हि “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः,
आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्” (छान्दो० ६।५।४) इत्यादिः । यद्यपि
मन-आदीनि न भौतिकानि, तथाऽप्यन्नसंस्पृशजतीयांशपूरणादन्नमय-
त्वादिव्यवहारो बोध्यः ॥ १५ ॥

अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहादेहान्तरसञ्चारः ? इत्य-
शङ्कायामाह—

(लिङ्गशरीराणां संसृतौ हेतुनिर्देशः ।—)

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां, सूपकारवत् राज्ञः ॥ १६ ॥

यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं, तथा
लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

लिङ्गशरीरमशेषविशेषतो विचारितम्, इदानीं स्थूलशरीरमपि तथैव
विचारयति—

(स्थूलदेहस्य पाञ्चभौतिकत्वनिर्देशः ।—)

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्यर्थः ॥ १७ ॥

मतान्तरमाह—

(मतान्तरे स्थूलदेहस्य चातुर्भौतिकत्वोक्तिः ।—)

चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

आकाशस्थानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् ॥ १८ ॥

(मतान्तरे स्थूलदेहस्य ऐकभौतिकत्वोक्तिः ।—)

ऐकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवमेव शरीरम्, अन्यानि च भूतान्यपष्टम्भकमावाणीति भावः ।
अथैकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः । मनुष्यादिशरीरे पार्थिवांशाधि-
क्येन पार्थिवता, सूर्यादिलोकेषु च तेज-आद्याधिक्येन तैजसादिता
शरीराणां सुवर्णादीनामिवेति ; इममेव पक्षं पञ्चमाध्यायेऽपि सिद्धान्तयि-
ष्यति ॥ १९ ॥

देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह—

(भौतिकदेहे चैतन्यस्य औपाधिकत्वनिर्देशः ।—)

न सांसिद्धिकं चैतन्यं, प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

भूतेषु पृथक् कृतेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं
चैतन्यं किन्त्वौपाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

बाधकान्तरमाह—

(भौतिकदेहे चैतन्यस्य औपाधिकत्वनिर्देशे युक्त्यन्तरम् ।—)

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च ॥ २१ ॥

प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव मरण-सुषुप्त्याद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति
स्यादित्यर्थः । मरण-सुषुप्त्यादिकं हि देहस्याचैतन्यता, सा च स्वाभाविक-
चैतन्ये सति नोपपद्यते, स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति ॥ २१ ॥

प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं, तत्राशङ्का परिहरति—

(भौतिकदेहे चैतन्यस्य औपाधिकत्वनिर्देशे आपत्तिखण्डनम् ।—)

मदशक्तिवच्चेत् ? प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये

तदुद्भवः ॥ २२ ॥

ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि मिलितद्रव्ये वर्तते,
एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेत् ? न ; प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांहत्ये तदुद्भवः
सम्भवेत्, प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति ; अतो दृष्टान्ते प्रत्येक-
शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले मादकत्वाविर्भाव-
नालं सिध्यति ; दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन

चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः । ननु समुचितं चैतन्यदर्शनं प्रत्येकभूतं सूक्ष्मचैतन्य-
शक्तिरनुमेयेति चेत् ? न ; अनेकभूतेष्वनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां गौरवेण
लाघवादेकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्पनौचित्यात् । ननु यथा अवयवे-
ऽवर्तमानमपि परिमाण-जलाहरणादिकायं घटादौ दृश्यते, एवमेव शरीरे
चैतन्यं स्यादिति ? मैवम् ; भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुण-
जन्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति ॥ २२ ॥

पुरुषार्थं संसर्तुर्लिङ्गानामित्युक्तं, तत्र लिङ्गानां स्थूलदेहसञ्चाराख्य-
जन्मनो यो यः पुरुषार्थो येन येन व्यापारेण सिध्यति, तदाह सूत्राभ्यां—

(ज्ञानात् मुक्तिनिर्देशः ।—)

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

लिङ्गसंसर्तितो जन्मद्वारा विवेकसाक्षात्कारः, तस्मान्मुक्तिरूपः पुरुषार्थो
भवतीत्यर्थः । ज्ञानादिकं च प्रत्ययसर्गतया कारिकायां परिभाषितम्—

“एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धाख्यः” (ईश्व० त्त० ४६)

इति । विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्ते । अत्र च स एव बुद्धिसर्गः प्रयोजन-
योगेन सूत्रैरुच्यते इति विशेषः ॥ २३ ॥

(अज्ञानात् बन्धनिर्देशः ।—)

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

विपर्ययात् सुख-दुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्गसंसर्तितो
भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ज्ञान-विपर्ययाभ्यां मुक्ति-बन्धावुक्तौ, तत्रादौ ज्ञानान्मुक्तिं
विचारयति—

(ज्ञानात् मुक्तिप्राप्तिविषये विचारः ।—)

नियतकारणत्वान्न समुच्चय-विकल्पो ॥ २५ ॥

यद्यपि “विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह” (मैत्रे० उ० ७।८)
इत्यादि श्रूयते, तथाऽयविवेकनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियत-
कारणत्वात् अविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो विकल्पो
वा नास्तीत्यर्थः । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽय-

नाय” (श्वेताश्व० उ० ३।८) “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागिर्नैकैऽमृतत्व-
मानशुः” (महानारा० उ० १०।५) इत्यादिश्रुतिभ्योऽपि कर्मणो न
साक्षान्मोक्षहेतुत्वं, समुच्चयानुष्ठानं श्रुतिष्वङ्गाङ्गिभावादिभिरभ्युपपद्यते
इति ॥ २५ ॥

समुच्चय-विकल्पयोरभावे दृष्टान्तमाह—

(ज्ञानात् मुक्तिप्राप्तौ समुच्चय-विकल्पाभावे दृष्टान्तप्रदर्शनम् ।—)

स्वप्न-जागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां

नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

यथा मायिकामायिकाभ्यां स्वप्न-जागरपदार्थाभ्यामन्योऽन्यसहकारि-
भावेनैकः पुरुषार्थो न सम्भवति, एवमुभयोर्मायिकामायिकयोरनुष्ठितयोः
कर्म-ज्ञानयोः पुरुषस्य मुक्तिरपि न युक्तित्यर्थः । मायिकत्वं चासत्यत्वम्,
अस्थिरत्वमिति यावत् ; तच्च स्वाप्नेऽर्थेऽस्ति । जाग्रत्पदार्थस्तु स्वाप्नापेक्षया
सत्य एव, कूटस्थपुरुषापेक्षयाऽस्थिरत्वेनासत्यत्वात् ; अतः स्वप्नविलक्षण-
ज्ञानादिकार्यकरः । एवं कर्माप्यस्थिरत्वात् प्रकृतिकार्यत्वाच्च मायिकम् ।
आत्मा तु स्थिरत्वादकार्यत्वाच्चायिकः ; अतस्तयोरनुष्ठितकर्म-ज्ञानयोः
समानफलदायकत्वमयौक्तिकमिति विलक्षणमेव कार्यं युक्तम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमप्यालोपासनाख्यज्ञानेन सह तत्त्वज्ञानस्य समुच्चय-विकल्पो
स्याताम्, उपास्यस्यामायिकत्वादिति ? तदाह—

(उपासनाख्यज्ञानेन तत्त्वज्ञानस्य समुच्चय-विकल्पाभावः ।—)

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

इतरस्यानुपास्यस्य नात्यन्तिकममायिकत्वम्, उपास्यात्मन्यध्यस्तपदार्था-
नामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपासनस्य मायिकत्वं यस्मिन्क्षेत्रे तदाह—

(अंशविशेषे उपासनस्य मायिकत्वनिर्देशः ।—)

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते क्षेत्रांशे एवमपि मायिकत्वमपीत्यर्थः । “सर्वं खल्विदं

ब्रह्म" (कान्दो० ३।१४।१) इत्यादिश्रुत्युक्ते ह्युपास्ये प्रपञ्चांशस्य सायिकत्व-
मेवेति ॥ २८ ॥

तर्ह्युपासनस्य किं फलम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(उपासनायाः फलम् ।—)

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

भावनोपास्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्पापस्य पुरुषस्य प्रकृतेरिव
सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिर्यथा सृष्टि-स्थिति-संहारं करोति,
एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तुं भवतीति ॥ २९ ॥

ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम्, इदानीं ज्ञानसाधनान्याह—

(ज्ञानसाधनध्यानस्य रागोपघातहेतुत्वम् ।—)

रागोपहतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागश्चित्तस्य तदुपघातहेतुर्ध्यानमित्यर्थः ।
उपचरिणः कार्य-कारणयोरभेदनिर्देशः, रागद्वयस्य ध्यानत्वासम्भवात् ।
अत्र ध्यानशब्देन धारणा-ध्यान-समाधयो योगोक्तास्त्वय एव ग्राह्याः,
पातञ्जले योगाङ्गानामष्टानामिव विवेकसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणादिति ।
एतेषां चावान्तरविशिष्टास्तत्रैव द्रष्टव्याः । इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं
वक्ष्यति ॥ ३० ॥

ध्याननिष्पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिः, नारम्भमालेखेत्याशयेन ध्याननिष्पत्ते-
र्लक्षणमाह—

(ध्यानसिद्धेरुपायनिर्देशः ।—)

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्प्रज्ञातयोगेन तत्सिद्धिर्ध्यानस्य
निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः ; अतस्तावत्पर्यन्तमेव ध्यानं
कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्तिनिरोधे सत्येव विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रति-
बन्धापगमात् ध्येयसाक्षात्कारो भवतीति कृत्वा योगोऽपि ज्ञाने कारणं,
योगाङ्गध्यानादिवदित्यपि सन्तव्यम्, “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं भत्वा
धौरो हर्षशोकौ जहाति” (कठ० २।१२) इत्यादिश्रुति-स्मृत्योक्तदव-
गमादिति ॥ ३१ ॥

ध्यानस्यापि साधनाद्याह—

(धारणादित्येण ध्यानसिद्धिः ।—)

धारणासन-स्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्येण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणादित्यं क्रमात् सूत्रत्येण लक्षयति—

(धारणायाः स्वरूपम् ।—)

निरोधश्छर्दि-विधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते । “प्रच्छर्दन-विधारणाभ्यां वा प्राणस्य”
(समा० पा० ३४) इति योगतूले भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यात-
त्वात् । छर्दिश्च वमनं, विधारणत्याग इति यावत्, तेन पूरणं
रेचनयोर्लाभः । विधारणं च कुम्भकम् ; तथा च, प्राणस्य पूरक-रेचक-
कुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं, सा धारणेत्यर्थः । आसन-कर्मणोः
स्वशब्देन पञ्चाङ्गलक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्व-
लाभाद्धारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवत् ध्यानशब्देनैव
गृहीता इति ॥ ३३ ॥

क्रमप्राप्तमासनं लक्षयति—

(आसनस्य स्वरूपम् ।—)

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्वस्तिकादि, तदासनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकर्म लक्षयति—

(स्वकर्मणः स्वरूपम् ।—)

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । तत्र कर्मशब्देन यरु-नियमयोर्ग्रहणम् ; जितेन्द्रियत्वरूपः
प्रत्याहारोऽपि सर्वाश्रमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीयः ; तथा च,
पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया प्रोक्तान्यष्टौ योगाङ्गान्यत्रापि लब्धानि ।
यथा तत् सूत्रं—“यरु-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानि” (साध० पा० २६) इति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

मुख्याधिकारिणो नास्ति वहिरङ्गस्य यमादिपञ्चकस्यापिर्क्षा, केवलाधारणाध्यानादित्यरूपात् संयमादेव ज्ञानं योगश्च भवतीति पातञ्जलसिद्धान्तः । जड़भरतादिषु च तथा दृश्यतेऽपि; अतस्तदनुसारिणाचार्योऽप्याह—

ज्ञानस्य तत्त्वाधनयोगस्य च उपायनिर्देशः ।—)

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

केवलाभ्यासात् ध्यानरूपादेव वैराग्यसहितात् ज्ञानं तत्त्वाधनयोगश्च भवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थः । तदुक्तं गारुडोऽपि —

“आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्त्तिताः ॥

शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥”

इति । अथवा वैराग्यध्यानाभ्यासावत्र ध्यानस्यैव हेतुतयोक्तौ, चकारश्च धारणासमुच्चयायेति । तदेवं ज्ञानान्मोक्षो व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अतः परं “बन्धो विपर्ययात्” इत्युक्तो बन्धकारणं विपर्ययो व्याख्यास्यते, तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह—

(बन्धहेतुविपर्ययभेदाः ।—)

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवैशाः पञ्च योगोक्ता बन्धहेतुविपर्यय-स्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन श्रुत्यादिज्ञानरूपाणां विपर्ययाणाम-सङ्गहेऽपि न क्षतिः । तत्र अविद्या अनित्याशुचि-दुःखानात्मसु नित्य-शुचि-सुखात्मस्यातिरिति योगे प्रोक्ता । एवमस्मिताऽपि आत्मानात्मनोरैकता-प्रत्ययः, शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्यङ्गरूपः; अविद्या तु नैव-रूपा, आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहं-बुद्धापपत्तेः । राग द्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च स्मरणादित्यास इति । रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥

विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपि स्वरूपमाह—

(विपर्ययहेतोरशक्तेः भेदाः ।—)

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकाया व्याख्यातम्—

“एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवर्धेरशक्तिरुद्दिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥” (ईश्व० क० ४८) इति ।

“बाधियं कुष्ठिताऽन्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्य-पङ्गुले क्लैव्योदावर्त्तमुग्धताः ॥”

इत्येकादशेन्द्रियाणां मेकादशाशक्तयः, स्वतश्च बुद्धेः सप्तदशाशक्तयः ।

यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विधाता नव, तथा वक्ष्यमाणानामष्ट-
सिद्धीनां च विधाता अष्टाविति मिलित्वा चेमाः स्वतः परतश्चाष्टाविंशति-
बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः । तु-शब्द एषां विशेषप्रसिद्धिव्यापनार्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विधाते बुद्धेरशक्तौ, ते तुष्टि-सिद्धौ मूलद्वयेनाह—

(तुष्टेर्भेदाः ।—)

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्वयमेव नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

(सिद्धेर्भेदाः ।—)

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

एतदपि स्वयं वक्ष्यति ॥ ४० ॥

उक्तानां विपर्ययाशक्ति-तुष्टि-सिद्धीनां विशेषजिज्ञासायां क्रमेण
मूलचतुष्टयं प्रवर्त्तते—

(बन्धहेतुविपर्ययस्य अवान्तरभेदाः ।—)

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदा ये सामान्यतः पञ्चोक्ताः, ते पूर्ववत् पूर्वाचार्य-
र्यथोक्तास्तथैव विशिष्य अवधार्याः, विस्तरभयान्नोच्यन्ते इत्यर्थः । ते
चाविद्यादयो मयाऽपि सामान्यत एव व्याख्याताः पञ्चेति ; विशेषतस्तु
हाषष्टिभेदाः ; तदुक्तं कारिकायां—

“भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्वतामिस्रः ॥” (ईश्व० कृ० ४८)

इति । अस्यायमर्थः,—अष्टस्वयन्त-महदहङ्कार-पञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिष्वन्तस्मिन्
आत्मबुद्धिरविद्या तमोऽष्टधा भवति । कार्य-कारणाभेदेन केवलविकृति-
ष्वन्तबुद्धेरप्यन्तर्भावः । एवमविद्याया विषयभेदेनाष्टविधत्वात् तत्समान-
विषयकस्यास्मिताख्यमोहस्याष्टविधत्वम् । दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां
विषयाणां दशत्वात् तद्विषयको रागाख्यो महामोहो दशविधः । अविद्या-
ऽस्मितयोरष्टौ ये विषयाः, ये रागस्य दश विषयाः, तद्विघातकेष्वष्टादश-
स्वष्टादशधा तामिस्राख्यो द्वेषः । एवं तेषामष्टादशानां विनाशादिदर्शना-
दष्टादशधा अन्वतामिस्राख्योऽभिनिविशो भयमिति । एतेषां च तम-
आदिसंज्ञा तद्वेतुत्वादिति ॥ ४१ ॥

(अशक्तेरवान्तरभेदाः ।—)

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

एवं पूर्ववदेवेतरस्या अशक्तेरप्यवान्तरभेदा अष्टाविंशतिर्विशेषतोऽव-
गन्तव्या इत्यर्थः । अशक्तिरष्टाविंशतिधेतुस्मिन्नेव सूत्रेऽष्टाविंशतिधात्वं
मया व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

(नवधा-तुष्टेर्विवरणम् ।—)

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

इदं सूत्रं कारिकाया व्याख्यातं—

“आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादान-काल-भाग्याख्याः ।

वाङ्मा विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥” (ईश्व० कृ० ५०)
इति । अस्यायमर्थः,—आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिकृत्य वर्तन्ते
इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयश्चतस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा—साक्षात्कार-
पर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव ; तं च प्रकृतिरेव करोति, अत्रं तु
कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात् परितोषः । इयं तुष्टिरम्भ इत्युच्यते ।
ततश्च प्रज्ञयोपादानेन या तुष्टिः सोपादानाऽऽख्या सलिलमित्युच्यते । ततश्च
प्रज्ञायां बहुकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टि-
तोष इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्मभेदसमाधौ सति या

तुष्टिः, सा भाग्याख्या वृष्टिरित्युच्यते इति चतस्र आध्यात्मिक्यः । वाच्याः पञ्च तुष्टयो वाच्यविषयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जन-रक्षण-क्षय-भोग-हिंसादि-दोषनिमित्तोपरमाज्जायन्ते । ताश्च तुष्टयो यथाक्रमं पारं, सुपारं, पार-पारम्, अनुत्तमाम्भः, उत्तमाम्भ इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विसां कारिकामन्वया व्याख्यातवान् । तद्वयथा—विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृति-परिणाम एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं-दृष्ट्या या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः, सा प्रकृत्याख्या । प्रव्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्याना-दिनिति या तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतसन्नासस्यापि कालेनैव मोक्षो भविष्यति, अलमुद्देशेनेति या तुष्टिः, सा कालाख्या । भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति, न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनेः, एवं कुतर्के या तुष्टिः, सा भाग्या-ख्येत्यादिरर्थ इति । तन्न ; तद्व्याख्यात-तुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूल-त्वेनाशक्तिपरिभाषाऽनौचित्यादिति ॥ ४३ ॥

(अष्टधासिद्धेर्विदरणम् ।—)

ऊहादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥

ऊहादिभेदेः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं कारिकया व्याख्यातम्—

“ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघाताख्यः सहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्गुशस्त्रिविधः ॥” (ईश्व० क० ५१) इति । अस्यायमर्थः,—अत्राध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिकत्वात् त्रयो दुःखविघाता मुख्यसिद्धयः । इतरास्तु तत्साधनत्वात् गौण्यः सिद्धयः । तत्रोक्तो यथा—उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु यथा—अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमाकर्तय यत् ज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं च यथा—शिष्या-चार्यभावेन शास्त्राध्ययनात् ज्ञानमिति । सहृत्प्राप्तिर्यथा—स्वयमुप-देशार्थं गृहगतात् परमकारुणिकात् ज्ञानलाभ इति । दानं च यथा—धनादिदानेन परितोषितात् ज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊह-शब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्गुश आकर्षकः । सहृत्प्राप्ति-दानयोरूहादि-त्रयपेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायैदमुक्तम् । कश्चित् त्वेतासामष्ट-

सिद्धीनामद्भुशो निवारकः पूर्वस्वविधो विपर्ययाशक्ति-तुष्टिरूपो भवति,
अशक्तत्वादिति व्याचष्टे, तच्च ; तुल्यभावस्याशक्तितया बाधिर्यादिवत्
सिद्धिविरोधितात्माभेन तुल्यतुल्योरुभयोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् ॥४४॥

ननुह्लादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते, मन्त्र-तपः-समाध्यादिभिरप्याणि-
माद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति ? तत्राह—

(ऊहादिभिर्विना सिद्धेराभासत्वोक्तिः ।—)

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरादृहनादिपञ्चकभिन्नात् तप-आदेस्तात्त्विकी न सिद्धिः । कुतः ?
इतरहानेन विना, यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवति,
अतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव, न तु तात्त्विकी सिद्धि-
रित्यर्थः । तथा चोक्तं योगसूत्रेण—“ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः”
(विभू० पा० ३७) इति । तदेवं ज्ञानान्मुक्तिरित्येव विस्तरतो बुद्धि-
गुणरूपः प्रत्ययसर्गः सकार्यवन्तं मोक्षरूपं पुरुषार्थं न सहोक्तः । एतौ च
बुद्धि-तद्गुणरूपौ सर्गां प्रवाहरूपेणान्याऽन्यं हेतू वीजाङ्गुरवत् । तथा च
कारिका—

“न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥” (ईश्व० क० ५२)
इति । भावा वासनारूपा बुद्धिज्ञानादिगुणा, लिङ्गं महत्तत्त्वं बुद्धिरिति ।
समाष्टसर्गः प्रत्ययसर्गश्च समाप्तः ॥ ४५ ॥

साम्प्रतं व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति सङ्केपादुक्ता व्यष्टिसृष्टिर्विस्तरतः
प्रतिपाद्यते—

(व्यष्टिसृष्टिप्रतिपादनम् ।—)

देवादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

देवादिः प्रभेदोऽवान्तरभेदो यस्याः सा तथा, सृष्टिरिति शेषः ।
तदेतत् कारिकया व्याख्यातम्—

“अष्टविकल्पी दैवहैर्यग्योनश्च पृथग्धा भवति ।

मानुष्यैकविवः समासतो भौतिकः सर्गः ॥” (ईश्व० क० ५३)
इति । ब्राह्म प्राजापत्येन्द्र धैत्य गान्धर्व-याक्ष-राक्षस पैशाचा इत्यष्टविधो

देवः सर्गः । पशु-मृग पक्षि-सरीसृप-स्यावरा इति तैर्यग्योनः पञ्चविधः ।
मानुष्यसर्गश्चेकप्रकार इति । भौतिको भूतानां व्यष्टिप्राणिनां विराजः
सकाशात् सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अवान्तरसृष्टेरप्युक्तायाः पुरुषार्थत्वमाह—

(अवान्तरसृष्टेरपि पुरुषार्थत्वोक्तिः ।—)

आ-ब्रह्मस्तत्त्वपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिरा-विवेकात् ॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारभ्य स्यावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टिवदेव पुरुषार्था
भवति, तत्तत्पुरुषाणां विवेकख्यातिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

व्यष्टिसृष्टावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण—

(सात्त्विकसृष्टेः स्थाननिर्देशः ।—)

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वं भूर्लोकोऽदुपरि सृष्टिः सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(तामससृष्टेः स्थाननिर्देशः ।—)

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

मूलतो भूर्लोकोऽदव इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

(राजससृष्टेः स्थाननिर्देशः ।—)

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूर्लोक इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वेकस्या एव प्रकृतैः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशालतया विचित्राः

सृष्टयः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(सात्त्विकादिसृष्टिवैचित्र्ये कारणनिर्देशः ।—)

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा, गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमित्तादेव यथोक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्यवैचित्र्यरूपा
भवति । दैचित्वे दृष्टान्तो गर्भदासवदिति । यथा गर्भावस्थामारभ्य
यो दासस्य भृत्यवासनापाठेन नानाप्रकारा चेष्टा परिचर्या स्वाम्यर्थं
भवति, तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु चेद्वै सत्त्वविशाला सृष्टिरस्ति, तर्हि तत एव कृतार्थत्वात् पुरुषस्य किं मोक्षेणेति ? तत्राह—

(सात्त्विकसृष्टेरपि हेयत्वनिर्देशः ।—)

आवृत्तिस्तत्रापि, उत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः ॥ ५२ ॥

तत्राप्यङ्गतावपि सत्यामावृत्तिरस्ति, अत उत्तरोत्तरयोनियोगादधो-
ऽधोयोजनजन्मनः सोऽपि लोको हेय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च—

(सात्त्विकसृष्टेरपि हेयत्वे कारणान्तरनिर्देशः ।—)

समानं जरा-मरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

ऊर्द्धाधो-गतानां ब्रह्मादि-स्थावरान्तानां सर्वेषामेव जरा-मरणादिजं
दुःखं साधारणम्, अतोऽपि हेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना, कारणे लयादपि न कृतकृत्यतेत्याह—

(कारणलयादपि कृतकृत्यताऽभावोक्तिः ।—)

न कारणलयात् कृतकृत्यता, मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

विवेकज्ञानाभावे यदा मग्नादिषु वैराग्यं प्रकृत्युपासनया भवति, तदा
प्रकृतौ लयो भवति, “वैराग्यात् प्रकृतिलयः” इति वचनात् ; तस्मात्
कारणलयादपि न कृतकृत्यता अस्ति, मग्नवदुत्थानात् । यथा जले मग्नः
पुरुषः पुनरुत्तिष्ठति, एवमेव प्रकृतिलीनाः पुरुषाः ईश्वरभावेन पुनरावि-
र्भवन्ति, संस्कारादेरक्षयेण पुनः रागाभिव्यक्तोविवेकख्यातिं विना दोष-
दर्हिंस्तुल्यपत्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु कारणं केनापि न कार्य्यते, अतः स्वतन्त्रा कथं स्वोपासकस्य दुःख-
निदानमुत्थानं पुनः करोति ? तत्राह—

(प्रकृतिलयानामपि पुनरुत्थानम् ।—)

अकार्य्यत्वेऽपि तदुद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरकार्य्यत्वेऽप्यप्रेर्य्यत्वेऽप्यन्वेच्छाऽनधीनत्वेऽपि तदुद्योगः पुनरुत्था-
नौचित्यं तन्नैनस्य ; कुतः ? पारवश्यात् पुरुषार्थतन्त्रत्वात्, विवेकख्याति-
रूपपुरुषार्थवशेन प्रकृत्या पुनरुत्थाप्यते स्वलीन इत्यर्थः । पुरुषार्थादयश्च

प्रकृतेर्न प्रेरकाः, किन्तु प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रवृत्तौ निमित्तानीति न स्वातन्त्र्यवृत्तिः । तथा च योगसूत्रं—“निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां, वरणभेदस्तु ततः चैविकवत्” (कैव० पा० ३) इति । वरणभेदः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥

प्रकृतिलयात् पुरुषस्योत्थाने प्रमाणमप्याह—

(प्रकृतिलयात् पुरुषस्य पुनरुत्थाने प्रमाणम् ।—)

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

स हि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्तेश्चर आदिपुरुषो भवति, प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदप्राप्त्योचित्यात् । “तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्त निषिक्तमस्य” (बृह० उ० ४।४।६) इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

नन्वेवमेश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिः ? तत्राह—

(जन्मेश्वरसिद्धिः ।—)

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिलीनस्य जन्मेश्वरस्य सिद्धिः “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः” (मुण्ड० १।१।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वसम्मतैव, नित्येश्वरस्यैव धिवादास्यदत्वादित्यर्थः । सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय पारवश्यमपि प्रतिपादयति, स होति सूत्रेण । स हि परः पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिमत् सर्वकर्तृताशक्तिमच्च, अयस्कान्तवत् सन्निधिमालेण प्रेरकत्वादित्यर्थः । तदा चासमाप्तार्थपुरुषसान्निध्यात् तदर्थमन्येच्छाऽनधीनाया अपि प्रकृतेः प्रवृत्तिरावश्यकीति । नन्वेवमेश्वरप्रतिषेधविरोधः ? तत्राह—ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा सान्निध्यमालेणेश्वरस्य सिद्धिस्तु श्रुतिस्मृतिषु सर्वसम्मतैवत्यर्थः ।

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभक्ष्यस्य न ततो विभुरश्रुते ॥” (कठ० ४।१२)

“सृजते च गुणान् सर्वान् चैतजस्वनुपश्यति ।

गुणान् विक्रियते सर्वानुदासीनवद्विश्वरः ॥”

इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चैतादृशेश्वरे प्रमाणमिति ॥ ५७ ॥

द्वितीयाध्यायादिमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सूक्तव्यूहैः प्रधानसृष्टिः समापिता । इतः परं भोक्षोपपत्यर्थं प्रधानसृष्टेर्यानिपुरुषं प्रति अत्यन्तनिवृत्तिरत्यन्त-
लयाख्या वक्तव्या ; तदुपपत्यर्थमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं द्वितीयाध्याय-
स्यादिसूत्रे दिङ्मात्रेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति—

(विस्तारेण प्रधानसृष्टेः प्रयोजनप्रतिपादनम् । —)

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽपि, अभीक्ष्णत्वादुष्ट-

कुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥

प्रधानस्य स्वत एव सृष्टिर्यद्यपि, तथाऽपि परार्थमन्यस्य भोगापवर्गार्थम् ; यथा उष्ट्रस्य कुङ्कुमवहनं स्वाम्यर्थम् । कुतः ? अभीक्ष्णत्वादचेतनत्वेन भोगापवर्गसम्भवादित्यर्थः । ननु “विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा—” (२१) इत्यनेन स्वार्थाऽपि सृष्टिरुक्तेति चेत् ? सत्यम् ; तथाऽपि पुरुषार्थतां विना स्वार्थताऽपि न सिध्यति । स्वार्थो हि प्रधानस्य कृतभोगापवर्गात् पुरुषा-
दालम्बिमोक्षणमिति । ननु भृत्यतुल्या चेत् प्रकृतिः, तर्हि कथं स्वामिनो दुःखार्थमपि प्रवर्तते इति चेत् ? न ; सुखार्थप्रवृत्त्यैव नान्तरीयकदुःख-
सम्भवात् दुष्टभृत्यतुल्यत्वाच्चेति ॥ ५८ ॥

ननु प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः सृष्टृत्वमेव नोपपद्यते, रथादेः परप्रयत्नेनैव प्रवृत्तिदर्शनादिति ? तदाह—

(अचेतनस्यापि प्रधानस्य सृष्टृत्वोपपादनम् । —)

अचेतनत्वेऽपि क्षौरवक्षेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षौरं पुरुषप्रयत्ननैरपेक्ष्येण स्वयमेव दधिरूपेण परिणमते, एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनाऽपि महदादिरूपपरिणामः प्रधानस्य भवतीत्यर्थः । “धेनुवद्वत्साय” (२।३७) इत्यनेन सूत्रेणास्य न पौनरुक्त्यं, तत्र करणप्रवृत्तेरेव विचारितत्वात् धेनूनां चेतनत्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तात्तरप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थं हेतुमाह—

(प्रधानस्य सृष्टृत्वप्रतिपादने हेतुप्रदर्शनम् । —)

कर्मवत् दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

कालादेः कर्मवद्वा स्वतः प्रधानस्य चेष्टितं सिध्यति, दृष्टत्वात् । अथैको

गच्छति ऋतुरितरश्च प्रवर्त्तते इत्यादिरूपं कालादिकर्म स्वत एव भवति,
एवं प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात्, कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु तथाऽपि ममेदं भोगादिसाधनमिति प्रतिसन्धानाभावाद्बुद्ध्याः
प्रकृतः कदाचित् प्रवृत्तिरपि न स्यात्, विपरीता च प्रवृत्तिः स्यात् ?
तत्राहु—

(प्रधानस्य स्रष्टृत्वप्रतिपादने हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानात्, भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा प्रकृष्टभृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनियता आवश्यकौ च स्वामिसेवा प्रवर्तते, न तु स्वभोगाभिप्रेक्षण, तद्वैव प्रकृतेश्चेष्टितं संस्कारा-
देवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

(प्रवाजस्य सङ्गचप्रतिपादने हेचन्तरप्रदर्शनम् ।—)

कर्माक्षिपेर्वा अनादितः ॥ ६२ ॥

वा-शब्दोऽत्र समुच्चये । यतः कर्मानादि, अतः कर्मभिराकर्षणं । अपि
प्रधानस्यावश्यकौ व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं प्रधानस्य परार्थतः सृष्ट्वे सिद्धे परप्रयोजनसमाप्तौ स्वत एव
प्रधाननिवृत्त्या मोक्षः सिध्यतीत्याह प्रवट्टकेन—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तौ हेतुप्रदर्शनम् ।—)

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य,

सूदवत् पार्थिव ॥ ६३ ॥

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ प्रधानस्य सृष्टि-
निवर्तते ; यथा पाके निष्पन्ने पाचकस्य व्यापारो निवर्तते इत्यर्थः ।
इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्युच्यते । तथा च श्रुतिः,—“तस्याभिध्यानात्
योजनात् तत्तद्भावान्ते भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” (श्वेताश्व० १।१०)
इति ॥ ६३ ॥

नन्वेवमेकपुरुषस्योपाधौ विवेकाज्ञानोत्पत्त्या प्रकृतेः सृष्टिनिवृत्तौ सर्व-
सृक्तिप्रसङ्ग इति ? तत्राह—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तौ सर्वसुक्तिप्रसङ्गखण्डनम् ।—)

इतर इतरवत्, तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

इतरस्तु विविक्तबोधरहित इतरवत् बह्वदेव प्रकृत्या तिष्ठति ।
कुतः ? तद्दोषात् तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासमापनाख्यदोषादित्यर्थः ।
तदुक्तं योगसूत्रे—“कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं, तदन्यसाधारणत्वात्”
(साध० पा० २२) इति । तथा च, पूर्वसूत्रे या प्रधाननिवृत्तिरुक्ता, सा
विविक्तबोद्धपुरुषं प्रत्येवेति भावः । विश्वमायाश्रुतिरपि ज्ञानिनं प्रत्येव
मन्तव्या, “अजाम्” (श्वेताश्र० ४।५) इति श्रुत्यैकवाक्यत्वादिति ॥ ६४ ॥

सृष्टिनिवृत्तेः फलमाह—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तेः फलम् ।—)

द्वयोरैकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रधान-पुरुषयोरैकवौदासीन्यमेकाकिता, परस्परवियोग इति
यावत् ; सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैवल्यम्, अहं मुक्तः स्यामित्येव
पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

नन्वेकपुरुषमुक्तावेव विवेकाकारवृत्त्या विरक्ता प्रकृतिः कथमन्य-
पुरुषार्थं पुनः सृष्टौ प्रवर्त्तताम् ? न च प्रकृतेरंशभेदान्नेष दोष इति
वाच्यम् ; मुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादिभिरन्यस्य भोग्यसृष्टिदर्शना-
दिति ? तत्राह—

(प्रधानस्य पुरुषान्तरं प्रति पुनः सृष्टिप्रवृत्तिकथनम् ।—)

**अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जु-
तत्त्वस्यैवोरगः ॥ ६६ ॥**

एकस्मिन् पुरुषे विविक्तबोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नान्यस्मिन् पुरुषे
सृष्ट्युपरागात् विरक्तं भवति, किन्तु तं प्रति सृजत्येव ; यथा प्रबुद्ध-
रज्जुतत्त्वस्यैवोरगो भयादिकं न जनयति, मूढं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः ।
उरगतुल्यत्वं च प्रधानस्य रज्जुतुल्ये पुरुषे समारोपणादिति । एवंविधं
रज्जु-सर्पादिदृष्टान्तानामाशयमबुद्धेर्बाबुधाः केचिद्देहान्तिब्रुवाः प्रकृतेरत्यन्त-

तुच्छत्वं मनोमात्रत्वं वा तुलयन्ति । एतेन प्रकृतिसत्यतावादिसाङ्ख्योक्त-
दृष्टान्तेन श्रुति-स्मृत्यर्था बोधनीयाः, न केवलं दृष्टान्तवत्त्वेनायमर्थः
सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

(प्रधानस्य पुरुषान्तरं प्रति पुनः सृष्टिप्रवृत्तौ हेतुप्रदर्शनम् ।—)

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सख्यन्यादप्यन्यपुरुषार्थं सृजतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया नैरपेक्ष्याविशेषेऽपि कञ्चित् प्रत्येव
प्रधानं प्रवर्तते कञ्चित् प्रति निवर्तते इत्यत्र किं नियामकम् ? न च कर्म
नियामकं, कस्य पुरुषस्य किं कर्मेत्यत्र नियामकाभावादिति ? तत्राह—

(प्रधानस्य पुरुषान्तरं प्रति पुनः सृष्टिप्रवृत्तौ हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको

निमित्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽप्ययं मे स्वाभ्ययमेवाहमित्यविवेकादेव प्रकृतिः
सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः, तथा च, यस्मै पुरुषायात्मान-
मविविधं दर्शयितुं वासनां वर्तते, तं प्रत्येव प्रधानं प्रवर्तते इत्येव
नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिस्वभावत्वात् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरूपपदयतां ? तत्राह—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तौ हेतुप्रदर्शनम् ।—)

नर्त्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिः, चारिता-

र्थ्यात् ॥ ६९ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिर्बभावः, न तु सामान्येन । अतः
प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे सति निवृत्तिर्युक्ता ।
यथा पण्डितो नृत्यदर्शनायं प्रवृत्ताया नर्त्तक्यास्तत्त्रिद्वौ निवृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ६९ ॥

निवृत्तौ हेत्वन्तरमाह—

(प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तौ हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ।—)

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य,

कुलबधूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामित्व-दुःखालकत्वादितोषदर्शनादपि लज्जितायाः
प्रकृतेः पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं, कुलबधूवत् ; यथा स्वाभिना मे दोषो
दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलबधूनां स्वामिनमुपसर्पति, तद्वदित्यर्थः ।
तदुक्तं नारदीये—

“सविकाराऽपि मौढेन चिरं भुक्ता गुणालना ।

प्रकृतिर्ज्ञातदोषेयं लज्जयेव निवर्त्तते ॥”

इति । एतदेवोक्तं कारिकयाऽपि—

“प्रकृतेः सुकृमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥” (ईश्व० क० ६१)

इति ॥ ७० ॥

ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिः, तर्हि बन्ध-मोक्षभ्यां पुरुषस्य परि-
णामापत्तिरिति ? तदाह—

(अविवेकादेव पुरुषस्य बन्ध-मोक्षोक्तिः ।—)

नैकान्ततो बन्ध-मोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥ ७१ ॥

दुःखयोग-वियोगरूपौ बन्ध-मोक्षौ पुरुषस्य नैकान्ततरुत्वतः, किन्तु
चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रकारेणाविवेकादेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

परमार्थतस्तु यद्योक्तौ बन्ध-मोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह—

(प्रकृतेरेव बन्ध-मोक्षोक्तिः ।—)

प्रकृतेराञ्जस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥ ७२ ॥

प्रकृतेरेव तत्त्वतो दुःखेन बन्ध-मोक्षौ, ससङ्गत्वात् दुःखसाधने-
र्वर्मादिभिलिप्तत्वात् ; यथा पशुः रज्ज्वा लिप्ततया बन्ध-मोक्षभागौ,
तद्वदित्यर्थः । एतदुक्तं कारिकया—

“तस्मान्न बध्यतेऽङ्गान् न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥” (ईश्व० क० ६२)

इति । “द्वयोरैकतरस्य वीरातीत्यमपवर्गः” (३।६५) इति सूत्रे च यः पुरुषस्यापवर्ग उक्तः, स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्यादुःखस्य वियोग एवेति ॥ ७२ ॥

तत्र कैः साधनेर्बन्धः ? कैर्वा मोक्षः ? इत्याकाङ्क्षायानाह—

(प्रकृतेः बन्ध-मोक्षयोः साधननिर्देशः ।—)

**रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोश-
कारवत्, विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥**

धर्म-वैराग्यैश्चर्याधर्माज्ञानावैराग्यानेश्चर्यैः सप्तभी रूपधर्मेर्दुःखहेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुःखेन बध्नाति, कोशकारवत् ; कोशकारकतिर्यथा स्वनिमित्तेनावसेनात्मानं बध्नाति, तद्वत् । सैव च प्रकृतिरेकरूपेण ज्ञानेनैवात्मानं दुःखान्मोचयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

ननु बन्ध-मुक्तौ अविवेकादिति यदुक्तं तदयुक्तम् ; अविवेकस्याज्ञेया-रूपादियत्वात्, लोके दुःखस्य तदभावसुखादेरेव च स्वतो हेयोपादियत्वात् ; अन्यथा दृष्टहानिः ? इत्याशङ्का चतुर्थसूत्रोक्तं स्वयं विव्रणोति—

(पुरुषस्य बन्ध-मोक्षञ्च अविवेकस्य निमित्तत्वोक्तिसमर्पणम् ।—)

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्ध-मोक्षनिमित्तत्वमेव पुरोक्तं, न त्वविवेक एव ताविति, नातो दृष्टहानिरित्यर्थः । एतच्च प्रथमाध्यायसूत्रेषु स्पष्टम् । अविवेकनिमित्तात् प्रकृति-पुरुषयोः संयोगः, तस्माच्च संयोगो दुःखसमानस्य प्राकृतदुःखस्य पुरुषे यः प्रतिविम्बः, स एव दुःखमोगा दुःखसम्बन्धः, तच्चित्रत्तिरेव च मोक्षाख्यः पुरुषार्थ इति ॥ ७४ ॥

तदेवमादिसर्गमारभ्याद्यन्तिकशयपर्यन्तोऽखिलपरिणामः प्रज्ञान-तद्विकारणामिव ; पुरुषस्तु कूटस्थ-पूर्णचिन्मात्र एवेत्यध्यायद्वयेन विज्ञातौ विवेचितं, तस्य विवेकस्य निष्पत्त्युपायेषु सारभूतमभ्यासमाह—

(तत्त्वाभ्यासात् विवेकसिद्धिकथनम् ।—)

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेक-

सिद्धिः ॥ ७५ ॥

प्रकृतिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानत्यागरूपात् तत्त्वाभ्यासात् विवेकनिष्पत्तिर्भवति, इतरत् सर्वमभ्यासस्याङ्गमात्रमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः,—“अथात आदेशो नेति नेति, न ह्येतस्मादिति, नेत्यन्यत् परमस्ति” (बृह० उ० २।३।६) “स एष आत्मा नेति नेति” (बृह० उ० ३।६।२६) इत्यादिरिति ।

“अव्यक्ताद्यविशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।

चेतनाचेतनान्यत्व-ज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥”

इति । यथा—

“अस्थिस्थणं सायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

त्वर्मांसनडं दुर्गन्धिं पूरुणं मूलपुरीषयोः ॥

जराशोकसमाविष्टं रोमायतनमातुरम् ।

रजस्वलमसन्निभं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कच्छादुग्राहाद्विमुच्यते ॥”

इति । एतदेव कारिकयाऽन्युक्तम्—

“एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥” (ईश्व० क० ६४)

इति । नास्मीत्यात्मनः कर्तृत्वनिषेधः । न मे इति सङ्गनिषेधः ।

नाहमिति तादात्म्यनिषेधः । केवलमित्यस्य विवरणम्—अविपर्ययाद्विशुद्ध-

मिति, अतोऽन्तरा विपर्ययेण विस्तृतमित्यर्थः । इदमेव केवलत्वं सिद्धि-

शब्देन सूत्रे प्रोक्तम् । “विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः” (साध० पा० २६)

इति योगसूत्रेण तादृशज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वसिद्धिरिति ॥ ७५ ॥

विवेकसिद्धौ विशेषमाह—

(विवेकसिद्धौ नियमाभावोक्तिः ।—)

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

मन्दाधिकारिभेदसत्त्वादभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव जन्मनि विवेक-
निष्पत्तिर्भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ; अत उत्तमाधिकारमभ्यास-
प्राटवेनात्मनः सम्पादयेदिति भावः ॥ ७६ ॥

विवेकनिष्पत्त्येव निस्तारः, नान्यथेत्याह—

(मध्यविवेकस्यापि उपभोगोक्तिः ।—)

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

सकृत् सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो मध्यम-
विवेकऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्धवशात् प्राति-
विम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिश्चापुन-
रुत्थानादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपाद-
यितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवण-
मनन-ध्यानमात्ररूप इति विभागः ॥ ७७ ॥

(जीवन्मुक्तस्य मध्यविवेकावस्थत्वोक्तिः ।—)

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह—

(जीवन्मुक्तस्य प्रमाणम् ।—)

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकविषये गुरु-शिष्यभावश्रवणाजीवन्मुक्तसिद्धिरित्यर्थः,
जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७९ ॥

(जीवन्मुक्तत्वे श्रुतिवाक्यप्रमाणम् ।—)

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तोऽस्ति—

“दीक्षयैव नरो मुचेत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे ।

कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्वटः ॥”

“ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” (बृह० उ० ४।४।६) इत्यादिरिति ।
नारदीयस्मृतिरपि—

“पूर्वाभ्यासवलात् कार्यं न लोको न च वैदिकः ।

अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥”

इति ॥ ८० ॥

ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् ? तत्राह—

(विवेकाभावात् उपदेष्टृत्वे दोषनिर्देशः ।—)

इतरथा अन्धपरम्परा ॥ ८१ ॥

इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्तिरित्यर्थः । सामग्रेण
णामतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत्, कस्मिंश्चिदंशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्ती-
कुर्यात्, सोऽप्यन्यं, सोऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति ॥ ८१ ॥

ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् ? तत्राह—

(जीवन्मुक्तस्य सशरीरावस्थाने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

चक्रभ्रमणवत् धृतशरीरः ॥ ८२ ॥

कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव कियत्कालं चक्रं
भ्रमति, एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं
शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु ज्ञानहेतुसम्यग्ज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीर-
धारणम् ? न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।
“श्रुत्यान-निरोधसंस्कारयोरभिभव-प्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो
निरोधपरिणामः” (विभू० पा० ६) इति योगसूत्रतत्त्वज्ञेः,
चिरकालीनस्य विषयान्तरविशेष्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया
लोक्यनुभवाच्चेति ? तत्राह—

(शरीरधारणे संस्कारलेशस्यापि उपयोगिता ।—)

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणे हेतवो ये विषयसंस्काराः, तेषामव्यावशेषात् तस्य शरीर-
धारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते,
अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वात्, योगभाष्ये व्यासै-
स्तथा व्याख्यातत्वात्, वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायाच्च ; न तु
प्रारब्धफलकर्मभोगेऽपीति । यत्नं च नियमेनाविद्या अपेक्ष्यते, स प्रयास-
विशेषरूपो भोगो मूढेष्वेवास्ति, जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति
प्रागुक्तम् । यत् तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठती-
त्याह, तन्न ; धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात्, अन्धपरम्पराप्रसङ्गात्, अविद्या-
संस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च ; एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
प्रपञ्चितमिति ॥ ८३ ॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति—

(विवेकात् कृतकृत्यताप्रदर्शनम् ।—)

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता,

नेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

उक्ताया विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन यदा
निःशेषतो वाधितावाधितसाधारण्येनाखिलदुःखं निवर्तते, तदैव पुरुषः
कृतकृत्यो भवति, नेतराज्जीवन्मुक्त्यादेरपीत्यर्थः । नेतरादिति वीसा-
ऽध्यायसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

अत्यन्तलघुपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः ।

प्रोक्त एवं विवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ॥

इति श्रीविज्ञानभित्तुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य

भाष्ये वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

शास्त्रसिद्धाख्यायिकाजातमुखेनेदानो विवेकज्ञानसाधनानि प्रदर्शनो-
वानौखेतदर्थं चतुर्थाध्याय आरभ्यते—

(तत्त्वोपदेशात् विवेकोत्पत्तौ राजपुत्रदृष्टान्तः ।—)

राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादशेषमूलस्थविवेकोऽनुवर्तते । राजपुत्रस्येव तत्त्वोपदेशाद्विवेको
जायते इत्यर्थः । अलेयमाख्यायिका—कश्चिद्राजपुत्रो गण्डर्भजन्मना
पुरान्निःसारितः श्वरेण कनचित् पोषितोऽहं श्वर इत्यभिमन्यमान
आस्ते । तं जीवन्तं ज्ञात्वा कश्चिदमात्यः प्रबोधयति, न त्वं श्वरः,
राजपुत्रोऽसौति । स यथा झटित्येव चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा तात्त्विकं
राजभावमेवालम्बते, राजाऽहमस्मितीति, एवमेवादिपुरुषात् परिपूर्ण-
चिन्मात्रेणाभिव्यक्तादुत्पन्नस्त्वं तस्यांश इति कारुणिकोपदेशात् प्रकृत्यभि-
मानं त्यक्त्वा ब्रह्मपुत्रत्वादहमपि ब्रह्मैव, न तु तद्विलक्षणः संसारौल्येवं
स्व-स्वरूपमेवालम्बते इत्यर्थः । तथा गारुडै—

“यथैकहैममणिना सर्वं हैममयं जगत् ।

तथैव जातमौशेन जातेनाप्यखिलं भवेत् ॥

ग्रहाविष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते !

ग्रहनाशात् पुनः स्त्रीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा ॥

मायाविष्टस्तथा जीवो देहोऽहमिति मन्यते ।

मायानाशात् पुनः स्त्रीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥”

इति ॥ १ ॥

स्त्री-शूद्रादयोऽपि ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्योपदेशं श्रुत्वा कृतार्थाः स्फुरित्य-
तदर्थमाख्यायिकाऽन्तरं दर्शयति—

(अन्यार्थोपदेशात् विवेके पिशाचस्याख्यायिका ।—)

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समीपस्थस्य पिशाचस्य
विवेकज्ञानं जातम्, एवमन्येग्रामपि भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

यदि च सकृदुपदेशात् ज्ञानं न जायते, तदोपदेशवृत्तिरपि कर्त्तव्या
इतीतिहासान्तरेणाह—

(पुनः पुनः उपदेशस्य कर्त्तव्यतायां श्वेतकेतोराख्यायिका ।—)

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

उपदेशवृत्तिरपि कर्त्तव्या, छान्दीग्यादौ श्वेतकेत्वादिकं प्रत्याख्यि-
प्रभृतीनामसकृदुपदेशेतिहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥

वैराग्यायं निदर्शनपूर्वकमात्मरुद्धातस्य भङ्गुरत्वादिकं प्रतिपादयति—

(वैराग्यात् विवेकोत्पत्तौ पिता-पुत्रयोः दृष्टान्तः ।—)

पिता-पुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वस्य पिता-पुत्रयोरिव आत्मनोऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वादनुमितत्वात्
वैराग्येण विवेको भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

“आत्मनः पितृ पुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ” ।

इति ॥ ४ ॥

इतः परमुत्पन्नज्ञानस्य विरक्तस्य च ज्ञाननिष्पत्त्यङ्गान्याख्यायिकोक्त-
दृष्टान्तैर्दर्शयति—

(त्याग-वियोगयोः सुख-दुःखत्वे श्येनस्याख्यायिका ।—)

श्येनवत् सुख-दुःखी त्याग-वियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

परिग्रहो न कर्त्तव्यः, यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकः सुखी, वियोगेन च
दुःखी भवति श्येनवदित्यर्थः । श्येनो हि सासिपः केनाप्यपहत्यासिषा-
द्वियोज्य दुःखीक्रियते, स्वयं चैत् त्यजति, तदा दुःखाद्विमुच्यते ।
तदुक्तम्—

“सासिपं कुररं जघ्रुर्वैलिनोऽन्ये निरामिषाः ।

तदासिपं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥”

इति । तथा मनुनाऽप्युक्तम्—

“नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं क्रुद्धात् ग्राह्याद्विमुच्यते ॥”

इति ॥ ५ ॥

(ह्येवुद्धा त्यागे सर्पकञ्चुकदृष्टान्तः ।—)

अहिनिर्लव्यिनीवत् ॥ ६ ॥

यथा अहिर्जीर्णां त्वचं परित्यज्यनायासेन ह्येवुद्धा, तथैव सुसुक्ष्मः प्रकृतिं बहुकालोपभुक्तां जीर्णां ह्येवुद्धा त्यजेदित्यर्थः । तदुक्तं—

“जीर्णां त्वचमिवोरगः”

इति ॥ ६ ॥

त्यक्तं च प्रकृत्यादिकं पुनर्न स्वीकुर्यादित्युक्ताह—

(त्यक्तायाः प्रकृतेः पुनरग्रहणे किञ्चिद्वस्तदृष्टान्तः ।—)

किञ्चिद्वस्तवद्वा ॥ ७ ॥

यथा किञ्चं हस्तं पुनः कोऽपि नादत्ते, तथैवेतत् त्यक्तं पुनर्नाभि-
मन्येतेत्यर्थः । वा-शब्दोऽप्यर्थः ॥ ७ ॥

(अनुपयोगिचिन्ताया बन्धनहेतुत्वे भरतदृष्टान्तः ।—)

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

विवेकस्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति, स चेदमोऽपि स्यात्, तथाऽपि तदनुचिन्तनं तदनुष्ठानं चित्तस्य तात्पर्यं न कर्तव्यं, यतस्तत् बन्धाय भवति विवेकावस्मारकतया भरतवत् । यथा भरतस्य राजप्रथम्यमपि दीना-
नाथहरिणश्रावकस्य पोषणमित्यर्थः । तथा च जडभरतं प्रकृत्य विष्णु-
पुराणे—

“चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।

आसीच्चेतः समासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके ॥”

इति ॥ ८ ॥

(योगिनः बहुभिः सङ्गस्य योगभ्रंशकत्वे कुमारीशङ्खदृष्टान्तः ।—)

बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः

कुमारीशङ्खवत् ॥ ९ ॥

बहुभिः सङ्गो न कार्यः, बहुभिः रुद्धं हि रागाद्यभिव्यक्त्या कलहो
भवति योगभ्रंशकः । यथा कुमारीशङ्खतशङ्खानामन्योऽन्यसङ्गेन भ्रंश-
त्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(योगिनो ह्यभ्यां सङ्ख्यापि योगभ्रशकत्वकथनम् ।—)

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

द्वाभ्यां योगेऽपि तथैव विरोधो भवति, अत एकाकिनैव स्थातव्य-
नित्यर्थः । तदुक्तं—

“वासे बद्धनां कलहो भवेद्वात्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत् तस्मात् कुमार्या इव कङ्कणम् ॥”

इति ॥ १० ॥

“आशवैवश्यविरसे चित्ते सन्तोषवर्जिते ।

ज्ञाने वक्तृमिवादर्थे न ज्ञानं प्रतिविम्बति ॥”

इति वचनानिराशता योगिनाऽमुपेयेत्याह—

(आशवर्जनस्य सुखकरत्वे पिङ्गलादृष्टान्तः ।—)

निराशः सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

आशां त्यक्त्वा पुरुषः सन्तोषाख्यसुखवान् भूयात् पिङ्गलावत् । यथा
पिङ्गलानाम वेश्या कान्तार्थिनी कान्तमलम्बा निर्विणा सती विहायाशां
सुखिनी बभूव, तद्वदित्यर्थः । तदुक्तम्—

“आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।

यथा सञ्चिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥”

इति । नन्वाशानिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः स्यात्, सुखं तु कुतः ? साधना-
भावादिति ? उच्यते—चित्तस्य सत्त्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत् सुख-
माशया पिहितं तिष्ठति, तदेवाशाविगमे लब्धवृत्तिकं भवति, तेजःप्रति-
बद्धजलशैत्यवदिति न तत्र साधनापेक्षा ; एतदेव चार्थं सुखमित्युच्यते
इति ॥ ११ ॥

योगप्रतिबन्धकत्वादारम्भोऽपि भोगार्थं न कर्तव्यः, अन्यथैव तदुपपत्ते-
रित्याह—

(अनारम्भस्य सुखकरत्वे सर्पदृष्टान्तः ।—)

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

सुखी भवेदिति शेषः । शेषं सुगमम् । तदुक्तं—

“गृह्णाम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन ।

सर्पः परकृतं वेष्टनं प्रविश्य सुखमेधते ॥”

इति ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यो गुरुभ्यश्च सार एव ग्राह्यं; अन्यथाऽभ्युपगमवादादिभि-
र्देशतोऽसारभागेऽन्योऽन्यविरोधेनार्थबाहुल्येन चैकाग्रताया असम्भवा-
दित्याह—

(शास्त्रतो गुरुतश्च सारादानस्य उपयोगितायां षट्पददृष्टान्तः ।—)

बहुशास्त्र-गुरुपासनेऽपि सारादानं

षट्पदवत् ॥ १३ ॥

कर्तव्यमिति श्रेष्ठः । अन्यत् सुगमम् । तदुक्तम्—

“अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥”

इति । सांकर्येयपुराणे च—

“सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थसाधकम् ।

ज्ञानानां बहुता येषा योगविघ्नकरी हि सा ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यत्कृषितश्चरेत् ।

असौ कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥”

इति ॥ १३ ॥

साधनान्तरं यथा तथा भवतु, एकाग्रतयैव समाधिपालनद्वारा
विवेकसाक्षात्कारो निष्पादनीय इत्याह—

(एकाग्रतायाः समाधिसिद्धौ इष्टुकारदृष्टान्तः ।—)

इष्टुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

यथा शरनिर्माणयैकचित्तस्थेष्टुकारस्य पार्श्वे राज्ञो गमनेनापि न
छल्यन्तरनिरोधो हीयते, एवं नैकाग्रचित्तस्य सर्वथाऽपि न समाधिहानि-
छल्यन्तरनिरोधक्षतिर्भवति; ततश्च विषयान्तरसञ्चाराभावे ध्येयसाक्षा-
त्कारोऽप्यवश्यं भवतीत्येकाग्रतां कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तं—

“तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किञ्चिद्वहिरन्तरं वा ।

यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥”

इति ॥ १४ ॥

सत्यां शक्तौ ज्ञानबलाच्छास्त्रकृतनियमो वृथा लङ्घ्यते, तदा ज्ञानां
निष्पत्त्यनर्थक्यं योगिनो भवतीत्याह—

(शास्त्रीयनियमलङ्घनस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वे लोकदृष्टान्तः ।—)

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥ १५ ॥

यः शास्त्रेषु कृतो योगिनां नियमः, तस्योलङ्घने ज्ञाननिष्पत्त्याख्योऽर्थो
न भवति, लोकवत् । यथा लोके भैषज्यादौ विहितपथ्यादीनां लङ्घने
तत्तत्स्त्रिद्विर्न भवति, तद्वदित्यर्थः । अशक्त्या ज्ञानरचार्यं वा लङ्घने तु न
ज्ञानप्रतिबन्धः,

“अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूतश्चरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते ॥”

इति मोक्षधर्मादिभ्यः वसिष्ठादिस्मृतिभ्यश्च ; अत एव विष्णुपुराणादौ
वृथा कर्मत्यागिन एव पाषण्डतया निन्दिताः, “पुंसां जटाधारणं
मौण्डावतां वृथैव” इत्यादिनेति ॥ १५ ॥

नियमविस्मरणेऽप्यानर्थक्यमाह—

(नियमविस्मरणस्य अनर्थोत्पादकत्वे भेकीदृष्टान्तः ।—)

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

सुगमम् । भैक्याश्चैयमाख्यायिका—कश्चित् राजा मृगयां गतो
विपिनि सुन्दरौ कन्यां ददर्श । सा च राज्ञा भार्याभावाय प्रार्थिता
नियमं चक्रे, यदा मह्यं त्वया जलं प्रदर्श्यते, तदा मया गन्तव्यमिति ।
एकदा तु क्रीडया परिश्रान्ता राजानं पप्रच्छ, कुत्र जलम् ? इति ।
राजाऽपि समयं विस्मृत्य जलमदर्शयत् । ततः सा भैकराजदुहिता काम-
रूपिणी भेकी भूत्वा जलं विवेश ; ततश्च राजा जालादिभिरन्विष्टापि न
तामविन्ददिति ॥ १६ ॥

श्रवणवत् गुरुवाक्यमीमांसाया अप्यावश्यकत्वे इतिहासमाह—

(गुरुवाक्यपरामर्शस्य ज्ञानोत्पादकत्वे विरोचनदृष्टान्तः ।—)

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाद्वि

विरोचनवत् ॥ १७ ॥

परामर्शी गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारः; तं विना उपदेशवाक्यं, श्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति, प्रजापतेरुपदेशश्रवणेऽपीन्द्र-विरोचनयोर्मध्ये विरोचनस्य परामर्शाभावेन भ्रान्तत्वश्रुतेरित्यर्थः; अतो गुरुपदिष्टस्य मननमपि कार्यमिति । दृश्यते चेदानीमयमेकस्यैव तत्त्वमस्तुपदेशस्य नानारूपैरर्थैः सम्भावना, अखण्डत्वमवैधर्म्यलक्षणाभेदोऽविभागश्चेति ॥ १७ ॥

अत एव च परामर्शी दृश्यते इत्याह—

(गुरुवाक्यपरामर्शस्य ज्ञानोत्पादकत्वे इन्द्रदृष्टान्तः ।—)

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तच्छब्देनोक्तोच्यमानयोः परामर्शः; तयोरिन्द्र-विरोचनयोर्मध्ये परामर्श इन्द्रस्य दृष्टश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सम्यग्ज्ञानार्थिना च गुरुसेवा बहुकालं कर्तव्येत्याह—

(ज्ञानार्थिनां गुरुसेवाया अवश्यकर्तव्यतानिर्देशः ।—)

प्रणति-ब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहु-

कालात् तद्वत् ॥ १९ ॥

तद्वदिन्द्रस्यैवान्यस्यापि गुरौ प्रणति-वेदाध्ययन-सेवादीन् कृत्वा सिद्धिस्तत्त्वार्थस्फूर्तिर्भवति, नान्यथेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः,—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥” (श्वेताश्र्व० ६।२३) इति ॥ १९ ॥

(ज्ञानोत्पत्तौ कालनियमाभावे वामदेवदृष्टान्तः ।—)

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

पैहिकसाधनादेव भवतीत्यादिज्ञानोदये कालनियमो नास्ति, वाम-

देववत् । वामदेवस्य जन्मान्तरीयसाधनेभ्यो गर्भेऽपि यथा ज्ञानोदयः, तथा अन्यस्यापीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः,—“तद्वैतत् पश्यन्नुषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति, तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदा ३ ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति” (बृह० उ० १।४।१०) इत्यादिरिति । अहं मनुरभव-
भित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं, सर्वव्यापकताख्यब्रह्मतापरं वा । “सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः” (गीता० ११।४०) इत्यादिस्मरणात् । स इदं सर्वं भवतीति त्वौपाधिकपरिच्छेदस्यात्यन्तोच्छेदपरमिति ॥ २० ॥

ननु सगुणोपासनाया अपि ज्ञानहेतुत्वश्रवणात् तत एव ज्ञानं भविष्यति, किमर्थं दुष्करसूक्ष्मयोगचर्येति ? तत्राह—

(योगानुष्ठानस्य साक्षात् ज्ञानहेतुत्वनिर्देशः ।—)

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण यज्ञीपा-

सकानामिव ॥ २१ ॥

सिद्धिरित्यनुषज्यते । अध्यस्तरूपैः पुरुषाणां ब्रह्म-विष्णु-हरादीना-
मुपासनात् पारम्पर्येण ब्रह्मादिलोकप्राप्तिक्रमेण सत्त्वशुद्धिद्वारा वा
ज्ञाननिष्पत्तिः, न साक्षात्, यथा याज्ञिकानामित्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिलोकपरम्परयाऽपि ज्ञाननिष्पत्तौ नास्ति नियम इत्याह—
(ब्रह्मादिलोकप्राप्तस्यापि जन्मश्रुतेर्ज्ञाननिष्पत्तौ नियमाभावकथनम् ।—)

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो

जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

निर्गुणात्मन इतरस्याध्यस्तरूपस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तस्य लाभेऽप्यावृत्ति-
रस्ति, कुतः ? देवयानपथेन ब्रह्मलोकं गतस्यापि पुनर्पञ्च-धराऽमर-
योषिद्रूपग्निपञ्चके पञ्चाहुतिर्न जन्मश्रवणात्, छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके—
“असौ वाव लोको गौतमाग्निः” (५।४।१) इत्यादिनित्यर्थः । यच्च
ब्रह्मलोकादनावृत्तिवाक्यं, तत् तत्रैव प्रायेणोत्पन्नज्ञानपुरुषप्रविषयक-
मिति ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्पत्तिर्विरुद्धस्यैवेत्यत्र निर्दर्शनमाह—

(विरक्तस्य ज्ञाननिष्पत्तौ हंस-क्षीरदृष्टान्तः ।—)

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं

हंस-क्षीरवत् ॥ २३ ॥

विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हानम्, उपादेयस्य चात्मन उपादानं भवति । यथा दुग्ध-जलयोरिकीभावापन्नयोर्मध्येऽसारजलत्यागेन सार-भूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव, न तु काकादेरित्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह—

(सत्सङ्गस्यापि ज्ञाननिष्पत्तौ हेतुत्वकथनम् ।—)

लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

लब्धोऽतिशयो ज्ञानकाष्ठा येन तत्सङ्गादप्युक्तं भवति हंसवदेवेत्यर्थः, यथा अलंकारस्य दत्तालयेयसङ्गममावादेव स्वयं विवेकः प्रादुरभूदिति ॥ २४ ॥

रागिसङ्गो न कार्य इत्याह—

(रागिसङ्गस्य अकर्तव्यतायां शुकदृष्टान्तः ।—)

न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत् ॥ २५ ॥

रागोपहते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः, शुकवत् । यथा शुकपक्षी प्रकष्टरूप इति कृत्वा कामचारं न करोति, रूपलोलुपैर्बन्धनभयात्, तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

रागिसङ्गे तु दोषमाह—

(रागिसङ्गस्य सदोषत्वे शुकदृष्टान्तः ।—)

गुणयोगात् बद्धः शुकवत् ॥ २६ ॥

तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरगादियोगात् बद्धः स्यात्, शुकवदेव । यथा शुकपक्षी व्याधस्य गुणैः रज्जुभिर्वद्धो भवति, तद्वदित्यर्थः । अथवा गुणितया गुणलोलुपैर्बद्धो भवति, शुकवदित्यर्थः । अत्रैवोक्तं सौभरिणा—

“स मे समाधिर्जलवासनितमत्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गकतो ममायं परिग्रहोऽप्यत्र महाविधित्वाः ॥”

इति ॥ २६ ॥

वैराग्यस्याप्युपायमवधारयति द्वाभ्यां—

(भोगस्य रागवर्द्धकत्वे मुनिदृष्टान्तः ।—)

न भोगाद्रागशान्तिर्भुवि ॥ २७ ॥

यथा मुनिः सौभरेर्भोगान्न रागशान्तिरभूत्, एवमन्येषामपि न भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सौभरिण्यैव—

“आमृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाऽद्य ।

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥”

इति ॥ २७ ॥

अपि तु—

(भोगदोषदर्शनात् रागशान्तौ मुनिदृष्टान्तः ।—)

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः प्रकृति-तत्कार्ययोः परिणामित्व-दुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनादेव रागशान्तिर्भवति, मुनिवदेवेत्यर्थः । सौभरेर्हि सङ्गदोषदर्शनादेव सङ्गे वैराग्यं श्रूयते—

“दुःखं यदेकेशरीरजन्म तथाऽईसङ्गं तदिदं प्रसूतम् ।

परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां सुतेरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥”

इति ॥ २८ ॥

रागादिदोषोपहतस्योपदेशग्रहणेऽप्यनधिकारमाह—

(रागिण्य उपदेशग्रहणानधिकारित्वे अजदृष्टान्तः ।—)

न मलिनचेतस्युपदेशवीजप्ररोहोऽजवत् ॥ २९ ॥

उपदेशरूपं यत् ज्ञानवृक्षस्य वीजं, तस्याङ्गुरोऽपि रागादिमलिनचित्ते नोत्पद्यते, अजवत् । यथा अजनान्नि नृपे भार्याशोकमलिनचित्ते वशिष्ठे नोक्तस्यानुपदेशवीजस्य नाङ्गुर उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किं बहुना—

(रागदुष्टस्य उपदेशग्रहणानधिकारित्वे दृष्टान्तान्तरम् ।—)

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

आपातज्ञानमात्रं मलिनचेतस्युपदेशान्न जायते, विप्रशान्तर-

सञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् । यथा मलैः प्रतिबन्धान्मलिनद्रपणैः । न प्रतिबिम्बति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

यदि वा कथञ्चित् ज्ञानं जायेत, तथाऽप्युपदेशानुरूपं न भवेदित्याह—
(रागिणः कथञ्चित् ज्ञानं जातेऽपि उपदेशानुरूपज्ञानाभावोक्तिः ।—)

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत् ॥ ३१ ॥

तस्मादुपदेशाज्जातस्यापि ज्ञानस्योपदेशानुरूपता न भवति, सामग्र्येण ज्ञानबोधोधात्, पङ्कजवत् । यथा वीजस्योत्तमत्वेऽपि पङ्कदोषाद्बीजानुरूपता पङ्कजस्य न भवति, तद्वदित्यर्थः । पङ्कस्थानीयं शिष्यचित्तम् ॥ ३१ ॥

ननु ब्रह्मलोकादिष्वैश्वर्येणैव पुरुषार्थतासिद्ध्या किमर्थमेतावता श्रयासेन मोक्षाय ज्ञाननिष्पादनम् ? तत्राह—

(ऐश्वर्ययोगस्यापि मोक्षासाधकत्वनिर्देशः ।—)

न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यता उपास्यसिद्धि-

वदुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

ऐश्वर्ययोगेऽपि कृतकृत्यता कृतार्थता नास्ति, ज्ञयातिशयदुःखैरनुगतात्, उपास्यसिद्धिवत् । यद्युपास्यानां ब्रह्मादीनां सिद्धियोगेऽपि न कृतकृत्यता, तेषामपि योगनिद्रादौ योगाभ्यासश्रवणात्, तथैव तदुपासनया प्राप्त-तदैश्वर्यस्यापौर्यर्थः । उपास्यसिद्धिवदिति वीसा अध्याय-समाप्तिः ॥ ३२ ॥

अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् ।

आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तमलाध्याये समासतः ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये

आख्यायिकाऽध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

स्वशास्त्रसिद्धान्तः पर्याप्तः । इतः परं स्वशास्त्रे परिष्ठां पूर्वपक्षानपाकर्तुं
पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादावादिसूत्रेऽथशब्देन यन्मङ्गलं कृतं, तत्
व्यर्थमित्यादिपं समाधत्ते—

(मङ्गलाचरणस्य अवश्यकर्तव्यतायां प्रमाणप्रदर्शनम् ।—)

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात्

श्रुतितश्चेति ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणं यत् कृतं तस्यैतैः प्रमाणैः कर्तव्यतासिद्धिरित्यर्थः । इति,
शब्दो हेत्वन्तरोकाङ्गानिरासार्थः ॥ १ ॥

ईश्वरसिद्धेरिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, कर्मफलदातृतया तत्सिद्धेरिति ये
पूर्वपक्षिणस्तान्निराकरोति—

(ईश्वरसिद्धिविषयक-पूर्वपक्षिमतेखण्डनम् ।—)

नैश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलरूपपरिणामस्य निष्पत्तिर्न युक्ता,
आवश्यकेन कर्मणैव फलनिष्पत्तिसम्भवादित्यर्थः ॥ २ ॥

ईश्वरस्य फलदातृत्वमपि न घटते इत्याह सूत्रैः,—

(ईश्वरस्य फलदातृत्वाभावोक्तिः ।—)

स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

ईश्वराधिष्ठातृत्वे स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानं स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

भवन्तीश्वरस्याप्युपकारः, का क्षतिः ? इत्याशङ्क्याह—

(स्वोपकारार्थमीश्वरस्याधिष्ठातृत्वस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

ईश्वरस्याप्युपकारस्वीकारे लौकिकेश्वरवदेव सोऽपि संसारो स्यात्,
अपूर्णाकामतया दुःखादिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथैव भवतु ? इत्याशङ्क्याह—

(ईश्वरस्य संसारित्वस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

संसारसत्त्वेऽपि चेदीश्वरः, तर्हि सर्गाद्युत्पन्नपुरुषे परिभाषामालम्ब्य क-
मिव भवतामपि स्यात्, संसारित्वाप्रतिहतैच्छत्वयोर्विरोधान्नित्येश्वर्या-
नुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वं बाधकान्तरमाह—

(ईश्वरस्य अधिष्ठातृत्वस्वीकारे बाधकान्तरप्रदर्शनम् ।—)

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

किञ्च, रागं विना नाधिष्ठातृत्वं सिध्यति, प्रवृत्तौ रागस्य प्रतिनियत-
कारणत्वादित्यर्थः । उपकार इष्टार्थसिद्धिः, रागस्तूक्तेच्छेति न पौन-
रुक्त्यम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमस्तु रागोऽपीश्वरे ? तत्राह—

(ईश्वरस्य रागित्वस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

तद्व्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि स्वीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यात्, ततश्च ते सिद्धान्त-
हानिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

किञ्च, प्रकृतिं प्रत्यैश्वर्यं प्रकृतिपरिणामभूतेच्छादिना न सम्भवति,
अन्योऽन्याश्रयात् । नित्यैच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तं, श्रुति-स्मृतिसिद्ध-
साध्यावस्थाऽनुपपत्तेः ; अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते, तद्व्यथा—ऐश्वर्यं किं
प्रधानशक्तित्वेनात्मदभिमतानामिच्छादीनां साक्षादेव चेतनसम्बन्धात् ?
किं वा अयस्कान्तमणिवत् सन्निधिसत्तामालेण प्रेरकत्वादिति ? तत्राद्यं
यच्च द्रूपथति—

(प्रधानशक्तीच्छादिसम्बन्धात् पुरुषस्य ईश्वरत्वस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषे योगात् पुरुषस्यापि धर्मसङ्गापत्तिः, तथा

च “स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्वसङ्गो ह्ययं पुरुषः”
(बृह० उ० ४।३।१५) इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्ये त्वाह—

(प्रधानशक्तौच्छादीनां सन्निधिसत्ताभावात् पुरुषस्य ईश्वरत्वस्वीकारे
दोषप्रदर्शनम् ।—)

सत्तामात्राच्चेत् सर्वश्रव्यम् ॥ ९ ॥

अयस्कान्तवत् सन्निधिसत्ताभावेण चेत्तेनैश्रव्यं, तर्हि सर्वेषामिव तत्तत्-
शरीरेषु भोक्तृणां पुंसामविशेषेणैश्रव्यमस्मदभिप्रेतमेव सिद्धम्, अखिल-
भोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन सहृदादिसर्जनादिति ; ततश्चैक एवेश्वर इति
भवत्विद्धान्तहानिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्यादेतत्, ईश्वरसाधकप्रमाणविरोधेनैतदसत्तर्का एव, अन्यथैवं-
विधासत्तर्कसहस्रेः प्रधानमपि बाधितुं शक्यते इति ? तत्राह—

(ईश्वरसिद्धौ प्रमाणाभावोक्तिः ।—)

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

तत्सिद्धिर्नित्येश्वरे तावत् प्रत्यक्षं नास्तीत्यनुमानशब्दादेव प्रमाणे
वक्तव्ये, ते च न सम्भवत इत्यर्थः ॥ १० ॥

असम्भवमेव प्रतिपादयति सूत्राभ्याम्—

(ईश्वरसिद्धौ अनुमानप्रमाणस्य असम्भवत्वप्रतिपादनम् ।—)

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धो व्याप्तिः, अभावोऽसिद्धिः ; तथा च, ‘सहृदादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वात्’ इत्याद्यनुमानेष्वप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वासिद्ध्या नेश्वरेऽनुमान-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

नापि शब्द इत्याह—

(ईश्वरसिद्धौ शब्दप्रमाणस्य असम्भवत्वप्रतिपादनम् ।—)

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

अपञ्चे प्रधानकार्यत्वस्यैव श्रुतिरस्ति, न चेतनकारणत्वे । यथा—

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

वङ्गीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।” (श्वेताश्व० ४।५)

“तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्, तन्नाम-रूपाभ्यां व्याक्रियत्” (बृह० उ० १।४।७) इत्यादिरित्यर्थः । या च “तदैक्षत बहु स्याम्” (छान्दो० ६।२।३) इत्यादिश्वेतनकारणताश्रुतिः, सा सर्गादावुत्पन्नस्य महत्तत्त्वोपाधिकस्य महापुरुषस्य जन्यज्ञानपरा ; किं वा बहुभवनानुरोधात् प्रधान एव “कूलं पिपतिषति” इतिवत् गौणी ; अन्यथा “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” (श्वेताश्व० ६।११) इत्यादिश्रुत्युक्तापरिणामित्वस्य पुरुषेऽनुपपत्तेरिति । अयं चेश्वरप्रतिषेध ऐश्वर्यं वैराग्यार्थमीश्वरज्ञानं विनाऽपि मोक्षप्रतिपादनार्थं च प्रोद्विवादमालमिति प्रागेव व्याख्यातम् ; अन्यथा जीवव्यावृत्तस्येश्वरनित्यत्वादेर्गोणत्वकल्पनागौरवम् । औपाधिकानां नित्यज्ञानच्छादीनां महदादिपरिणामानां चाङ्गीकारेण कौटस्थ्याद्युपपत्तेरित्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

नाविद्यातो बन्ध इति यत् सिद्धान्तितं प्रथमपादे, तत्र परमतं विस्तरतः प्रघट्टकेन दूषयति—

(अविद्यातो बन्धः इति परमतदूषणम् ।—)

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

परे प्राहुः, प्रधानं नास्ति, किन्तु ज्ञाननाश्वानाद्यविद्याऽऽख्या शक्तिः श्वेतने तिष्ठति, तत एव चेतनस्य बन्धः, तन्नाशे च मोक्ष इति । तत्वेदमुच्यते, निःसङ्गतया चेतनस्याविद्याशक्तियोगः साक्षान् सम्भवतीति । अविद्या ह्यस्मिंस्तदाकारता, सा च विकारविशेषोऽधिकारहेतुसंयोगरूपं सङ्गं विना न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वविद्यावशादेवाविद्यायोगो वक्तव्यः, तथा चापारमार्थिकत्वान्न तथा सङ्ग इति ? तत्राह—

(अविद्यावशादविद्यायोगस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

तत्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यायोगादविद्यासिद्धौ चान्योऽन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वम्, अनवस्था वेति शेषः ॥ १४ ॥

ननु बीजाङ्कुरवदनवस्था न दोषाय ? इत्याशङ्क्याह—

(अनवस्थायाः दोषाभावोक्तिखण्डनम् ।—)

न बीजाङ्कुरवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

बीजाङ्कुरवदप्यनवस्था न सम्भवति, पुरुषाणां संसारस्याविद्याद्यखिला-
नर्थरूपस्य सादित्वश्रुतेः, प्रलय-सुषुत्यादावभावश्रवणादित्यर्थः । “विज्ञान-
घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्येवानुविनश्यति” (बृह० उ० २।४।१२)
इत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रलयादौ बुद्धिवृत्त्यभावेन तदौपाधिकाविद्या-
विद्याद्यखिलसंसारशून्यं चिन्मात्रत्वं पुरुषाणां सिद्धमिति । [तस्मा-
दविद्याऽप्याविद्यकौति वाङ्मात्रम् ॥ १५ ॥

नन्वस्माकमविद्या पारिभाषिकी, न तु योगोक्तानात्मन्यात्मबुद्ध्यादि-
रूपा ; तथा च, भवतां प्रधानवदेवास्माकमपि तस्या अखण्डानादितया
पुरुषनिष्ठत्वेऽपि नासङ्गताहानिरित्याशङ्क्यायां परिकल्पितमविद्याशब्दार्थं
विकल्प्य दूषयति—

(अविद्याशब्दस्यार्थनिर्णये परमतखण्डनम् ।—)

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

यदि विद्याऽन्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थः, तर्हि तस्य ज्ञाननाशतया ब्रह्मण
आत्मनोऽपि बाधो नाशः प्रसज्यते, विद्याभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

(विद्यया अविद्याया अबाध्यत्वे दोषोक्तिः ।—)

अबाधे नैष्फल्यम् ॥ १७ ॥

यदि त्वविवाररूपमपि विद्यया न बाध्येत, तर्हि विद्यावैफल्यम्,
अविद्यानिवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पक्षान्तरं दूषयति—

(विद्याबाध्या अविद्या इति मते दोषप्रदर्शनम् ।—)

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

यदि पुनर्विद्यया चेतने बाध्यत्वमेवाविद्यात्वमुच्यते, तथा सति जगतः
प्रकृति-महदाद्यखिलप्रपञ्चस्याप्येवमविद्यात्वं स्यात्, “अथात आदेशो नेति
नेति” (बृह० उ० २।३।६) “अस्य ज्ञानशून्य” (बृह० उ० ३।८।८) इत्यादि-

श्रुतिभिर्मिथ्याज्ञानस्यैव प्रकृत्यादिरप्यात्मनि बाधितत्वादित्यर्थः । तथा चाखिलप्रपञ्चस्यैवाविद्यात्वे सत्येकस्य ज्ञानेनाविद्यानाशादन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेति भावः । विद्यानाश्रयत्वं चाविद्यात्वं वक्तुं न शक्यते, विद्यानाश्रयत्वेन विद्यानाश्रयग्रहासम्भवादोत्पाद्यत्वादिति ॥ १८ ॥

(अविद्याया विद्याबाध्यत्वस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

भवतु वा यथाकथञ्चित् विद्याबाध्यत्वमेवाविद्यात्वं, तथाऽपि तादृश-
वस्तुनः सादित्वमेव पुरुषेषु, न त्वनादित्वं सम्भवति, “विज्ञानघन एव”
(बृह० उ० २।४।१२) इत्याद्युक्तश्रुतिभिः प्रलयादौ पुरुषस्य चिन्मात्रत्व-
सिद्धेरित्यर्थः । अस्मन्नस्मिन् च प्रलये पुरुषस्यासंसारित्वेऽपि स्वतन्त्रनित्य-
प्रधानसंयोगात् पुनर्वन्ध उपपादितः, तथा प्रधानसंयोगेऽपि प्राग्भवो-
विवेक एव वासनादृष्टादिद्वारा निमित्तमित्यप्युक्तम् ; तस्मात् योग-
दर्शनोक्तादन्या नाख्यविद्या, सा च बुद्धिधर्म एव, न पुरुषधर्म इति
सिद्धम् ॥ १९ ॥

अत्रैवाध्याये कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिरिति यदुक्तं, तल परपूर्वपक्षं
समाधत्ते प्रघट्टकेन—

(कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तौ प्रतिपक्षमतसमाधानम् ।—)

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

अप्रत्यक्षतया धर्मापलापो न सम्भवति, प्रकृतिकार्येषु वैचित्र्यान्वय-
ानुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रमाणान्तरमप्याह—

(प्रत्यक्षाभावात् धर्मापलापस्य असम्भवतया प्रमाणप्रदर्शनम् ।—)

श्रुति-लिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

“पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन” (बृह० उ० ३।२।१३)
इत्यादिश्रुतेः, “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” इति विध्यादिरूपास्तिङ्गा-
योगिप्रत्यक्षादिभिश्च तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्धर्मासिद्धिरिति परस्य हेतुमाभासौकरोति—

(प्रत्यक्षाभावात् धर्माभाव इति मतस्य खण्डनान्तरम् । —)

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षाभावात् वस्त्वभाव इति नियमो नास्ति, प्रमाणान्तरेणापि वस्तूनां विषयोकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मवदधर्ममपि साधयति—

(धर्माभाववत् अधर्माभाव इति मतस्यापि खण्डनोक्तिः । —)

उभयत्वाप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मोऽप्येवं प्रमाणानीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु विध्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपया अर्थापत्त्या धर्मसिद्धिः, सा च नास्त्यधर्मः इति कथं श्रौतलिङ्गातिदेशोऽधर्मः ? इति चेन्न इत्याह—

(अधर्मसङ्गावे स्वमतप्रदर्शनम् । —)

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

यतः समानमुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिङ्गमस्ति, “परदारान्न गच्छेत्” इति निषेधविध्यादेरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं, तर्हि पुरुषाणां धर्मादिमत्त्वेन परिणामाद्यापत्तिः ? इत्याशङ्कां परिहरति—

(धर्मादीनामन्तःकरणधर्मत्वनिर्देशः । —)

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आदि-शब्देन वैशेषिकशास्त्रोक्ताः सर्वे आत्मविशेषगुणा गृह्यन्ते ; न चैवं प्रलयेऽन्तःकरणाभावाद्धर्मादिकं कृतिष्ठतु ? इति वाच्यम्, आकाशवदन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशाभावात् । अन्तःकरणं हि कार्य-कारणोभयरूपमिति प्रागेव व्याख्यातम् ; अतः कारणावस्थे प्रकृत्यंशविशेषेऽन्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं तिष्ठतीति ॥ २५ ॥

स्यादेतत् ; प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् श्रुत्यादेश्य धर्मादिसिद्धिरिति यदुक्तं, तदयुक्तं, त्रिगुणात्मकप्रकृतेस्तत्कार्याणां च भवतां श्रुत्यैव बाधात्. “सा चो चेता केवलो निर्गुणश्च” (श्रुताश्च ० ६।११) “अथात आदेशो नेति नेति”

(बृह० उ० २।३।६) “अशब्दमस्य शर्मरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च
यत्” (कठ० ३।१५) इत्यादिना, “न निरोधो न चोत्पत्तिः” (गोड-
पाद० का० २।३२) “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्”
(कान्दो० ६।१।४) इत्यादिना चेति ? तदेतत् परिहरति—

(गुणादीनां नात्यन्तबाधोक्तिः ।—)

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां, तद्वर्माणाम् च सुखादीनां, तत्कार्याणामपि
महदादीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः, किन्तु संसर्गत एव चेतने बाधः,
अयस्योणाबाधवत् ; तथा कालत एवावस्थादिभिर्बाधो गुणाद्यखिलपरि-
णामिन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कुतः पुनः स्वरूपत एव बाधो न भवति, स्वप्ननोरथादिपदार्थवत् ?
इत्याकाङ्क्षायामाह—

(गुणादीनां स्वरूपतो बाधाभावे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

अत विशिष्य पञ्चीकरणाय विवादविषयैकदेशस्य सुखमात्रस्य ग्रहणं
सर्वविषयोपलक्षकम् । “सुखादिसंवित्तिः” इति पाठस्तु समीचीनः ।
पञ्चावयवाश्च न्यायस्य प्रतिज्ञा हेतूदाहरणोपनयन-निगमनानि, तेषां
योगान्मेलनात् सुखाद्यखिलपदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्चायं—सुखं सत्,
अर्थक्रियाकारित्वात् ; यद्युदर्थक्रियाकारि तत् तत् सत्, यथा चेतनः ;
पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं, तस्मात् सदिति । चेतनानां
चाविकारित्वेऽपि विषयप्रकाश एवार्थक्रियेति । नास्तिकं प्रति च व्यति-
रेक्यनुमानं कर्तव्यं, तत् च शशष्टङ्गादिर्दृष्टान्त इति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमेव न भवति, व्याप्यत्वाद्यसिद्धेरिति चार्वाकः
पुनः शङ्कते—

(प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाभावे इति चार्वाकमतोक्त्यापनम् ।—)

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सकृत् सहचारग्रहणात् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिध्यति, भूयस्त्वं चाननु-
गतम् ; अतो व्याप्तिग्रहासम्भवान्नानुमानेनार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

समाधत्ते—

(अनुमानादेः प्रमाणत्वस्थापनाय चार्वाकमतखण्डनम् ।—)

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरैकतरस्य

वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

धर्मसाहित्यं धर्मतायां साहित्यं, सहचार इति यावत् ; तथा
चोभयोः साध्य-साधनयोरैकतरस्य साधनमात्रस्य वा निदतोऽव्यभिचरितो-
यः सहचारः स व्याप्तिरित्यर्थः । उभयोरिति समव्याप्तिपक्षे प्रोक्तं, नियम-
श्चानुकूलतर्केण ग्राह्य इति न व्याप्तिग्रहासम्भव इति भावः ॥ २९ ॥

व्याप्तिर्वैल्यमाणशक्त्यादिरूपं पदार्थान्तरं न भवतीत्याह—

(व्याप्तेः पदार्थान्तरत्वाभावोक्तिः ।—)

न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

नियतधर्मसाहित्यातिरिक्ता व्याप्तिर्न भवति, व्याप्तिर्वाश्रयस्य वस्तुनो-
ऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्माभिस्तु सिद्धवस्तुन एव व्याप्तिवत्मात्वं
कृतमित्यर्थः ॥ ३० ॥

परमतमाह—

(व्याप्तेः पदार्थान्तरत्वे परमतप्रदर्शनम् ।—)

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अपरे त्वाचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं तत्त्वान्तर-
मेव व्याप्तिरित्याहुः । निजशक्तिमात्रं तु यावद्द्रव्यस्थायितया न
व्याप्तिः, देशान्तरगतस्य धूमस्यापि वज्राव्याप्यत्वात् । देशान्तरगमनेन
च सा शक्तिर्नाश्रयते इति नोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः । स्वमते तूत्पत्तिकालाव-
च्छिन्नत्वेन धूमो विशेषणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

(व्याप्तेः पदार्थान्तरत्वे पञ्चशिखमतप्रदर्शनम् ।—)

आधियशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधाराशक्तिर्यापकता,
आधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिख इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वाधेयशक्तिः किमर्थं कल्प्यते, व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव
व्याप्तिरस्तु ? तत्राह—

(व्याप्यस्य स्वरूपशक्तेः व्याप्तित्वस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।—)

न स्वरूपशक्तिनियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ; घटः
कलश इतिवत् बुद्धिर्व्याप्येत्यत्राप्यर्थाभिदेनेत्यर्थः । स्वरूपमिति वक्तव्ये
शक्तिपदोपादानं व्याप्तेः व्याप्यधर्मतोषपादनाय ॥ ३३ ॥

पौनरुक्त्यं स्वयमेव विवृणोति—

(व्याप्यस्य स्वरूपशक्तेः व्याप्तित्वस्वीकारे पुनरुक्तिदोषस्य विवरणम् ।—)

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्रे एव व्याख्यातप्रायमिदम् ॥ ३४ ॥

दूषणान्तरमाह—

(व्याप्यस्य स्वरूपशक्तेः व्याप्तित्वस्वीकारे दोषान्तरप्रदर्शनम् ।—)

प्रकृवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

प्रकृवादिषु वृत्तादिव्याप्यताऽस्ति, स्वरूपशक्तिमात्रन्तु तस्य लक्षणां न
सम्भवति, किन्नप्रकृवेऽपि स्वरूपशक्तेरनपायेन तदानीमपि व्याप्यताऽऽपत्ते-
रित्यर्थः । आधेयशक्तिस्तु क्लेदकाले विनष्टेति न तदानीं व्याप्तिरिति
भावः ॥ ३५ ॥

ननु किं पञ्चशिखेन निजशक्त्युद्भवो व्याप्तिरेव नोच्यते, तर्हि धूसस्य
वज्राधेयत्वाभावात् वज्राव्याप्यतापत्तिरिति ? तत्राह—

(व्याप्तिविषये पञ्चशिखमतनिरसनम् ।—)

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः

समानन्यायात् ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तेर्व्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध एव,

समान्यायात्, युक्तिसाम्यादित्यर्थः । अननुगमस्तु नानार्थशब्दवत्
दापाय । एवं स्वमतेऽपि नानाविधसङ्घचारा एव व्याप्तयो बोध्याः । न
चैवमप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्तीनामननुगमः स्यादिति वाच्यं, तृणा-
दग्निमण्यादिवत् कार्यगतवैजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चावयवयोगात्
शृणादिसिद्धिरिति श्रुतं, तदुपपादनाय व्याप्तिनिर्वचनेनानुमानप्रामाण्ये
बाधकमपास्तम् ॥ ३६ ॥

इदानीं पञ्चावयवरूपशब्दस्य ज्ञानजनकत्वोपपत्तये शब्दशक्त्यादि-
निर्वचनेन तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकमपास्तम्—

(शब्दार्थयोः सम्बन्धनिर्देशः ।—)

वाच्य-वाचकभावः सम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

अर्थे वाच्यताऽऽख्या शक्तिः, शब्दे वाचकताऽऽख्या शक्तिरस्ति, सैव तयोः
सम्बन्धोऽनुयोगितावत्, तज्ज्ञानाच्छब्देनार्थोपस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिग्राहकाण्याह—

(शब्दार्थयोः वाच्य-वाचकभावसम्बन्धसिद्धौ शक्तिग्राहकनिर्देशः ।—)

विभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

आप्तोपदेशः, वृद्धव्यवहारः, प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम्, इत्येतं-
स्तिभिरुक्तसम्बन्धो गृह्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(कार्यवत् वृद्धव्यवहारादेरपि शक्तिग्राहकत्वोक्तिः ।—)

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

स च शक्तिग्रहः कार्ये एव भवतीति नियमो नास्ति, लोके कार्य-
वदकार्येऽपि वृद्धव्यवहारादिदर्शनादित्यर्थः । यथा हि गामानयित्वादि-
कार्यपरवाक्यात् वृद्धस्य गवानयनादिव्यवहारो दृश्यते, एवमेव पुलस्ते
जात इत्यादिसिद्धपरवाक्यादपि पुलकादिव्यवहारो दृश्यते इति । सिद्धार्थ-
शब्दप्रामाण्यसिद्धौ च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्याशयः ॥ ३९ ॥

ननु भवतु लोके सिद्धे शक्तिग्रहः, अर्थप्रत्ययादिदर्शनात्, वेदं तु कथं
भविष्यति, अकार्यबोधनवैयर्थ्यादिति ? तत्राह—

(लौकिकप्रयोगवत् वैदिकप्रयोगस्यापि शक्तिग्राहकत्वोक्तिः ।—)

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्त्यव्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तदनुसारेणैव वेदार्थप्रतीतिः ; न हि लोके शक्तिभिन्ना वेदे च भिन्ना, “ये एव लौकिकास्त एव वैदिकाः” इति न्यायात् ; अतो लोके सिद्ध्यर्थपरत्वसिद्धौ वेदेऽपि तत् सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अत्र शङ्कते—

(वैदिकशब्दस्य शक्तिग्राहकत्वे शङ्कोत्थापनम् ।—)

न विभिरपौरुषेयत्वाद्देहस्य तदर्थस्यापि

अतीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ननु विभिराप्तोपदेशादिभिर्वेदशब्देन शक्तिग्रहः सम्भवति, वेदस्यापौरुषेयत्वेन तदर्थेष्वप्राप्तोपदेशासम्भवात् ; तथा वेदार्थस्यातीन्द्रियतया तत्र वृद्धव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यस्य च ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तवातीन्द्रियार्थत्वमादौ निराकरोति—

(वेदार्थस्य अतीन्द्रियत्वनिराकरणम् ।—)

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तन्न, यतो देवतोद्देश्यकद्रव्यव्यागादिरूपस्य यज्ञ-दानादेः स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं, वैशिष्ट्यात् प्रकटफलकत्वात् । यज्ञादिकं चेच्छादिरूपत्वान्नातीन्द्रियं, न तु यज्ञादिविषयकापूर्वस्य धर्मत्वं, येन वेदविहितस्यातीन्द्रियता स्यादित्यर्थः । ननु तथाऽपि देवताद्यतीन्द्रियार्थघटितत्वमस्ति ? इति चेन्न, अतीन्द्रियेष्वपि पदार्थताऽवच्छेदकज्ञसामान्यरूपेण प्रतीतेर्व्यन्यायत्वादिति ॥ ४२ ॥

यच्चोक्तमपौरुषेयत्वेनाप्तोपदेशाभाव इति, तदपि निराकरोति—

(अपौरुषेयत्वेन वेदार्थस्य आप्तोपदेशत्वाभावोक्तिनिराकरणम् ।—)

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवाच्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकी या अर्थेषु शक्तिरस्ति, सैवाहैतत्

परम्यभाभिर्युक्त्या अस्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवंरूपया व्यवच्छिद्यते शिष्य-
भ्याऽर्थान्तराद्व्यावर्त्योपदिश्यते, न त्वाधुनिकशब्दवत् स्वयं सङ्केत्यते, येन
पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु तथाऽप्यतोन्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहो वैदिकपदानां
स्यात् ? तत्राह—

(अतोन्द्रियविषयेषु वैदिकपदानां शक्तिग्रहप्रकारकथनम् ।—)

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात्

तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मप्रकारेण तत्सिद्धिः शक्तिग्रहो
भवति, साधारण्येन पदानां प्रतीतिजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । विशेष-
स्त्वतोन्द्रियोऽपूर्वं एव वाक्यार्थः, न च तस्य ग्रहणं प्रागपेक्ष्येत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव शब्दगतं विशेषमवधारयति—

(वेदानां नित्यत्वाभावोक्तिः ।—)

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

“स तपोऽतप्यत, तस्मात् तपस्तेषानात् तयो वेदा अजायन्त”
(बृह० उ० १।२।६) इत्यादिश्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः । वेदनित्यता-
वाक्यानि च सजातीयानुपूर्वोपवाहानुच्छेदपरानि ॥ ४५ ॥

तर्हि किं पौरुषेया वेदाः ? नेत्याह—

(वेदानामपौरुषेयत्वोक्तिः ।—)

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

ईश्वरप्रतिषेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥

अपरः कर्त्ता भवतु ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

(वेदानामपौरुषेयत्वे युक्त्यन्तरम् ।—)

न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

जीवमुक्तधुरीणो विष्णुर्दिशुऽसत्त्वतया निरतिशयसर्वज्ञोऽपि बीत-
रागत्वात् सहस्रशाखवेदनिर्माणायोग्यः । अमुक्तस्तस्यैव ज्ञत्वादेव अयोग्य-
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वेवमपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमेवागतम् ? तत्राह—

(वेदानामपौरुषेयत्वेऽपि नित्यताखण्डनम् ।—)

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

संष्टम् ॥ ४८ ॥

नन्वङ्कुरादिष्वपि कार्यत्वेन घटादिवत् पौरुषेयत्वमनुमेयम् ? तत्राह—

(अङ्कुरादीनामपौरुषेयत्वोक्तिः ।—)

तेषामपि तद्व्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥

यत् पौरुषेयं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिर्लोके दृष्टा, तस्या बाधादिरेवं
सति स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नन्वादिपुरुषोच्चरितत्वाद्देवा अपि पौरुषेया एव ? इत्याह—

(वेदानां पौरुषेयत्वे खण्डनान्तरम् ।—)

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते

तत् पौरुषेयम् ॥ ५० ॥

दृष्टे इवादृष्टेऽपि यस्मिन् वस्तुनि कृतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिर्जायते, तदेव
पौरुषेयमिति व्यवज्ञियते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—न पुरुषोच्चरितता-
मात्रेण पौरुषेयत्वं, श्वास-प्रश्वासयोः सुषुप्तिकालीनयोः पौरुषेयत्वव्यवहार-
भावात्, किन्तु बुद्धिपूर्वकत्वेन ; वेदास्तु निःश्वासवदेवादृष्टवशादबुद्धि-
पूर्वका एव स्वयम्भवः सकाशात् स्वयं भवन्ति ; अतो न ते पौरुषेयाः ।
तथा च श्रुतिः—“तस्मैतस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतत् यदृग्वेदः”
(बृह० उ० २।४।१०) इत्यादिरिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानापूर्वकत्वाच्छुक्तवाक्यस्येव वेदानामपि
प्रामाण्यं न स्यात् ? तत्राह—

(वेदानां स्वतः प्रामाण्यस्थापनम् ।—)

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्तिस्तस्या मन्वायु-
वेदादावभिव्यक्तेरुपलम्भादखिलवेदानामेव स्वत एव प्रामाण्यं सिध्यति, न

वक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वादिनेत्यर्थः । तथा च न्यायसूत्रं—“मन्त्रायुर्वेद-
प्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यम्” (२।१।६८) इति । गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाध
इति प्रतिज्ञायां न्यायेन सुखादिसिद्धेरित्येको हेतुरपन्यस्तः, प्रपञ्चितश्च ॥५१॥
सान्प्रतं तस्यामेव हेत्वन्तरमाह—

(असतः ख्यातिनिराकरणम् ।—)

नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः, ज्ञानमात्रादपि
तत्सिद्धिः ; अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते, नरशृङ्गादीनां
ममानादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूत्रं—“नाभाव उपलब्धेः” (२।२।२८)
इति । शुक्तिरजत-स्वप्ननोरथादौ च मनःपरिणामरूप एवार्थः प्रतीयते ;
“नात्यन्तासन्” इति वक्ष्यति ॥ ५२ ॥

नन्वेवं गुणादिरत्यन्तं सत्त्वे भवतु, तथा च नात्यन्तबाध इत्यन्तपद-
वेयर्थमिति ? तत्राह—

(सतः ख्यातिखण्डनम् ।—)

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादिभानं न युक्तं, विनाशादिकाले बाधदर्श-
नात्, चैतन्ये भासमानस्य जगतश्चैतन्ये एव बाधदर्शनाच्च ; “अथात
आदेशो नेति नेति” (बृह० उ० २।४।६) “नेह नानाऽस्ति किञ्चन”
(बृह० उ० ४।४।१८) “यत् देवा न देवा माता न जाता” (ब्रह्म० २)
इत्यादिश्रुतिभिर्न्यायैश्चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि सदसद्भावां भिन्नमेव जगद्भवतु, तथाऽप्यत्यन्तबाधप्रतिषेधोप-
पत्तिरिति ? तत्राह—

(सदसदतिरिक्तस्य अनिर्वचनीयस्य ख्यातिखण्डनम् ।—)

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते, तदभावात्
सदसद्भिन्नवस्त्वप्रसिद्धेरित्यर्थः, दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया औचित्यादिति
भावः ॥ ५४ ॥

नन्वं किमन्यथाख्यातिरेवेष्टा ? नेत्याह—

(अन्यथाख्यातिखण्डनम् ।—)

नान्यथाख्यातिः स्वचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यद्वस्तु अन्यरूपेण भासते, इत्यपि न युक्तं, स्वचोव्याघातात् ; अन्यतान्यरूपस्य नष्टदङ्गतुल्यत्वमन्यथाशब्देनोच्यते, अन्यथा च तस्य भानमुच्यते इति स्वच एव व्याहृतम्, असतो भानासम्भवस्यान्यथाख्यातिवादिभिरपि वचनादित्यर्थः । पुरोवर्त्तिन्यसत्त्वे, अन्यत्र तत्त्वज्ञाया भानाप्रयोजकत्वमिति भावः । न च सर्ववासतो भाने सामग्री न सम्भवति, सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः क्वचित् सत्तामात्ममपेक्ष्यते इति वाच्यम्, अनादिवासनाधाराया एव अमहेतुत्वसम्भवादिति ॥ ५५ ॥

नात्यन्तबाध इति पूर्वोक्तं विव्रणवानः स्वसिद्धान्तमुपसंहरति—

(सदसत्ख्यातिविषये स्वमतप्रदर्शनम् ।—)

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनां ; कुतः ? बाधाबाधात्, तत्र स्वरूपेणाबाधः, सर्ववस्तूनां नित्यत्वात् ; संसर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्ति, यथा पटादिषु लौहित्यादेः, तद्वत् । तथा अवस्थाभिरपि बाधोऽखिलपरिणाभिनां कालादिष्वित्यर्थः । बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषयत्वम् ; असत्त्वं त्वभावः, सोऽप्यधिकरणस्वरूप इति । न च सदसत्त्वयोर्विरोध इति वाच्यं, प्रकारभेदेनाविरोधात् । यथा हि, लौहित्यं विम्बरूपेण सत्, स्फटिकगतप्रतिविम्बरूपेण चासदिति दृष्टम् ; यथा वा रजतं बणिग्वीथीस्थरूपेण सत्, शुक्त्यध्यस्तरूपेण चासत्, तथैव सर्वं जगत् स्वरूपतः सत्, चैतन्यादावध्यस्तरूपेण चासदिति । तदुक्तम्—

“अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते ।

ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥”

इति । एवमेवावस्थाभेदेनापि सदसत्त्वमविरुद्धम् ; यथा हि वृक्षादिप्ररूढाद्यवस्थाभिः सन्नपि अङ्कुराद्यवस्थाभिरसन् भवति, तथैव प्रकृत्यादिकं सदसदात्मकमिति । तदुक्तम्—

“अव्यक्तं कारणं यत् तन्वित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥”

इति । एतच्चास्माभिर्ब्रह्मसौमांसाभाष्ये योगवार्तिके च प्रपञ्चितमिति दिक् ॥ ५६ ॥

अथ विचारः पर्याप्तः, इदानीं शब्दविचारः प्रसङ्गागतः आगन्तुकतया अन्ते प्रस्तूयते—

(शब्दानां स्फोटात्मकत्वखण्डनम् ।—)

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्णभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेकपदं स्फोट इति योगैरभ्युपगम्यते, कम्बुग्रीवाद्यवयवभ्योऽतिरिक्तो घटाद्यवयवविव ; स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते । स शब्दोऽप्रामाणिकः ; कुतः ? प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् । स शब्दः किं प्रतीयते ? न वा ? आद्यं येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीं विशेषविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते, तस्यैवार्थ-प्रत्यायकत्वमस्तु, किमन्तर्गडुना तेन ? अन्ये त्वज्ञातस्फोटस्य नाख्यर्थ-प्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकल्पनेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

पूर्वं वेदानां नित्यत्वं प्रतिषिद्धम्, इदानीं वर्णनित्यत्वमपि प्रतिषेधति—

(शब्दनित्यताखण्डनम् ।—)

न शब्दनित्यत्वं कार्य्यताप्रतीतिः ॥ ५८ ॥

स एवायं ग-कार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णनित्यत्वं न युक्तम्, उत्पन्नो ग-कार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा च तज्जातीयताविषयिणी, अन्यथा घटादिरपि प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्तेरिति ॥ ५८ ॥

शङ्कते—

(शब्दानित्यतायां शङ्कीत्यापनम् ।—)

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्या अभिव्यक्तिः, तन्मात्र-सुत्यक्तिः प्रतीतिर्विषयः । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तः, दीपेनेव घटस्येति ॥ ५९ ॥

परिहरति—

(शब्दानित्यतायाम् उत्पादितशब्दापरिहारः ।—)

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिर्यद्यनागतावस्थात्वागेन वर्त्तमानावस्थालाभ इत्युच्यते, तदा सत्कार्यसिद्धान्तः । तादृशनित्यत्वं च सर्वकार्याणामेवेति सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि च वर्त्तमानतया सत एव ज्ञानमात्ररूपिणी अभिव्यक्तिरुच्यते, तदा घटादीनामपि नित्यताऽऽपत्तिः, कारणव्यापारेण ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादिति भावः ॥ ६० ॥

आत्माद्वैते पूर्वानुक्तमपि बाधकमुपन्यसनीयमित्येतदर्थमात्माद्वैतनिरासः पुनरारभ्यते—

(आत्मनः अद्वैतत्वनिरसने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

यद्यप्यात्मनामन्योऽन्यं भेदवाक्यवदभेदवाक्यान्वपि सन्ति, तथाऽपि नाद्वैतं नात्यन्तभेदः । अजादिवाक्यस्यैः प्रकृतित्यागात्यागादिलिङ्गैर्भेदस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । न ह्यत्यन्ताभेदे तानि लिङ्गान्युपपद्यन्ते, अभेदवाक्यानि तु साम्यादिश्रुत्येकवाक्यतया वैधर्म्यादिलक्षणाभेदपरतयोपपद्यन्ते, अभिमानादिनिवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि तत्परत्वावधारणाच्चेति ॥ ६१ ॥

आत्मनामभेदे लिङ्गं बाधकमुक्तम्, “आत्मेवेदं सर्वं” (छान्दो० ७।२५।२) “ब्रह्मेवेदं सर्वम्” (नृसिंहोत्तर० ७) इति श्रुत्या आत्मनोऽनात्मभिरद्वैते तु प्रत्यक्षमपि बाधकमस्तीत्याह—

(आत्मनः अद्वैतत्वनिरसने प्रत्यक्षप्रमाणप्रदर्शनम् ।—)

नानात्मनाऽपि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

अनात्मनाऽपि भोग्यप्रपञ्चेनात्मनो नाद्वैतं, प्रत्यक्षेणापि बाधात् । आत्मनः सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेदः स्यात्, घटादेः पटाद्यभिनवात्माभेदात्, स च भेदग्राहकप्रत्यक्षबाधित इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्राप्तमप्यर्थं विशदयति—

(आत्मनः अद्वैतत्वनिरसनवाक्यस्य विशदीकरणम् ।—)

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

उभाभ्यां समुच्चिताभ्यामप्यात्मानात्मभ्यां नात्यन्ताभेदः, तेनैव हेतुद्वय-
नित्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वेवम् “आत्मैवेदम्” इत्यादिश्रुतीनां का गतिरिति ? तत्राह—

(आत्मनः अद्वैतत्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्यानां समाधानम् ।—)

अन्यपरत्वमाविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अविवेकानामविवेकिपुरुषान् प्रति तत्राद्वैतेऽन्यपरत्वमुपासना-
ऽर्थकानुवाद इत्यर्थः । लोके हि शरीर-शरीरिणोर्भौग्य भौक्तोश्चाविवेके-
नाभेदो व्यवहियते—‘अहं गोरः’ ‘ममात्मा भद्रसैनः’ इत्यादिः ; अतस्त्वमेव
व्यवहारमन्य तानेव प्रति तद्योपासनां श्रुतिर्विदधाति सत्त्वशुद्धाद्यर्थ-
मिति । अत एव परमार्थदशायामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिषेधति श्रुतिः,—

“यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥” (केन० ५)
इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥

एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि न सम्भवतीत्याह—

(एकात्मवादखण्डने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

नात्माऽविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं

निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

केवलं आत्मा, आत्माश्रिता वा अविद्या, समुच्चितं वा कपालद्वयवदुभयं
न जगदुपादानं सम्भवति, आत्मनोऽसङ्गत्वात् । सङ्गाख्यो हि यः
संयोगविशेषः, तेनैव द्रव्याणां विकारो भवति ; अतोऽसङ्गत्वात् केवल-
स्यात्मनोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं, नाविद्याद्वाराऽपि सम्भवति, असङ्गत्वेना-
विद्यायोगस्य प्रागेव निरस्तत्वात्, प्रत्येकोपादानत्ववदेवोभयोपादानत्व-
मयसङ्गत्वादेवासम्भवौत्थः । यदि चाविद्या द्रव्यरूपा पुरुषाश्रिता
गगनं वायुवदिष्यते, तदा आत्माद्वैतज्ञानिः ; तथा प्रकृतिरेव सेति सिद्ध-
साधनं च, तादृशं चाविभागिनाद्वैतमस्माकमपोष्टुमेव, “सदेव सौम्येद-
मग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” (छान्दो० ६।२।१) इत्यादि-

श्रुत्याऽपि चाविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते । “न तु तद्वितीयमस्ति, ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्” (बृह० उ० ४।३।२३) इति श्रुत्यन्तरात् । तथा चोक्तम्—

“आसीञ्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिश्चोभयार्त्मिका ॥

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥”

इति । अविकल्पितमविभक्तम् । तस्माद्वेदान्तानामखण्डात्माद्वैतं नार्थः, तथाऽयाधुनिका वेदान्तिनोऽतल्यपूर्वपक्षजातमेव ब्रह्मसौमांसासिद्धान्ततया कल्पयन्ति । तत् तु ब्रह्मसूत्रानुक्तत्वेन प्रत्युत तद्विरोधेन चास्माभिस्तत्वेव निराकृतमिति । अतः च ब्रह्मसौमांसासिद्धान्तो न दृश्यते, अपि तु वेदान्तेष्वापाततः सम्भावितोऽर्थ एव निराक्रियते इति स्मर्त्तव्यम् । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ॥ ६५ ॥

प्रकाशस्वरूप आत्मेति खयं सिद्धान्तितं, तत्र “सद्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृह० उ० ३।८।२८) इति श्रुतेरानन्दोऽव्यात्मनः स्वरूपमिति पूर्वपक्षं निराकरोति—

(आत्मनः आनन्दमयत्वोक्तिनिरसनम् ।—)

नैकस्यानन्द-चिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

एकधर्मिण आनन्द-चैतन्योभयरूपत्वं न भवति, दुःखज्ञानकाले सुखानुभवेन, सुख-ज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च ज्ञानविशेषः सुखमिति वक्तुं शक्यते, आत्मस्वरूपज्ञानस्याखण्डत्वात् ; अत एव चैतन्यानुभवा-काले सुखस्यावरणमपि वक्तुं न शक्यते, अखण्डत्वेनानन्दावरणे दुःखं जानामीत्यनुभवानुपपत्तेः । न ह्यात्मनोऽंशभेदोऽस्ति, येनानन्दांशवरणेऽपि चैतन्यांशो भावादिति । न च श्रुतिबलेनैतदसत्कारा इति वाच्यं, “नानन्दं न निरानन्दम्” इत्यादि श्रुत्या, “अदुःखमसुखं ब्रह्म भूत-भव्य-भवात्मकम्” इत्यादि स्मृत्या चानन्दाभावस्यापि प्रतिपादितत्वेन तर्कस्यैवावार्तव्यत्वादिति ॥ ६६ ॥

नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिः ? तत्राह—

(आत्मनः आनन्दरूपत्वश्रुतेः गौणार्थत्वोक्तिः ।—)

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्या आत्मनि श्रौत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः । तदुक्तं—
“सुखं दुःखमुखाद्ययः” इति । “न निरानन्दम्” इति श्रुतिस्वोपाधिका-
नन्दप्रति, सत्यसङ्कल्पत्वादिश्रुतिवदिति । यत् तु निरुपाधिप्रियत्वेनात्मनः
सुखरूपत्वानुमानं कश्चिदाह, तन्न ; दुःखाभावरूपतयाऽपि प्रेमोपपत्तेः,
सुखचादिवदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वाच्च ; अन्यथा परसुखेऽपि प्रेमापत्ते-
रिति ॥ ६७ ॥

गौणप्रयोगे बीजमाह—

(आत्मनः आनन्दरूपत्वश्रुतेः गौणार्थत्वे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानां प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मस्वरूपमुक्तिं सुखत्वेन श्रुतिः
स्तौति, प्ररोचनार्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अन्तःकरणोपपत्तेः पूर्वोक्ताया आञ्जल्यनोपपत्तये मनोवैभवपूर्वपक्ष-
मपाकरोति—

(मनसो व्यापकत्वखण्डनम् ।—)

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा

वास्यादिवत् चक्षुरादिवत् ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वं, करणत्वात्, वास्यादिवत् ।
वा-शब्दो व्यवस्थितविकल्पे, इन्द्रियत्वादप्यन्तःकरणविशिष्यस्य तृतीयस्य
न विभुत्वमित्यर्थः । देहव्यापि-ज्ञानादिकं तु मध्यमपरिमाणेनोपपद्यते
इति ॥ ६९ ॥

अत्राप्रयोजकत्वशङ्कायामनुकूलतर्कमाह—

(मनसो व्यापकत्वखण्डने अनकूलयुक्तिप्रदर्शनम् ।—)

सक्रियत्वात् गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

आत्मनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकरणस्य सक्रियत्व-
सिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कार्यत्वोपपत्तये मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति—

(मनसो निरवयवत्वखण्डनम् ।—)

न निर्भागत्वं तद्योगात् घटवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्येन्द्रियं परामृशति । मनसो न निरवयवत्वम्, अनेकेन्द्रियत्वेऽहदा योगात्, किन्तु घटवन्मध्यमपरिमाणं सावयव-
मित्यर्थः । कारणावस्थं चान्तःकरणमखेवेति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

मनः कालदीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति—

(प्रकृति-पुरुषव्यतिरिक्तानां पदार्थानां नित्यत्वप्रतिषेधः ।—)

प्रकृति-पुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम् । कारणावस्थं चान्तःकरणाकाशादिकं प्रकृतिरेवोच्यते,
न तु मन-आदिकं, व्यवसायाद्यसाधारणधर्माभावात् ॥ ७२ ॥

ननु—

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥” (श्वेताश्व० उ० ४।१०)

इत्यादिश्रुतिभिः पुम्प्रकृत्यारपि सावयवत्वादनित्यत्वमिति ? तत्राह—

(प्रकृति-पुरुषयोरनित्यताशङ्कानिरसनम् ।—)

न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो न युज्यते, निरवयवत्वश्रुतेः,

“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्”

(श्वेताश्व० उ० ६।१९) इत्यादिनेत्यर्थः । उक्तश्रुतिश्चाकाश-जलयोरिव
पिता-पुत्रचेतनयोरिव च विभागमालेणांशांशिभावं बोधयतीति ॥ ७३ ॥

इ. ख. निवृत्तिर्मात्रं इत्युक्तं, तदवधारणाय तत्र मोक्षे परिषां मतानि
निराकराति—

(आनन्दाभिव्यक्तिः मुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मन्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति, स्वरूपं च नित्यमेवेति
तु साधनसाध्यम् ; अतो नानन्दाभिव्यक्तिर्मात्रं इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

(विशेषगुणोच्छेदो मुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न मुक्तिः, तद्वत् निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थः । ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तः, दुःखाभावस्यापि धर्मत्वात् ? इति चेत्, न ; अस्माभिर्भोग्यतासम्बन्धेनैव दुःखाभावस्य पुरुषार्थतावचनादिति ॥ ७५ ॥

(ब्रह्मलोकगतिर्मुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

ब्रह्मलोकगतिरपि न मोक्षः, आत्मनो निष्क्रियत्वेन गत्यभावात् ; लिङ्गशरीराभ्युपगमे च न मोक्षो घटते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

(आकारोपरागोच्छेदो मुक्तिरिति नास्तिकमतनिरसनम् ।—)

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वाद्वि-

दोषात् ॥ ७७ ॥

क्षणिकज्ञानमेवात्मा, तस्य विषयाकारता बन्धः, तद्वासनाख्योपरागस्य नाशो मोक्ष इति यन्नास्तिकमतं, तदपि न, क्षणिकत्वाद्विदोषेण मोक्षस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नास्तिकस्यैव मुक्त्यन्तरं दूषयति—

(सर्वोच्छेदो मुक्तिरिति नास्तिकमतनिरसनम् ।—)

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वाद्विदोषात् ॥ ७८ ॥

ज्ञानरूपस्यात्मनः सामग्रेणैवोच्छित्तिरपि न मोक्षः, आत्मनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वाददर्शनादिभ्य इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

(अखिलप्रपञ्चनाशो मुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

ज्ञाने ज्ञेयात्मकाखिलप्रपञ्चनाशोऽप्येवमात्मनाशेनापुरुषार्थत्वान्न मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

(प्रकृष्टदेशाद्याधिपत्यं सुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

संयोगाश्च वियोगान्ता वृत्ति न

देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥

प्रकृष्टदेश-धनाङ्गनादिस्वाम्यमपि न मोक्षः, यतः,—

“संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवनम्”

इति श्रूयते इत्यर्थः ; तथा च, विनाशित्वात् स्वाम्यं न सुक्तिरिति ॥ ८० ॥

(परमात्मनि लयो सुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्यांशस्य जीवस्य भागिनि अंशिनि परमात्मनि लयो न मोक्षः ; संयोगा हि वियोगान्ता इत्युक्तहेतोः ; ईश्वरानभ्युपगमाच्च, तथा स्वलयस्यापुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(अणि नाद्यैश्वर्य्यमाप्तिः सुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यम्भावित्वात्

तदुच्छित्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

अणिमाद्यैश्वर्य्यसम्बन्धोऽपि न सुक्तिः ; ऐश्वर्यान्तरसम्बन्धवदेव तस्याप्युच्छेदनियमादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

(इन्द्रादिपदलाभो सुक्तिरिति परमतनिरसनम् ।—)

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

इन्द्राद्यैश्वर्य्यलाभोऽपि न सुक्तिः ; इतरैश्वर्य्यवत् क्षयिणत्वादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं यदुक्तं, तल परविप्रतिपत्तिं निराकरोति—

(इन्द्रियाणां भौतिकत्वमिति परमतनिरसनम् ।—)

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्व-

श्रुतेः ॥ ८४ ॥

सुगमा योजना । पूर्वं चैतत् व्याख्यातम् ॥ ८४ ॥

शक्त्यादिकमपि तत्त्वमस्तीत्याशयेन परेषां पदार्थप्रतिनियमं तन्मात्र-
ज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति—

(पदार्थानां प्रतिनियतत्वं तज्ज्ञानान्मुक्तिश्चेति परमतनिरसनम् ।—)

न षट्पदार्थनियमस्तद्विधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाया एव पदार्था इति यत्
वैशेषिकाणां नियमः, यश्च तज्ज्ञानान्मोक्ष इत्यभ्युपगमः, सोऽप्रामाणिकः,
शक्त्याद्यतिरेकात्, पृथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः प्रकृतेरतिरेकाच्चेत्यर्थः । गन्धादि-
मत्त्वेनैव हि पृथिव्यादिव्यवहारः, गन्धादिश्च साम्यावस्थायां नास्ति ;
अतः पृथिवीत्वादिजातिरपि षट्त्वादिवत् कार्यमात्रवृत्तिरिति ।
तदुक्तं—

“नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-
नांसीत् तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।
शब्दादिबुद्ध्यादुपलभ्यमेकं
प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदाऽऽसीत् ॥”

इति ॥ ८५ ॥

(षोडशादिपदार्थनियमस्तज्ज्ञानान्मुक्तिश्चेति न्यायादिमतखण्डनम् ।—)

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

न्याय-पाशुपतादिमतेषु षोडशादिष्वपि न नियमः, न वा तन्मात्र-
ज्ञानान्मुक्तिः, उक्तरूपेण पदार्थोधिक्यादित्यर्थः । अस्मन्मते तु नित्यं पदार्थ-
द्वयमेव, नित्यानित्यसाधारणास्तु पदार्थाः पञ्चविंशतिरेवेति नियमः ;
पञ्चविंशतिद्रव्येष्वेव गुण-कर्म-सामान्यशक्त्यादीनामन्तर्भाव इति ॥ ८६ ॥

पञ्चभूतानां पूर्वोक्तकार्यत्वोपपत्त्यर्थं वैशेषिकाद्यभ्युपगतं पार्थिववाद्यण-
नित्यत्वमपाकरोति—

(परमाणोर्नित्यतौक्तिखण्डनम् ।—)

नानानित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

पृथिव्याद्यणूनां नित्यता नास्ति, तेषामणूनामपि कार्यत्वश्रुतेरित्यर्थः ।
यद्यप्यस्माभिः सा श्रुतिर्न दृश्यते काललुप्तत्वादिना, तथाऽप्याचार्यवाक्यात्
मनुस्मरणाच्चानुमेया । यथा मनुः,—

“अणवो मात्रा विनाशिन्यो दशाङ्गीनां च याः स्मृताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥” (१।२७)

इति । दशाङ्गीनां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । न चानु वाक्येऽणु-
शब्देन द्वाणुकाद्येव ग्राह्यमिति वाच्यं, सङ्कोचे प्रमाणाभावादिति ।
अत्राणुशब्दो भूतपरमाणुपर एव, वैशेषिकाद्यभिमतं च तस्य नित्यत्व-
मनेन सूत्रेण निराक्रियते । न त्वणुपरिमाणद्रव्यसामान्यस्य नित्यत्वं,
रजोगुणस्य चाञ्चल्यानुरोधेनाणुत्वसिद्धेः । मध्यमपरिमाणत्वे नित्यत्वस्य
विभुत्वे च क्रियाया अनुपपत्तेरिति ॥ ८७ ॥

ननु निरवयवस्य परमाणोः कथं कार्य्यत्वं घटते ? तत्राह—

(परमाणोः सावयवत्वोक्तिः ।—)

न निर्भागत्वं कार्य्यत्वात् ॥ ८८ ॥

श्रुतिसिद्धकार्य्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या पृथिव्याद्यणूनां न निरवयवत्व-
मित्यर्थः । अत एव तन्मात्राख्यसूत्रमद्रव्याख्येव पार्थिव्याद्यणूनामवयवा
इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः प्रतिपादितम् । पृथिवीपरमाणुर्जलपर-
माणुरित्यादिव्यवहारस्तु पृथिव्यादीनामपकर्षकाष्टाभिप्रायेणैव ; अतः
प्रकृतिपर्यन्तमणुत्वेऽपि न क्षतिरिति । यद्यपि तन्मात्रेष्वपि गन्धाद्यस्ति,
तथाऽपि तस्याप्रत्यक्षतया न पृथिवीत्वादिनियामकत्वं, व्यङ्गागन्धादे-
रेव पृथिवीत्वादिसिद्धेः ; अतो न तन्मात्राणि पृथिव्यादयः, तेषु च
सूक्ष्मभूतव्यवहारो भूतसाक्षात्कारणत्वादिनेवेत्यपि बोध्यम् ॥ ८८ ॥

प्रकृति-पुरुषसाक्षात्कारी न सम्भवति, रूपस्य द्रव्यसाक्षात्कारहेतु-
त्वादिति नास्तिकाचेपं निराकरोति—

(प्रकृति-पुरुषसाक्षात्कारस्य असम्भवत्वमिति नास्तिकमतखण्डनम् ।—)

न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षतेति नियमो नास्ति, धर्मादिनाऽपि
साक्षात्कारसम्भवादित्यर्थः, व्यङ्गकानियमस्याञ्जनादौ दृष्टत्वेनादोषत्वात् ;
अतो वहिर्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येवोद्भूतरूपं व्यङ्गकमिति भावः ॥ ८९ ॥

नन्वेवं किमणुपरिमाणं वस्त्वस्ति ? न वा ? इत्याकाङ्क्षायां परिमाण-
निर्णयं करोति—

(परिमाणस्य द्वैविध्योक्तिः ।—)

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्द्वयोगात् ॥ ६० ॥

अणु, सहत्, दीर्घ, ऋलमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति, द्वैविध्यं तु वर्तते एव, द्वाभ्यां तद्द्वयोगात्, द्वाभ्यामेवाणु-महत्परिमाणाभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः । महत्परिमाणस्यावान्तरभेदावेव हि ऋस्व-दीर्घौ, अन्यथा वक्रादिरूपैः परिमाणानन्त्यप्रसङ्गादिति । तत्वास्मन्नयेऽणुपरिमाणमाकाशस्य कारणं गुणविशेषं वर्जयित्वा भूतन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु सन्तव्यम् ; अन्यत्र यथायोग्यं सत्त्वमादि-परममहत्त्वान्तपरिमाणानि, तानि च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति ॥ ६० ॥

पुरुषेकत्वं सामान्येनेति कण्ठत एवोक्तं, प्रकृतेरेकत्वं सामान्येनेत्यर्थः, इत्तं, तदर्थं सामान्येषु नास्तिकविप्रतिपत्तिं निराकरोति—

(सामान्यनिर्णये नास्तिकमतखण्डनम् ।—)

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं

सामान्यस्य ॥ ६१ ॥

व्यक्तोनामनित्यत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरतायोगेन यत् प्रत्यभिज्ञानं, तत् सामान्यस्य सामान्यविषयकमेव तत् प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तस्मान्न सामान्यापलापो युक्त इत्याह—

(सामान्यापलापस्य अयुक्तत्वोक्तिः ।—)

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ६२ ॥

सुगमम् ॥ ६२ ॥

नन्वतद्वावृत्तिरूपेणाभावेनैव प्रत्यभिज्ञोपपादनीया, सैव च सामान्यं शब्दार्थोऽस्तु ? तत्राह—

(सामान्यशब्दस्य अर्थनिरूपणम् ।—)

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतिः ॥ ६३ ॥

न एवायमिति भावप्रत्ययानिवृत्तिरूपत्वं न सामान्यस्येत्यर्थः, अन्यथा हि नायमघट इत्येव प्रतीयेत । किञ्च, अन्यव्यावृत्तिशब्दसाधट-

व्यावृत्तिरित्यग्रां वाच्यः ; तत्रावृत्तं घटसामान्यभिव्यक्तिमिति सामान्या-
भ्युपगम एवापतित इति ॥ ८३ ॥

ननु सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यति ? तत्राह—

(सादृश्यस्य तत्त्वान्तरत्वस्वरूपम् ।—)

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ८४ ॥

भूयोऽवयवादिसामान्यादतिरिक्तं न सादृश्यमस्ति, प्रत्यक्षत एव
सामान्यरूपतयोपलम्भादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

ननु स्वाभाविकी शक्तिरेव सादृश्यमस्तु, न तु तत् सामान्यम् ? इत्या-
शङ्कामपाकरोति—

(स्वाभाविकी शक्तिरेव सादृश्यमिति मतनिरसनम् ।—)

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्

तदुपलब्धेः ॥ ८५ ॥

वस्तुनः स्वाभाविकशक्तिविशेषोत्पादोऽपि न सादृश्यं, शक्त्युपलब्धितः
सादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात् । शक्तिज्ञानं हि नान्यधर्मिज्ञानसापेक्षं,
सादृश्यज्ञानं पुनः प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते, अभावज्ञानमिति ज्ञानयो-
र्विलक्षणमित्यर्थः । किञ्च, धर्मिणः शक्तिसामान्यं न सादृश्यं, बाल्यावस्थाया-
मपि युवसादृश्यापत्तेः ; किन्तु युवादिकालीनः शक्तिविशेषो युवादि-
सादृश्यमिति वक्तव्यं, तथा च, प्रतिव्यक्त्यनन्तशक्तिकल्पनापेक्षया सर्व-
व्यक्तिसाधारणैकसामान्यकल्पनैव युक्तेति ॥ ८५ ॥

ननु तथाऽपि घटादिसंज्ञकत्वमेव घटादिव्यक्तीनां सादृश्यमस्तु ?
तत्राह—

(संज्ञा-संज्ञिसम्बन्धस्य सादृश्यत्वोक्तिनिराकरणम् ।—)

न संज्ञा-संज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ८६ ॥

यथोक्तः संज्ञा-संज्ञिनीः सम्बन्धोऽपि न सादृश्यं, वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धे-
रेवेत्यर्थः, संज्ञा-संज्ञिभावमजानतोऽपि सादृश्यज्ञानादिति ॥ ८६ ॥

अपि च—

(संज्ञा-संज्ञिसम्बन्धस्य सादृश्यत्वोक्तिखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ६७ ॥

संज्ञा-संज्ञिनोरनित्यत्वात् तत्सम्बन्धस्यापि न नित्यता ; अतः कथं तेन अतीतवस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु सम्बन्धनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्यः स्यात्, किमत्र बाधकम् ? तत्राह—

(सम्बन्धस्य अनित्यत्वोक्तिः ।—)

नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥ ६८ ॥

कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति, अन्यथा वक्ष्यमाण-रीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनाऽनवकाशात्, स च कादाचित्को विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति ; अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणेनैव बाधान्न नित्यः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

नन्वेवं नित्ययोर्गुण-गुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत ? तत्राह—

(समवायाभावोक्तिः ।—)

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ६९ ॥

मुगमम् ॥ ६९ ॥

ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्धान्यथाऽनुपपत्तिश्च प्रमाणम् ? तत्राह—

(समवायस्य भावत्वे प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणत्वखण्डनम् ।—)

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥

उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः । अयं भावः,—यथा समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः समवायस्वरूपेणैवेष्ट्यते, अनवस्थामयादिति, तत्र प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे ; एवं गुण-गुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्ट्यताम्, अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति । नन्वेवं संयोगोऽपि न सिध्यति, भूतलादौ घटादिप्रत्ययस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेत् ? न, वियोगकालेऽपि भूतल-घटयोः स्वरूपतादवस्थेन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात् । समवायस्थले च सनवेतस्य कदाऽपि स्वाश्रयवियोगो नास्तीति नायं दोषः ।

कश्चित् तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह, तत्र ; शब्द-
मालभेदात् । तादात्म्यं ह्यत्र नात्यन्तं वक्तव्यं, गुणवियोगेऽपि गुण-
सत्त्वात्, वैशिष्ट्याप्रत्ययाच्च ; किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्ध-
विशेष एव अगत्या वक्तव्यः ; तथा च, तस्य समवाय इति वा तादात्म्य-
मिति वा नाममालं भिन्नं, सम्बन्धद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध-
एवेति । यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते, तदाऽस्माभिरपि तदेवोक्तमिति
शब्दमालं भेद इति ॥ १०० ॥

प्रकृतेः चोभात् प्रकृति-पुरुषसंयोगः, तस्मात् सृष्टिरिति सिद्धान्तः ;
तत्रायं नास्तिकानामाक्षेपः,—नास्ति चोभाख्या कस्यापि क्रिया, सर्वं वस्तु
चक्षिकं, यतोत्पद्यते तत्रैव विनश्यतीत्यतो न देशान्तरसंयोगोच्चेया क्रिया
सिध्यतीति ? तत्राह—

(क्रियाया अनुमानेन सिद्धौ नास्तिकमतखण्डनम् ।—)

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतो-

रेवापरोक्षप्रतीतिः ॥ १०१ ॥

न देशान्तरसंयोगादिना क्रियाया अनुमेयत्वमेव, यतो नेदिष्ठस्य
निकटस्थस्य द्रष्टुः क्रिया-क्रियावतोः प्रत्यक्षेणापि प्रतीतिरस्ति, वृक्षश्चल-
तीत्यादिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

द्वितीयाध्याये शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वादिरूपैर्मतभेदा एवोक्ताः, न तु
विशेषोऽवष्टतः, अत्रापरपक्षं प्रतिषेधति—

(शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वमतनिरसनम् ।—)

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादाना-

योगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानां चोपादानत्वं घट-पटादिस्थले न दृष्टमिति
सजातीयमेवोपादानम्, इतरच्च भूतचतुष्टयमुपष्टम्भकमित्याशयेन पाञ्च-
भौतिकव्यवहारः । एकोपादानकत्वेऽपि पृथिव्येवोपादानं सर्वशरीरं
स्येति वक्ष्यति ॥ १०२ ॥

स्थूलमेव शरीरमिति केचित्, तन्निराकरोति—

(स्थूलमेव शरीरमिति मतनिरसनम् ।—)

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि
विद्यमानत्वात् ॥ १०३ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरत्वं—

“यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्वाश्रयन्ति षट् ।

तस्माच्छरीरमित्याहु तस्य मूर्तिं मनोषिणः ॥” (१।१७)

इति मनुवाक्यात् । एतादृशं च शरीरं स्थूलं प्रत्यक्षमेवेति न नियमः ।
कुतः ? आतिवाहिकस्याप्रत्यक्षतया सूक्ष्मस्य भौतिकस्य शरीरान्तरस्यापि
सत्त्वादित्यर्थः । लोकाह्नोक्तान्तरं लिङ्गदेहमतिवाह्यतीत्यातिवाहिकं,
भूताश्रयतां विना चित्वादिवत् गमनाभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदं च
सूत्रं तस्यैव स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । लिङ्गस्य च शरीरत्वं भोगाश्रयतया
पुरुषप्रतिविश्वाश्रयतया वेति बोध्यम् । आतिवाहिकशरीरे च प्रमाणम्—

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः”

(कठ० ६।१७)

“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष वलात् यमः”

इति श्रुति-स्मृतौ । न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतो-
ऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति, अत आधारेस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिध्यति ; यथा
दीपस्य सर्वशब्देव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं, तैलवर्त्यादिसूक्ष्मांशस्य दशो-
परि सन्निविडतस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारतया, तथैव लिङ्गदेहस्य
देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति
॥ १०३ ॥

गोलकेभ्योऽतिरिक्तानीन्द्रियाणि प्रागुक्तानि, तदुपपादनयेन्द्रियाणाम-
प्राप्तप्रकाशकत्वं निराकरोति—

(इन्द्रियाणामप्राप्तप्रकाशकत्वनिरसनम् ।—)

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः

सर्वप्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥

स्वासम्बद्धानीन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति, अप्राप्तेः ; प्रदीपादीना-

मप्राप्तप्रकाशकत्वादृशनात्, अप्राप्तप्रकाशकत्वे व्यवहितादिसर्ववस्तु-
प्रकाशकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ; अतो दूरस्थसूर्यादिसम्बन्धार्थं शोलकाति-
रिक्तमिन्द्रियमिति भावः । करणानां चार्थप्रकाशकत्वं पुरुषैर्दृश्यसमर्पण-
द्वारेव, स्वतो जडत्वात्, दर्पणस्य सुखप्रकाशकत्ववत् । अथवा अर्थप्रति-
विम्बोद्ग्रहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ॥ १०४ ॥

नन्वेवं चक्षुषस्तैजसत्वमेव युक्तं, तेजस एव किरणरूपेणाशु दूराप-
सर्पणदर्शनात् ? इति शङ्कां निराकरोति—

(चक्षुषस्तैजसत्वनिरसनम् ।—)

न तेजोऽपसर्पणात् तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्-

सिद्धेः ॥ १०५ ॥

तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति कृत्वा तेजसं चक्षुर्न वाच्यम् । कुतः ?
अतेजसत्वेऽपि प्राणवदेव वृत्तिभेदेनापसर्पणोपपत्तेरित्यर्थः । यथा हि
प्राणः शरीरमसन्त्यज्येव नासाग्राद्वहिः कियद्दूरं प्राणनाख्यवृत्त्या
अपसरति, एवमेवातेजसद्रव्यमपि चक्षुर्देहमसन्त्यज्यापि वृत्त्याख्यपरिणाम-
विशेषेण भट्टित्वेव दूरस्थं सूर्यादिकं प्रत्यपसरेदिति ॥ १०५ ॥

नन्वेवम्भूतवृत्तौ किं प्रमाणम् ? तदाह—

(वृत्तिसिद्धौ प्रमाणप्रदर्शनम् ।—)

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गात् वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥

देहमपरित्यज्यापि गमनोपपत्तये वृत्तेः स्वरूपं दर्शयति—

(वृत्तेः स्वरूपप्रदर्शनम् ।—)

भाग-गुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं

सर्पतीति ॥ १०७ ॥

सम्बन्धार्थं सर्पतीति हेतोश्चक्षुरादेर्भागो विस्फुलिङ्गवत् विभक्तांशो
रूपादिवत् गुणश्च न वृत्तिः, किन्तु तदेकदेशभूता भाग-गुणाभ्यां भिन्ना
वृत्तिः । विभागे हि सति तद्वारा चक्षुषः सूर्यादिसम्बन्धो न घटते,

गुणत्वे च सर्पणाख्यक्रियाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । एतेन बुद्धिवृत्तिरपि प्रदीप-
शिखावत् द्रव्यरूप एव परिणामः, स्वच्छतया अर्थाकारतोदग्राची, निर्मल-
वस्त्रवदिति सिद्धम् ॥ १०७ ॥

नन्वेवं वृत्तीनां द्रव्यत्वे कथमिच्छादिरूपबुद्धिगुणेषु वृत्तिव्यवहारः ?
तत्राह—

(वृत्तेर्नियमेन द्रव्यत्वनिरसनम् ।—)

न द्रव्ये नियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

वृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमो नास्ति ; कुतः ? तद्योगात्, तत्र वृत्तो
योगार्थसत्त्वात् । “वृत्तिर्वर्तन-जीवने” इति हि यौगिकोऽयं शब्दः, जीवनं
च स्वस्थितिहेतुर्यापारः, “जीव बल-प्राणधारणयोः” इत्यनुशासनात्,
विश्ववृत्तिः शूद्रवृत्तिरित्यादिव्यवहाराच्च । तत्र यथा द्रव्यरूपया वृत्त्या
बुद्धिर्जीवति, तथेच्छादिभिरपीति तेषां वृत्तयः, सर्वानिरोधेनैव चित्त-
मरणादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वस्यापि श्रवणात् कदाचिन्नोक्तविशेषभेदेन श्रुति-
व्यवस्था शङ्केत ? तत्राह—

(देशविशेषेऽपि इन्द्रियाणां भौतिकत्वनिरसनम् ।—)

न देशभेदेऽप्यन्योपादानता अस्मदादि-

वन्नियमः ॥ १०९ ॥

न ब्रह्मलोकादिदेशभेदतोऽपीन्द्रियाणामहङ्कारातिरिक्तोपादानकत्वं,
किन्त्वस्मदादीनां भूर्लोकस्थानामिव सर्वेषामेवाहङ्कारिकत्वनियमः, देश-
भेदेनैकस्यैव लिङ्गशरीरस्य सञ्चारमात्रश्रवणादित्यर्थः ॥ १०९ ॥

नन्वेवं भौतिकत्वश्रुतिः कथमुपपद्यताम् ? तत्राह—

(इन्द्रियाणां भौतिकत्ववादे हेतुप्रदर्शनम् ।—)

निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

निमित्तेऽपि प्राधान्यविवक्षयोपादानत्वव्यपदेशो भवति, यथा
द्वम्भनादग्निरिति ; अतो भूतोपादानत्वव्यपदेश इत्यर्थः । तेज-आदि-
भूतोपष्टम्भेनैव हि तदनुगताहङ्काराच्चक्षुरादीन्द्रियाणि सम्भवन्ति, यथा

पार्थिवोपष्टम्भेन तदनुगतात् तेजसोऽग्निर्भवतीति । “अन्नमयं हि सोम्य ! मनः” (कान्दो० ६।५।४) इत्यादिश्रुतिः, तदुक्तयुक्तिश्चात्र प्रमाणम् ॥ ११० ॥

स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति—

(स्थूलशरीरगतविशेषावधारणम् ।—)

ऊष्मजाण्डज-जरायुजोद्भिज्ज-साङ्ख्यिक-

सांसिद्धिकं चेति न नियमः ॥ १११ ॥

“तेषां खल्वेषां भूतानां लोख्येव वीजानि भवन्ति, अण्डजं, जीवजम्, उद्भिज्जम्” (कान्दो० ६।३।१) इति श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्वेविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं, न तु नियमः ; यत ऊष्मजादिषड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः । तलोष्मजा दन्द्शूकादयः । अण्डजाः पक्षि-सर्पादयः । जरायुजा मनुष्यादयः । उद्भिज्जा वृक्षादयः । सङ्ख्यज्याः सनकादयः । सांसिद्धिका मन्त्र-तप-आदिसिद्धिजाः, यथा रक्तवीज-शरीरोत्पन्नशरीरादय इति ॥ १११ ॥

शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन विशिष्याह—

(शरीरस्य एकभौतिकमात्रत्वव्यवस्थापनम् ।—)

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात्

तद्व्यापदेशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्युपादानम्, असाधारण्यात् आधिकादिभि-रुत्कर्षात् । अत्रापि शरीरे पञ्च-चतुरादिभौतिकत्वव्यपदेशः पूर्ववत्, इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भकत्वमालेख्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु प्राणस्य शरीरे प्राधान्यात् प्राण एव देहारम्भकोऽस्तु ? तत्राह—

(प्राणस्य देहारम्भकत्वनिरसनम् ।—)

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तित-

स्तासिद्धेः ॥ ११३ ॥

प्राणो न देहारम्भकः, इन्द्रियं विना प्राणानवस्थानेनान्वयव्यति-रैकाम्यामिन्द्रियाणां शक्तिविशेषादेव प्राणसिद्धेः प्राणोत्पत्तेरित्यर्थः । अयं

भावः,—करणवृत्तिरूपप्राणः करणवियोगे न तिष्ठति, अतो मृतदेहे करणाभावेन प्राणाभावान्न प्राणो देहारम्भक इति ॥ ११३ ॥

नन्वेवं प्राणस्य देहाकारणत्वे प्राणं विनाऽपि देह उत्पद्येत ? तत्राह—

(देहोत्पत्तौ प्राणस्य निमित्तकारणत्वनिर्देशः ।—)

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा

पूतिभावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानात् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति, अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्र-शोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात्, मृतदेहवदित्यर्थः । तथा च, रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं, धारकत्वादिति भावः ॥ ११४ ॥

ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात्, निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति ? तत्राह—

(देहनिर्माणे प्राणस्य अधिष्ठातृत्वकथनम् ।—)

मृत्युद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिनैकान्तात् ॥ ११५ ॥

देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षाद्नास्ति, किन्तु प्राणरूपमृत्युद्वारा ; यथा राज्ञः पुरनिर्माणे इत्यर्थः । तथा च, प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां घटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वयं—तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेश्चाप्युपयोगोऽस्ति, बुद्धिपूर्वकसृष्टित्वादिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं, तथाऽपि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते, पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् ॥ ११५ ॥

विमुक्तमोक्षार्थं प्रधानस्येत्युक्तं प्राक्, तत्र कथमाला नित्यमुक्तः, बन्धदर्शनात् ? इति परेषामाक्षेपे नित्यमुक्तिमुपपादयितुमाह—

(आत्मनो नित्यमुक्तत्वोपपादनम् ।—)

समाधि-सुषुप्ति-मोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

समाधिरसम्प्रज्ञातावस्था, सुषुप्तिश्चात्र समग्रसुषुप्तिः, मोक्षश्च विदेहकैवल्यम्, आसु अवस्थासु पुरुषाणां ब्रह्मरूपता बुद्धिवृत्तिविलयत-

स्तदौपाधिकपरिच्छेदविगमेन स्वस्वरूपपूर्णतयाऽवस्थानं, यथा घटध्वंसे घटाकाशस्य पूर्णतैत्यर्थः । तदेतदुक्तं “तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः” (२।३४) इति । तथा च ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावः, नैमित्तिकत्वाभावात्, स्फटिकस्य शौक्तामिव । बुद्धिवृत्तिसम्बन्धकाले तु परिच्छिन्न-चिद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमानः, तथा वृत्तिप्रतिविम्बवशाद्ःखादिभालित्यमिव च भवतीति तत् सर्वमौपाधिकमेव, उपाध्याख्यनिमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्फटिकलौहित्यवदिति भावः । तथा च योगमूलं—“वृत्तिसारूप्यमितरत्” (समा० पा० ४) इति । अस्मच्छास्त्रे च ब्रह्मशब्द औपाधिकपरिच्छेदालित्यादिरहितपरिपूर्णचेतनसामान्यवाची, न तु ब्रह्ममीमांसायामिवैश्वर्योपलक्षितपुरुषनालवाचीति विवेक्तव्यम् । अत्रैते श्लोकाः शिष्यव्युत्पत्यर्थमुच्यन्ते ।

चिदाकाशेऽनभिव्यक्ते नानाकारैरितस्ततः ।

धौरटन्तो सह व्यक्त्या चिदटन्तीं प्रदर्शयेत् ॥

वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्मयः ।

वृत्तिशून्यप्रदेशेषु दृष्ट्याभावान्न पश्यति ॥

चक्षुषो रूपवत् पुंसो दृष्ट्या वृत्तिर्हि नेतरत् ।

समाध्यादौ च सा नास्तीत्यतः पूर्णाः पुमांस्तदा ॥ ११६ ॥

तर्हि कः सुषुप्ति समाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषः ? तत्राह—

(सुषुप्ति-समाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषनिरूपणम् ।—)

द्वयोः सवौजमन्यत्र तद्धतिः ॥ ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधि सुषुप्तयोः सवौजं बन्धवौजसहितं ब्रह्मत्वम्, अन्यत्र मोक्षे वौजस्याभाव इति विशेष इत्यर्थः । ननु चेत् समाध्यादौ बन्धवौजमस्ति, तर्हि तेषैव परिच्छेदात् कथं ब्रह्मत्वमिति चेत् ? न, बन्धवौजस्य कर्मादिस्तदानीमुपाधाविदावस्थानात्, न तु चेतनेषु पुरुषे च तेषामप्रतिविम्बनादिति । जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बवशादौपाधिको बन्ध इत्यस्मदावेदितम् । ननु पातङ्गले तद्वाक्ये चास्मत्तातदगो निर्वौज उक्तः, अत्र कथं सवौज उच्यते इति चेत् ? न,

असम्प्रज्ञाते क्रमेण वीजक्षयो भवतीत्याशयेनैव तत्र निर्वीजत्ववचनात्,
अन्यथा सर्वासामेवासम्प्रज्ञातव्यक्तीनां निर्वीजत्वे व्युत्थानानुपपत्ते-
रिति ॥ ११७ ॥

ननु समाधि-सुषुप्तौ दृष्टे स्तः, मोक्षे तु किं प्रमाणम् ? इति नास्तिका-
क्षेपं परिहरति—

(मोक्षे प्रमाणाभाव इति नास्तिकमतनिरसनम् ।—)

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

समाधि-सुषुप्तिदृष्टान्तेन मोक्षस्यापि दृष्टत्वादनुमितत्वान्न तु द्वौ सुषुप्ति-
समाधौ एव, किन्तु मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः । अनुमानं चेत्—सुषुप्त्यादौ
यो ब्रह्मभावः, तत्यागश्चितागतात् रागादिदोषवशादेव भवति, स चेद्दोषो
ज्ञानेन नाशितः, तर्हि सुषुप्त्यादिसदृशस्येवावस्था स्थिरा भवति, सैव मोक्ष
इति ॥ ११८ ॥

ननु वासनाख्यबीजसत्त्वेऽपि वैराग्यादिना वासनाकौण्ड्यादर्थाकारा
वृत्तिः समाधौ मा भवतु, सुषुप्ते तु वासनाप्राबल्यादर्थज्ञानं भविष्यत्येवेति
न सुषुप्तौ ब्रह्मरूपता युक्तेति ? तत्राह—

(सुषुप्तौ ब्रह्मरूपतायाः युक्तत्वप्रदर्शनम् ।—)

**वासनया न स्वार्थव्यापनं दोषयोगेऽपि न
निमित्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥**

यथा वैराग्ये तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति वामनया न स्वार्थ-
व्यापनं स्वविषयस्मारणं भवति, यतो न निमित्तस्य गुणोभूतस्य
संस्कारस्य बलवत्तरनिद्रादोषबाधकत्वं सम्भवतीत्यर्थः, बलवत्तर एव
हि दोषो वासनां दुर्बलां स्वकार्यकुण्ठां करोतीति भावः ॥ ११९ ॥

संस्कारलेशतो जीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तृतीयाध्याये प्रोक्तम् ।
तत्रायमाक्षेपः,—जीवन्मुक्तस्य शश्वदेकस्मिन्नप्यर्थेऽस्मदादीनामिव भोगो
दृश्यते, सोऽनुपपन्नः, प्रयमं भोगमुत्पाद्यैव पूर्वसंस्कारनाशात् संस्कारान्तरस्य
च ज्ञानप्रतिबन्धेन कर्मवदनुदयादिति ? तत्राह—

(एकस्यैव संस्कारस्य क्रियासम्पादकत्वकथनम् । —)

**एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्त्तको न तु प्रतिक्रियं
संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥**

येन संस्कारेण देवादिशरीरभोग आरब्धः, स एक एव संस्कार-
स्तच्छरीरसाध्यस्य प्रारब्धभोगस्य समापकः ; स च कर्मवदेव भोगसमाप्ति-
नाशः, न तु प्रतिक्रियं प्रतिभोगव्यक्तिसंस्कारनानात्वं, बहुव्यक्तिकल्पना-
गौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । कुलालवक्रभ्रमणस्थितेऽप्यत्र वेगाख्यः संस्कार एक
एव भ्रमणसमाप्तिपर्यन्तस्थायी बोध्यः ॥ १२० ॥

उद्भिज्जं शरीरमस्तीत्युक्तं, तत्र बाह्यबुद्ध्याभावाच्छरीरत्वं नास्तीति
नास्तिकाचेपमपाकरोति—

(उद्भिज्जानां शरीरत्वाभाव इति नास्तिकमतखण्डनम् । —)

न बाह्यबुद्धिनियमः ॥ १२१ ॥

**वृक्ष-गुल्म-लतौषधि-वनस्पति-हृण-वीरुधादीनामपि
भोक्तृ-भोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२२ ॥**

न बाह्यज्ञानं यत्नास्ति तदेव शरीरमिति नियमः, किन्तु वृक्षादीना-
मन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृ-भोगायतनत्वं शरीरत्वं मन्तव्यं, यतः पूर्ववत्
पूर्वोक्तो यो भोक्तृधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावः, तद्वदेव
वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः,—“अस्य यदेकां
शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति” (कान्दो० ६।११।२) इत्यादिरिति ।
“न बाह्यबुद्धिनियमः” इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्येत्यमेव
व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम् ॥ १२१।१२२ ॥

(उद्भिज्जानां शरीरत्वभावे स्मृतिमतप्रदर्शनम् । —)

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

“शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षि-मृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥” (१२।८ मनु०)

इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृ-भोगायतनत्वमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु वृक्षादिष्वेवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गः ? तत्राह—

(देहयोगमात्रेण कर्माधिकारित्वाभावोक्तिः ।—)

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यमुतेः ॥ १२४ ॥

न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य । कुतः ? वैशिष्ट्यमुतेः
ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारग्रवणादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

देहभेदेनैव कर्माधिकारं दर्शयन् देहवैविध्यमाह—

(देहस्य त्रिविवत्त्वप्रदर्शनम् ।—)

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोग-

देहोभयदेहाः ॥ १२५ ॥

त्रयाणामुत्तमाधम-मध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः,
कर्मदेह-भोगदेहोभयदेहा इतीत्यर्थः । तत्र कर्मदेहः परमर्षीणां, भोगदेह
इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा
विभागः, अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः ॥ १२५ ॥

चतुर्थमपि शरीरमाह—

(त्रिविधातिरिक्तदेहोक्तिः ।—)

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२६ ॥

“विद्यादनुशयं द्वेष्यं पश्चात्तापानुतापयोः” इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् ।
विरक्तानां शरीरमेतत्तयविलक्षणमित्यर्थः । यथा दत्तात्रेय-जडभरतादी-
नामिति ॥ १२६ ॥

उक्तस्यैश्वराभावस्य स्थापनाय पराभ्युपगतं ज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्वं
प्रतिषेधति—

(ज्ञानेच्छादीनां नित्यत्वमतखण्डनम् ।—)

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि

वर्जिवत् ॥ १२७ ॥

बुद्धिरलाध्यवसायाख्या वृत्तिः ; तथा च, ज्ञानेच्छाकृत्यादीनामाश्रय-
विशेषे परैरीश्वरोपाधितयाऽभ्युपगतेऽपि नित्यत्वं नास्ति, अस्मदादिबुद्धि-

दृष्टान्तेन सर्वेषामिव बुद्धीच्छादीनामनित्यत्वानुमानात्, यथा लोकि-
वर्जितदृष्टान्तेनावरणतेजसोऽनित्यत्वानुमानमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

आस्तां तावत् ज्ञानिच्छादेर्नित्यत्वं, तदाश्रय ईश्वरोपाधिरेवासिद्धः, ईश्वर-
स्यासिद्धेरित्यत आह—

(ज्ञानिच्छादीनां नित्यत्वमतखण्डने हेचन्तरप्रदर्शनम् ।—)

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२८ ॥

सुगमम् ॥ १२८ ॥

नन्वेवं ब्रह्माण्डादिसर्जनसमर्थं सर्वज्ञत्वादिकं कथं जन्यं सम्भाव्येतापि,
लोके तप-आदिभिरवसैश्वर्यादर्शनादिति ? तवाह—

(ईश्वराभावेऽपि योगशक्त्या सृष्टिकर्तृत्वसम्भवोक्तिः ।—)

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥ १२९ ॥

औषधादिसिद्धिदृष्टान्तेन योगजा अय्यणिमादिसिद्धयः सृष्ट्याद्युप-
योगिन्यः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ १२९ ॥

पुरुषसिद्धिप्रतिकूलतया भूतचैतन्यवादिनं प्रत्याचष्टे—

(भूतचैतन्यवादखण्डनम् ।—)

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि

च सांहत्येऽपि च ॥ १३० ॥

संहतभावावस्थायामपि पञ्चभूतेषु चैतन्यं नास्ति, विभागकाले प्रत्येकं
चैतन्यादृष्टेरित्यर्थः । तृतीयाध्याये चेदं स्वसिद्धान्तविधयोक्तम्, अत्र
च परमतनिराकरणायैति न पौनरुक्त्यं दोषायैति । वीष्ठाऽध्याय-
समाप्तौ ॥ १३० ॥

स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थभाषिणो ये कुवादिनः ।

पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये

परपक्षनिर्जयाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अध्यायचतुष्केण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय पञ्चमाध्याये परपक्षनिरा-
करणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठाध्यायेन सङ्कलनरूप-
संहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्तन्त्राख्ये विस्तरे कृते शिष्याणामसन्दिग्धा-
विपर्ययो दृढतरौ बोध उत्पद्यते इत्यतः स्थूणानिखननन्यायादनुक्तयुक्त्या-
द्युपन्यासाच्च नाल पोन्नक्त्यं दोषाय ।

(आत्मनः अस्तित्वकथनम् ।—)

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्ध एवास्ति, बाधक-
प्रमाणाभावात् ; अतस्तद्विवेकमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तल विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम्—

(आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वप्रदर्शनम् ।—)

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादि-प्रकृत्यन्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नः, वैचित्र्यात्
परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः । प्रकृत्यादयस्तावत् प्रत्यक्षानु-
मानागमैः परिणामितयैव सिद्धाः, पुरुषस्यापरिणामित्वं तु सदा ज्ञात-
विषयत्वादनुमीयते ; तथाहि, यथा चक्षुषो रूपमेव विषयः, न सन्नि-
कर्षसाम्येऽपि रसादिः, एवं पुरुषस्य स्वबुद्धिवृत्तिरेव विषयः, न तु सन्निकर्ष-
साम्येऽप्यन्यदस्त्विति फलबलात् कृतम् ; बुद्धिवृत्त्यारूढतयैव त्वन्यङ्गोऽयं
भवति पुरुषस्य, न स्वतः, सर्वदा सर्वभानापत्तेः । ताश्च बुद्धिवृत्तयो
नाज्ञातास्तिष्ठन्ति, ज्ञानेच्छासुखादीनामज्ञातसत्तास्वीकारे, तेष्वपि घटा-
दाविव संशयादिप्रसङ्गात् अहं जानामि न वा सुखी न वेत्यादिरूपेण ;
अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा चेतनोऽपरिणामीत्यायातम् ; चेतनस्य
परिणामित्वे कदाचिदान्यपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिवृत्तेरदर्शनेन
संशयाद्यापत्तेरिति । एवं पारार्थ्यापारार्थ्यादिकमपि पूर्वोक्तिं वैधर्म्यजातं
बोध्यम् ॥ २ ॥

(आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वे प्रमाणान्तरम् ।—)

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं, ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदेशादपि देहादिभ्यः
आत्मा भिन्नः, अत्यन्ताभिदे षष्ठानुपपत्तेरित्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

“त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तद्योदरम् ।

किमु पादादिकं त्वं वै तवैतद्धि महीपते ! ॥

समस्तावयवेभ्यरूपां पृथग्भूय व्यवस्थितः ।

कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ॥”

इति । न च स्थूलोऽहमित्यादिरपि विद्वद्व्यपदेशोऽस्तीति वाचं,
श्रुत्या बाधिततया, ‘ममात्मा भद्रसेन इतिवत् गौणत्वेनैव तदुपपत्ते-
रिति ॥ ३ ॥

ननु “पुरुषस्य चैतन्यं” “राहोः शिरः” “शिलापुत्रस्य शरीरम्”
इत्यादिव्यपदेशवदयमपि भवतु ? तत्राह—

(आत्मनो देहादित्वस्थापने उत्थापिताशङ्काखण्डनम् ।—)

न शिलापुत्रवद्वर्भिर्ग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

“शिलापुत्रस्य शरीरम्” इत्यादिवदयं षष्ठीव्यपदेशो न भवति, शिला-
पुत्रादिस्थले धर्मिर्ग्राहकप्रमाणेन बाधाद्विकल्पमात्रम् । “मम शरीरम्”
इति व्यपदेशे तु प्रमाणबाधो नास्ति, देहात्मताया एव बाधादित्यर्थः । यस्तु
शास्त्रेषु मम-कारप्रतिषेधः, स स्वाम्यस्यानित्यतया वाचारम्भणमात्रत्वेना-
सत्यतापर एवेति भावः । “पुरुषस्य चैतन्यम्” इत्यवाप्यति धर्मिर्ग्राहकमान-
बाधः, अनवस्थाभयेन लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्ततयाऽऽत्मसिद्धौ चैतन्य-
स्वरूपताऽवगाहनादिति ॥ ४ ॥

देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमवधार्य तन्मुक्तिमवधारयति—

(आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वप्रदर्शनम् ।—)

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुखमम् ॥ ५ ॥

ननु दुःखनिवृत्त्या सुखस्यापि निवृत्तनात् तुल्याय-व्ययत्वेन न सा
पुरुषार्थ इति ? तदाह—

(आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वोक्तौ आपत्तिखण्डनम् ।—)

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा

सुखादभिलाषः ॥ ६ ॥

विषयविधया हेतुतायां पञ्चम्यौ । क्लेशश्चालक्षेणः । यथा दुःखे द्वेषो
बलवत्तरः, नैवं सुखेऽभिलाषो बलवत्तरः, अपि तु तदपेक्षया दुर्बल इत्यर्थः ।
तथा च, सुखाभिलाषं बाधित्वाऽपि दुःखद्वेषो दुःखनिवृत्ताविवेक्षां जनय-
तीति न तुल्याय-व्ययत्वमिति । तदुक्तम्—

“अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽयवलम्बतेऽर्थे”

इति । या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि क्षुद्रसुखप्रवृत्तिः, सा रागादिदोष-
वशादेवेति ॥ ६ ॥

सुखापेक्षया दुःखस्य बहुलत्वादपि दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इत्याह—

(दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वोक्तिसमर्थनाय युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

कुलापि कोऽपि सुखीति ॥ ७ ॥

अनन्तलक्ष-वृक्ष-पशु-पक्षि-मनुष्यादिमध्ये स्वल्पो मनुष्य-देवादिरेव
सुखो भवतीत्यर्थः । इति हेतौ ॥ ७ ॥

तदपि कादाचित्कं काचित्कसुखं मनु-विप्रसम्पृक्तावनवत् विचारकाणां
हेयमेवेत्याह—

सुखस्यापि दुःखमिश्रितत्वात् दुःखमध्ये गणनीयत्वोक्तिः ।—)

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निक्षिपन्ते

विवेचकाः ॥ ८ ॥

तदपि पूर्वसूत्रोक्तं सुखमपि दुःखमिश्रितमित्यतो दुःखकोटौ सुख-दुःख-
विवेचका निक्षिपन्ते इत्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रेण—

“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुण-

वृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वे विवेकिनः ।” (साध० पा० १५)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

“यद्यत् प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय ! जायते ।
तदेव दुःखवृत्तस्य वीजत्वमुपगच्छति ॥”

इति ॥ ८ ॥

केवला दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, किन्तु सुखीपरत्तेति मतमपाकरोति—
(सुखप्राप्तिसहितदुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति मतखण्डनम् ।—)

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न

द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥

सुखलाभाभावान्मोहाख्यदुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमिति चेत् ? न ;
पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात् द्विप्रकारत्वात्, सुख व-दुःखाभावत्वाभ्यामित्यर्थः ।
सुखी स्या, दुःखी न स्यामिति हि पृथगेव लोकानां प्रार्थना दृश्यते
इति ॥ ९ ॥

शङ्कते—

(दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इति मते शङ्कीत्यापनम् ।—)

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादियुतेः ॥ १० ॥

नन्वात्मनो निर्गुणत्वं सुख-दुःख-मोहाद्यखिलगुणशून्यत्वं नित्यमेव
सिद्धम्, असङ्गत्वयुतेः विकारहेतुसंयोगाभावश्रवणात्, तं विना च
गुणाख्यविकारासम्भवात् ; अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो घटते
इत्यर्थः । ननु संयोगं विना स्वयमेव विकारो भवत्विति चेत् ? न—

दाहाय नानलो वज्रेर्नापः क्लेदाय चाम्भसः ।

तदुद्रव्यमेव तदुद्रव्यविकाराय न वै यतः ॥

किञ्च स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोप्पद्यते ।

स्वयं मोहविकारेण पुनर्वन्धप्रसङ्गतः ॥

इति । तथा चोक्तं कौर्मै—

“यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारो स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥”

इति ॥ १० ॥

समाधत्ते—

(उक्तशङ्कायाः समाधानम् ।—)

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

सुख-दुःखादिगुणानां चित्तधर्मत्वेऽपि तत्तात्मनि सिद्धिः प्रतिविम्ब-
रूपेणावस्थितिः अविवेकानिमित्तात् प्रकृति-पुरुषसंयोगद्वारेत्यर्थः ।
एतच्च प्रथमाध्याये प्रतिपादितं, “निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टवानिः”
(७४ सू०) इति तृतीयाध्यायसूत्रे चेति । तथा च स्फटिके लौहित्यमिव
पुरुषे प्रतिविम्बरूपेण दुःखसत्त्वात् तन्निवृत्तिरेव पुरुषार्थः, प्रतिविम्बद्वारकः
दुःखसम्बन्धस्यैव भोगतया प्रतिविम्बरूपेणैव दुःखस्य हेयत्वादिति ॥ ११ ॥

अविवेकमूलः पुरुषे गुणबन्धः, अविवेकस्तु किम्मूलकः ? इत्या-
काङ्क्षायानाह—

(अविवेकस्य मूलप्रदर्शनम् ।—)

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तोः ॥ १२ ॥

अगृहीतासंसर्गकमुभयविषयकज्ञानमविवेकः, स च प्रवाहरूपेणा-
नादिश्चित्तधर्मः प्रलये वासनारूपेण तिष्ठति, अन्यथा तस्य सादित्वे
दोषद्वयप्रसङ्गात् । सादित्वे हि स्वत एवोत्पादे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिः ।
कर्मादिजन्यत्वे च कर्मादिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाविवेकान्तरान्वेषणेऽन-
वस्थेत्यर्थः । अयं चाविवेको वृत्तिरूपः प्रतिविम्बात्मना पुरुषधर्म इव
भवतीत्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं वक्ष्यते च ॥ १२ ॥

ननु चेदनादिस्तिर्हि नित्यः स्यादिति ? तत्राह—

(अविवेकस्य अनादित्वे नित्यत्वशङ्कानिरसनम् ।—)

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथाऽनुच्छिन्तिः ॥ १३ ॥

आत्मवन्निवोऽखण्डानादिर्न भवति, किन्तु प्रवाहरूपेणानादिः,
अन्यथा अनादिभावस्योच्छेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बन्धकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह—

(अविवेकस्य नाशकारणनिर्देशः ।—)

प्रतिनियतकारणनाशत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य शुक्ति-रजतादिस्थले प्रतिनियतं यन्नाश-

कारणं विवेकस्तन्नाशयत्वं, तमोवत्, अन्यकारो हि प्रतिनियतेनालोके,
नैव नाशयते, नान्यसाधनेनेत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

“अन्धन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रं ! विवेकजम् ॥”

इति ॥ १४ ॥

विवेकेनैवाविवेको नाशयते इति प्रतिनियमस्य ग्राहकमप्याह—

अविवेकस्य विवेकनाशयत्वे प्रतिनियतग्राहकत्वोक्तिः ।—)

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

ध्वान्तालोकयोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः शुक्ति-रजतादिष्वन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः । अथवेवं व्याख्येयं—ननु विवेक-
स्यापि किं प्रतिनियतं कारणम् ? तत्राह—अत्रापि विवेकेऽपि कारण-
नियमोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धः । श्रवण-मनन-निदिध्यासनरूपमेव
कारणं, न तु कर्मादीनि, कर्मादिकं तु बहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्तं स्मारयति—

(बन्धस्य अविवेकमूलकत्वमेवेति पूर्वोक्तिस्मारणम् ।—)

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

बन्धोऽत इःखयोगाख्यबन्धकारणम् । श्रेष्ठं सुगमम् ॥ १६ ॥

ननु मुक्तेरपि कार्यतया विनाशापत्त्या पुनर्बन्धः स्यादिति ? तत्राह—

(मुक्तस्य पुनर्बन्धाशङ्कानिरसनम् ।—)

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति, “न स पुनरावर्तते”
(कालाग्निरुद्र० २) इति श्रुतेरित्यर्थः । अपि-शब्दः पूर्वसूत्रोक्तार्थ-
समुच्चये ॥ १७ ॥

(मुक्तस्य पुनर्बन्धे दोषप्रदर्शनम् ।—)

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्बन्धे प्रलयवदेव मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं, परमपुरुषार्थ-
स्वाभावो वा स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह—

(मुक्तस्य पुनर्वन्धे पुरुषार्थत्वाभावस्य हेतुप्रदर्शनम् ।—)

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

भाविवन्धवसायेनोभयोर्मुक्त-वद्धयोर्विशेषो न स्यात्, ततश्चापुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वेवं बद्ध-मुक्तयोर्विशेषाभ्युपगमे नित्यमुक्तत्वं कथमुच्यते ? तत्राह—

(आत्मनो नित्यमुक्तत्वसमर्थने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः ॥ २० ॥

वत्यमाणान्तरायस्य ध्वंसादतिरिक्तः पदार्थो न मुक्तिरित्यर्थः । यथा हि स्वभावशुक्तस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनिमित्तं रक्तत्वं शौक्लावरकरूपं विघ्न-
मालं, न तु जपोपधानेन शौक्लां नश्यति, जपोपाये चोत्पद्यते, तथैव
स्वभावनिर्दुःखस्वात्मनो बुद्ध्यापाधिकं दुःखप्रतिविम्बं तदावरकरूपं विघ्न-
मालं, न तु बुद्ध्यापधानेन दुःखं जायते, तदपाये च नश्यतीति । अतो
नित्यमुक्त आत्मा, बन्ध-भोक्षो तु व्यावहारिकावित्यविरोध इति ॥ २० ॥

नन्वेवं बन्ध-भोक्षयोर्मिथ्यात्वे भोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपादकश्रुत्यादि-
विरोधः ? इत्याह—

(भोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपादकश्रुतेरविरोधप्रदर्शनम् ।—)

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तरायध्वंसस्य भोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाविरोध इत्यर्थः । दुःख-
योग-वियोगावेव हि पुरुषे कल्पितौ, न तु दुःखभोगोऽपि ; भोगश्च प्रति-
विम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यतः प्रतिविम्बरूपेण दुःखनिवृत्तिर्यथार्थं
पुरुषार्थः, स एवान्तरायध्वंसः, तादृशश्च भोक्षो यथार्थः एवेति
भावः ॥ २१ ॥

नन्वन्तरायध्वंसमालं चेन्मुक्तिः, तर्हि श्रवणमादेष्टैव तत्सिद्धिः स्यात्,
अज्ञानप्रतिबद्धकण्ठचामीकरसिद्धिवदिति ? तत्राह—

(श्रवणमादेष्टैव ज्ञानोत्पत्तेरनियतत्वप्रदर्शनम् ।—)

अधिकारित्वैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

उत्तम-मध्यमाधमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः, तेन श्रवणमाला-

नन्तरमेव मानससाक्षात्कारः सर्वेषामिति न नियम इत्यर्थः ; अतो मन्दाधिकारदोषाद्विरोचनादीनां श्रवणमात्राच्चित्तविलायनक्षमं मानस-
ज्ञानं नोत्पन्नं, न तु श्रवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति ॥ २२ ॥

न केवलं श्रवणमात्रं ज्ञाने दृष्टकारणम्, अन्यदपीत्याह—

(मननादीनामपि ज्ञानसाधनत्वोक्तिः ।—)

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

श्रवणादुत्तरेषां मनन-निदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंसस्यात्यन्तिकत्वे-
रूपदाढ्यार्थं, दि.यम इत्यनुप्रज्यते ॥ २३ ॥

उत्तराख्येव साधनान्याह—

(योगसाधनार्थम् आसनशब्दस्यार्थनिर्देशः ।—)

स्थिरमुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

आसने पद्मासनादिनियमो नास्ति, यतः स्थिरं मुखं च यत्
तदेवासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

मुख्यं साधनमाह—

(योगसाधने मुख्यस्य ध्यानस्य लक्षणम् ।—)

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति, तदेव ध्यानं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधरूप-
इत्यर्थः, एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २५ ॥

ननु योगायोगयोः पुरुषस्थैकरूप्यात् किं योगेन ? इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

(अयोगावस्थातो योगावस्थायाः वैशिष्ट्योक्तिः ।—)

उभयथाऽप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधात्

विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधात् वृत्तिप्रतिविम्बापगमात् योगावस्थायामयोगावस्थातो
विशेषः पुरुषस्थेति सिद्धान्तदलार्थः । शेषं व्याख्यातप्रायम् ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे कथमुपरागः ? तत्राह—

(निःसङ्गत्वेऽपि उपरागसम्भावनोक्तिः ।—)

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति, तथाऽप्युपराग इव भवतीति कृत्वा प्रतिविम्ब एवोपराग इति व्यवक्रियते उपरागविवेकि-
भिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव विव्रणोति—

(उपरागस्य आभिमानिकत्वविवरणम् ।—)

जपा-स्फटिकयोरिव नोपरागः

किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

यथा जपा-स्फटिकयोर्नोपरागः, किन्तु जपाप्रतिविम्बवशादुपरागाभि-
मानमालं, रक्तः स्फटिक इति ; तथैव बुद्धि-पुरुषयोर्नोपरागः, किन्तु बुद्धि-
प्रतिविम्बवशादुपरागाभिमानोऽविवेकवशादित्यर्थः ; अत उपरागतुल्य-
तया वृत्तिप्रतिविम्ब एव पुरुषोपराग इति सूत्रद्वयपर्यवसितोऽर्थः । स
एव च दुःखात्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्याख्यमोक्षस्यान्तरायः, तस्य च
ध्वंसश्चित्तलयात्, सोऽपि च चित्तवृत्तिनिरोधाख्येनासम्प्रज्ञातयोगेनेत्यतो
योगदेवान्तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

“ध्यानं निर्विषयं मनः” (२५) इति योग उक्तः, तस्य साधनान्याचक्षाण
एव यथोक्तोपरागस्य निरोधोपायमाह—

(उपरागनिरोधोपायप्रदर्शनम् ।—)

ध्यान-धारणाऽभ्यास-वैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणं, ध्यानस्य च कारणं धारणा, तस्याश्च
कारणमभ्यासश्चित्तस्थैर्यसाधनानुष्ठानम्, अभ्यासस्यापि कारणं विषयवैराग्यं,
तस्यापि दोषदर्शन-यम-नियमादिकमिति पातञ्जलोक्तप्रक्रियया तन्निरोध
उपरागनिरोधो भवति चित्तवृत्तिनिरोधाख्ययोगद्वारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्य्यसिद्धं द्वारं
दर्शयति—

(उपरागनिरोधे पूर्वाचार्यसिद्धोपायप्रदर्शनम् ।—)

लय-विक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चित्तस्य निद्रावृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेश्च निवृत्त्या पुरुषस्यापि वृत्त्युपरागनिरोधो भवति, विम्बनिरोधे प्रतिविम्बस्यापि निरोधादिति पूर्वाचार्या आहुर्नित्यर्थः । यथा पतञ्जलिः,—“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” (समा० पा० २) “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्” (समा० पा० ३) “वृत्तिः सारूप्यमितरल” (समा० पा० ४) इति सूत्रत्रयेणैतदेवाह । तथा—

“नित्यः सर्वलग्नो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमत्तया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिच्छेद्यते ॥”

इत्यादिस्मृतयोऽप्येतदाहुरिति । तदेवमसम्प्रज्ञातयोगादेव मोक्षान्तरायः श्वंस इति प्रवृत्त्यर्थः ॥ ३० ॥

ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह—

(ध्यानाद्यर्थं स्थाननियमाभावोक्तिः ।—)

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम्, अतस्तत्र न गुहादिस्थाननियम इत्यर्थः । शास्त्रे तु औत्सर्गिकाभिप्रायेणैवारण्य-गिरिगुहादिस्थानं योग-स्योद्दिष्टमिति; अत एव ब्रह्मसूत्रमपि—“यत्केकाग्रता तत्राविशेषात्” (४।१।११) इति ॥ ३१ ॥

समाप्तो मोक्षविचारः । इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जगत्कारणं विचारयति—

(प्रकृतेर्जगत्कारणत्वकथनम् ।—)

प्रकृतेराद्योपादानता अन्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वश्रवणात् तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पुरुष एवोपादानं भवतु ? तत्राह—

(पुरुषस्य जगत्कारणत्वनिरसनम् ।—)

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वं सङ्गित्वं चोपादानयोग्यता, तयोरभावात् पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु “बङ्गीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसृताः” (मुण्ड० २।१।५) इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्य कारणचावगमात् विवर्त्तादिवादा आश्रयणीयाः ? इत्याशङ्क्याह—
(पुरुषस्य जगत्कारणत्ववादानां श्रुतिविरुद्धत्वोक्तिः ।—)

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारणतायां ये ये पक्षाः सम्भाविताः, ते सर्वे श्रुतिविरुद्धा इत्यतः स्वदभ्युपगन्तॄणां कुतार्किकाद्यधमानामात्मस्वरूपज्ञानं न भवतीत्यर्थः । एतेनात्मनि सुख-दुःखादिगुणोपादानत्ववादिनोऽपि कुतार्किका एव, तेषामत्यात्मयथार्थज्ञानं नास्तीत्यवगन्तव्यम् । आत्मकारणताश्रुतयश्च शक्ति-शक्तिमदभेदेनोपासनार्था एव, “अजामेकाम्” (श्वेताश्व० ४।५) इत्यादिश्रुतिभिः प्रधानकारणतासिद्धेः । यदि चाकाशस्याभ्याद्यधिष्ठान-कारणतावदात्मनः कारणत्वमुच्यते, तदा तन्न निराकुर्मः, परिणामस्यैव प्रतिषेधादिति ॥ ३४ ॥

स्थावर-जङ्गमादिषु पृथिव्यादीनामेव कारणत्वदर्शनात् कथं प्रकृतेः सर्वोपादानत्वम् ? तत्राह—

(प्रकृतेः सर्वजगत्कारणत्वसमर्थने युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणावत् ॥ ३५ ॥

स्थावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्यानुमानादुपादानत्वमक्षतम् ; यथा अङ्गुरादिद्वारकत्वेऽपि स्थावरादिषु पार्थिववायूनामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वनन्यायेन प्रकृतेर्व्यापकत्वे प्रमाणमाह—

(प्रकृतेर्विभुत्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ।—)

सर्वत्र कार्य्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

अव्यवस्थया सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम् ; यथा अग्नी-घृष्टादिव्यापित्वमित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

ननु परिच्छिन्नत्वेऽपि यत्र कार्य्यमुत्पद्यते तत्र गच्छतीति वक्तव्यम् ? तत्राह—

(प्रकृतेर्मूलकारणत्वाभावशङ्कानिरसनम् ।—)

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिस्वीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणत्वाभावः, पार्थिवाद्यणु-
दृष्टान्तेनेत्यर्थः । अथवेत्यं व्याख्येयं—ननु त्रिगुणात्मकप्रधानस्य
अन्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुति-स्मृतिषु क्रिया चोभाख्या श्रूयते, क्रियावत्त्वाच्च
तत्त्वादिदृष्टान्तेन मूलकारणत्वाभावः ? इत्याशङ्क्य परिहरति—गतियोगे-
ऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् । गतिः क्रिया, तत्त्वत्वेऽपि मूलकारण-
ताया अहानिः, यथा वेश्मिषिकमते पार्थिवाद्यणूनामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु पृथिव्यादीनां नवानामेव द्रव्याणां दर्शनात् कथं पृथिवीत्वादि-
शून्यं प्रधानाख्यं द्रव्यं घटेत ? न च प्रधानं द्रव्यमेव माऽस्त्विति वाच्यं,
संयोग-विभाग-परिणामादिभिर्द्रव्यत्वसिद्धेरिति ? तत्राह—

(प्रकृतेर्नवद्रव्याधिकद्रव्यत्वोक्तिः ।—)

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धनवद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्य, अतो नवैव द्रव्याण्येति न नियम
इत्यर्थः । अष्टानामेव कार्य्यत्वश्रवणं चाल तर्क इति भावः ॥ ३८ ॥

किं सत्त्वादयो गुणा एव प्रकृतिः ? अथवा गुणलयरूपद्रव्यलयाधार-
भूता प्रकृतिः ? इति संशयेऽवधारयति—

(सत्त्वादिगुणलयाणां प्रकृतिस्वरूपत्वोक्तिः ।—)

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति, प्रकृतिस्वरूपत्वादित्यर्थः ।
यद्यपि श्रुति-स्मृतिषूभयमेव श्रूयते, तथाऽपि तर्कतः स्वरूपत्वमेवावधार्यते,
न तु धर्मत्वम् । तथा हि, सत्त्वादिलयं किं प्रकृतेः कार्य्यरूपो धर्मः ? अथवा
आकाशस्य वायुवत् संयोगमालेण नित्य एव धर्मः स्यात् ? आद्ये एकस्या
एव प्रकृतेर्द्रव्यान्तरसङ्गं विना विचित्रगुणलयोत्पत्त्यसम्भवः, दृष्टविरुद्ध-
कल्पनाऽनौचित्यं च । अन्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योऽन्योऽन्यसङ्गेन
विचित्रसकलकार्य्योपपत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्यमिति सत्त्वादीनां
प्रकृतिकार्य्यत्वादिवचनानि चांशतः प्रकाशादिकार्य्योपहिततयाऽभि-
व्यक्त्यादिकमेव बोधयन्ति ; यथा पृथिवीतो द्वीपोत्पत्तिरिति ॥ ३९ ॥

प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमवधारयति, निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यन्युपगमे मोक्षा-
नुपपत्तेरिति—

(प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनावधारणम् ।—)

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्थोष्-

कुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥

तृतीयाध्यायस्थे “प्रधानसृष्टिः परार्थम्—”(५८)इत्यादिसूत्रे व्याख्यातं
मिदम् ॥ ४० ॥

विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह—

(सृष्टिवैचित्र्यास्य कारणप्रदर्शनम् ।—)

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

कर्म धर्माधर्मौ । सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु प्रधानात् सृष्टिः, प्रलयस्तु कस्मात् ? न ह्येकस्मात्
कारणात् विरुद्धकार्यद्वयं घटते, तत्राह—

(प्रकृतेः सृष्टि-प्रलययोरुभयोरैव कारणत्वप्रदर्शनम् ।—)

साम्य-वैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणलयं प्रधानं, तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्तभावेन संहननं,
तदभावः साम्यं, ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्मादेव सृष्टि-प्रलयरूपं विरुद्धकार्य-
द्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु सृष्टिमध्ये प्रविष्टेत्याशयेन तत्कारणत्वं
प्रधानस्य न पृथक् विचारितम् ॥ ४२ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्टिस्त्वाभाव्याज्ज्ञानोत्तरमपि संसारः स्यात् ? तत्राह—

(ज्ञानानन्तरमपि प्रकृतेः सृष्टिकर्तृत्वाशङ्कानिरसनम् ।—)

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

विमुक्ततया पुरुषसाक्षात्काराद्धेतोः प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं पुनः सृष्टिर्न
भवति, कृतार्थत्वात्, लोकवत् ; यथा लोका अमात्यादयो राज्ञोऽर्थं
सम्याद्य कृतार्थाः सन्तो न पुनः राजार्थं प्रवर्तन्ते, तथैव प्रधानमित्यर्थः ।
विमुक्तमोक्षार्थं हि प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं, स च ज्ञानानिष्पन्न इति
भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्ट्युपरमो नास्ति, अज्ञानां संसारदर्शनात् ; तथा
च, प्रधानसृष्ट्या मुक्तस्यापि पुनर्वन्धः स्यात् ? तत्राह—

(मुक्तस्य पुनर्वन्धाशङ्कानिरसनम् ।—)

**नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो
निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥**

कार्य-कारणसङ्घातादिसृष्ट्याऽन्यान् प्रति प्रधानस्योपसर्पणेऽपि न
मुक्तस्योपभोगो भवति, निमित्ताभावात्, उपभोगे निमित्तानां स्वीपाधि-
संयोगविशेष-तत्कारणाविवेकादीनामभावादित्यर्थः । इदमेव हि मुक्तं
प्रति प्रधानसृष्ट्युपरमो यत् तद्भोगहेतोः स्वीपाधिपरिणामविशेषस्य
जन्माख्यस्यानुत्पादनमिति ॥ ४४ ॥

नन्वियं व्यवस्था तदा घटेत यदि पुरुषबहुत्वं स्यात्, तदेव त्वात्माद्वैत-
श्रुतिवाधितम् ? इत्याशङ्क्याह—

(पुरुषबहुत्वोक्तिः ।—)

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

“ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, अथेतरे दुःखमेवापियन्ति” (बृह० उ०
४।४।१४) इत्यादिश्रुत्युक्तबन्ध-मोक्षव्यवस्थात एव पुरुषबहुत्वं सिध्यती-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननूपाधिभेदाद्वन्ध-मोक्षव्यवस्था स्यात् ? तत्राह—

(उपाधिभेदात् बन्ध-मोक्षव्यवस्था इति मतखण्डनम् ।—)

उपाधिश्चेत् तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिश्चेत् स्वीक्रियते तर्ह्युपाधिसिद्धौव पुनरद्वैतमङ्ग इत्यर्थः ।
वस्तुतस्तूपाधिभेदेऽपि व्यवस्था न सम्भवतीति प्रथमाध्याये एव प्रपञ्चि-
तम् ॥ ४६ ॥

ननूपाधयोऽप्याविवेका इति न तैरद्वैतमङ्गः ? इत्याशङ्क्यायामाह—

(उपाधिस्वीकारेऽपि नाद्वैतमङ्ग इति मतनिरसनम् ।—)

वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविद्येति द्वाभ्यामयङ्गीकृताभ्यामद्वैतप्रमाणस्य श्रुतेर्विरोधस्तदवस्थ
एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपरमपि दूषणद्वयमाह—

(पुरुषोऽविद्यास्वीकारे दूषणान्तरद्वयप्रदर्शनम् ।—)

**द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधका-
भावात् ॥ ४८ ॥**

द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यां हेतुभ्यां पूर्वं पूर्वपक्षो भवतां न घटते,
अस्माभिरपि प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गीकारात्, विकारस्या-
नित्यतया वाचारम्भणमालताया अस्माभिरपीष्टत्वात् । ननु पुरुष-
नानात्वस्वीकारात् प्रकृतेर्नित्यत्वस्वीकाराच्चाख्येवास्माद्विरोधः ? इत्याशङ्क्य
दूषणान्तरमाह, उत्तरं चेत्यादिना । अद्वैतवादिनामुत्तरं सिद्धान्तश्च
न घटते, आत्मसाधकप्रमाणस्याभावात्, तदङ्गीकारे च तेनैवाद्वैत-
हानिरिति जितं नैरात्मावादिभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत आत्मा सेव्यति ? तत्राह—

(आत्मनः स्वप्रकाशत्वमतखण्डनम् ।—)

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्म-कर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

चैतन्यरूपप्रकाशतश्चैतन्यसिद्धौ कर्म-कर्तृविरोध इत्यर्थः । प्रकाश्य-
प्रकाशसम्बन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टं, स्वस्य साक्षात् स्वस्मिन्
सम्बन्धश्च विरुद्ध इति । अस्मन्मते तु बुद्धिद्वत्याख्यप्रमाणाङ्गीकारात्
तद्वारा प्रतिविम्बरूपस्य स्वस्य विम्बरूपे स्वस्मिन् सम्बन्धो घटते, यथा
सूर्यो जलद्वारा प्रतिविम्बरूपस्य सम्बन्ध इति भावः । आत्मनः स्वप्रकाशत्व-
श्रुतिस्त्वनन्योपाधिकप्रकाशादिपरा बोध्या ॥ ४९ ॥

ननु नास्ति कर्म-कर्तृविरोधः, खनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्वसम्बन्ध-
सम्भवात् ; यथा वैशेषिकाणां खनिष्ठज्ञानद्वारा स्वस्य स्वयं विषय इति ?
तत्राह—

(आत्मनः स्वप्रकाशत्वमतखण्डने युक्त्यन्तरम् ।—)

जड़व्यावृत्तो जड़ं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

चेतने प्रकाशरूपधर्मः सूर्यादिविव नास्ति, किन्तु चित्स्वरूप एव यदार्थो जडं प्रकाशयति ; यतो जड्यावृत्तिमात्रेण चिद्विद्युच्यते, न तु जडविलक्षणधर्मवत्तथैवार्थः ; अत एव निर्धर्मतया “स एष नेति नेति” (बृह० उ० ३।८।२६) इत्येव श्रुत्योपदिश्यते, न तु विधिसुखतयेति । तथा च, स्मृतिरपि—

“इदं तदिति निर्देष्टुं शुरुणाऽपि न शक्यते”

इति । “जड्यावृत्तौ” इति पाठेऽपि हेतौ सप्तम्यामयमेवार्थः । अस्मिंश्च सूत्रे जडमेव प्रकाशयति चिद्रूपः, न त्वात्मानमिति नार्थः ; तथा सति हि तस्याज्ञेयत्वेन साधकाभावरूपं बाधकं परेषूपन्यासानर्हं, स्वस्यापि तुल्यन्यायत्वादिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं प्रमाणाद्यनुरोधेन द्वैतसिद्धावद्वैतश्रुतेः का गतिः ? तत्राह—

(द्वैतसिद्धावपि अद्वैतश्रुतिविरोधाभावोक्तिः ।—)

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय

तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

अद्वैतश्रुतिविरोधस्तु नास्ति, रागिणां पुरुषातिरिक्ते वैराग्यायैव श्रुतिभिरद्वैतसाधनात्, पुरुषज्ञाने इव द्वैताभावज्ञाने स्वतन्त्रफलान्तराश्रयणात् । तच्च वैराग्यं सद्वैतेनेवोपपद्यते, सत्त्वं च कूटस्थत्वमित्यर्थः, अत एव श्रुतिरपि सद्वैतमेव छान्दोग्ये प्रतिपादितवतीति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमुक्तयुक्त्यैवाद्वैतवादिनो हेयाः, अपि तु जगदसत्यताग्राहकप्रमाणाभावेनापीत्याह—

(जगतः सत्यत्वस्थापने अद्वैतवादिनां हेयत्वप्रदर्शनम् ।—)

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्वाधका-

भावात् ॥ ५२ ॥

निद्रादिदोषदुष्टान्तःकरणादिजन्यत्वेन स्वाप्रविषयशङ्कपीतिमादीनामसत्यत्वं लोके दृष्टं, तच्च सहदादिप्रपञ्चे नास्ति, तत्कारणस्य प्रकृतेर्हिरण्यगर्भबुद्धेश्चादुष्टत्वात्, “यथापूर्वमकल्पयत्” (महानारा० ५।७) इत्यादिश्रवणात् । ननु “नेह नानास्ति किञ्चन” (बृह० उ० ३।४।१८) इत्यादि श्रुत्या बाधितत्वेनाविद्यादिनामा कश्चनानादिर्दोषः कल्पनीयः ?

तत्राह, बाधकाभावादिति । अयं भावः,—“नेह नानास्ति किञ्चन” (बृह० उ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतयो याः परैः प्रपञ्चबाधकतयाऽभि-
प्रेयन्ते, ताः प्रकरणानुसारेण विभागादिप्रतिषेधिका एव, न तु प्रपञ्चा-
त्यन्ततुच्छतापराः, स्वस्यापि बाधापत्या स्वार्थासाधकत्वप्रसङ्गात् । न
हि स्वप्रकालीनशब्दस्य बाधे तज्ज्ञापितोऽप्यर्थः पुनर्न सन्दिह्यति इति ;
तस्मादात्माविधातकतया श्रुतयो न प्रपञ्चस्वात्यन्तबाधपरा इति । तत्र
“नेह नानाऽस्ति किञ्चन” (बृह० उ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविभक्तं
किमपि नास्तीत्यर्थः, “सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः” (गौता० ११।४०)
इत्यादिस्मृत्यैकवाक्यत्वात् । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यम्” (कान्दो० ६।१।१४) इत्यादिश्रुतेस्तु नित्यतारूपपारमार्थिकसत्ता-
विरहोऽर्थः, अन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तासिद्धेः ; न हि लोके मृत्तिकाविका-
राणामत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धं, येन दृष्टान्तता स्यादिति ।

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न सुसुचुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥” (गौड़पा० का० २।३२)

इत्यादिश्रुतेस्वात्मातिरिक्तस्य कूटस्थनित्यतारूपातिपरमार्थसत्ताविरहो-
ऽर्थः । किञ्च, आत्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः, अन्यथेतादृशज्ञानस्य मोक्ष-
फलकत्वप्रतिपादनविरोधात् ; न हि मोक्षो मिथ्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य
फलत्वमप्रमत्तः प्रतिपादयतीति । याश्चात्मैक्यश्रुतयः, तास्तु प्रथमाध्याये
एव व्याख्याताः । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्माभिर्व्याख्याता
इति दिक् ॥ ५२ ॥

न केवलं वर्तमानदशायामेव प्रपञ्चः सन्, अपि तु सदैवेत्याह—

(प्रपञ्चस्य सदा सत्त्वप्रदर्शनम् ।—)

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

पूर्वोक्तयुक्तिभिरसदुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदैवोत्पद्यतेऽभिव्यक्तं
भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कर्तृत्व-भोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्येऽपि व्यवस्थामुपपादयति सूत्राभ्याम्—

(अहङ्कारस्य कर्तृत्वोक्तिः ।—)

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अभिमानवृत्तिकमन्तःकरणमहङ्कारः, स एव कृतिमान्, अभि-
मानोत्तरमेव प्रायशः प्रवृत्तिदर्शनात् ; न तु पुरुषः, अपरिणामित्वा-
दित्यर्थः । पूर्वं च धर्मादिकं बुद्धेरिति यदुक्तं, तदेकस्यैवान्तःकरणस्य
वृत्तिभावाभेदाशयेन ॥ ५४ ॥

(पुरुषस्य भोक्तृत्वोक्तिः ।—)

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्माजितत्वात् ॥ ५५ ॥

अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगश्चित्येव पर्यवसन्नो भवति, अहङ्कारस्य
संहतत्वेन परार्थत्वात् । नन्वेवमन्यनिष्ठकर्मणा अन्यस्य भोगे पुरुषविशेष-
नियमो न स्यात् ? तत्राह—तत्कर्माजितत्वादिति अहङ्कारेणासञ्चितं
तस्याश्चितौ यत् कर्म तज्जन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः । तथा च, योऽहङ्कारो यं
पुरुषमादायाचेतने 'अहं' 'मम' इति वृत्तिं करोति, तस्याहङ्कारस्य कर्म
तस्यात्मन उच्यते । तेनैव च कर्मणा तत्रात्मनि भोगोऽर्ज्यते इति
मातिप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मलोकान्तगतिभिर्नास्ति निष्कृतिरिति पूर्वोक्ते कारणं दर्शयति—

(ब्रह्मलोकरूपाभावापि ज्ञानाभावात् सुत्यभावोक्तिः ।—)

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥ ५६ ॥

निमित्तमविवेककर्मादिकम् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥

ननु तत्तल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात् ? तत्राह—

(उपदेशश्रवणात् सुक्तिवादनिरसनम् ।—)

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रान्न सिद्धिर्ज्ञाननिष्पत्तिः, एवं
तत्तल्लोकस्यलोकस्योपदेशमात्रात् तद्गतानां ज्ञाननिष्पत्तिर्न नियमेन
भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नन्वेवं ब्रह्मलोकादनावृत्तिरिति श्रुतेः का गतिः ? तत्राह—

(अनावृत्तिश्रुतेः अर्थप्रदर्शनम् ।—)

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मलोकादिगतानां श्रवण-मननादिपरम्परया प्रायशो ज्ञानसिद्धौ

सत्यां विमुक्तिश्रवणं, न तु साक्षात् गतिमात्रेणेत्यर्थः, प्रायिकत्वादन्त्य-
लोकाद्विशेष इति ॥ ५८ ॥

परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रुतिसुपपादयति—

(आत्मनो गतिश्रुतिः समाधानम् ।—)

**गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगात् भोग-
देशकाललाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥**

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रवणानुरोधेन भोगदेशस्य कालवशोऽह्नाभः
सिध्यति, व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः ; यथा ह्याकाशस्य पूर्णत्वेऽपि देश-
विशेषगतिर्घटाद्युपाधियोगात् व्यवह्रियते, तथैवेति । तथा च श्रुतिः,—

“घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥” (ब्रह्मविन्दु० १३)

इति ॥ ५९ ॥

“भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणम्—” (५।११४) इति यदुक्तं, तत्
प्रपञ्चयति सूत्राभ्याम्—

(भोगायतननिर्मितौ भोक्तृधिष्ठानत्वोक्तेः समर्थनम् ।—)

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

भोक्तृनधिष्ठितस्य शुक्रादेः पूतिभावप्रसङ्गान्न पूर्वोक्तभोगायतनसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ६० ॥

नन्वधिष्ठानं विनैवादृष्टद्वारा भोक्तृभ्यो भोगायतननिर्माणं भवतु ?
तत्राह—

(भोगायतननिर्मितौ भोक्तृधिष्ठानत्वोक्तेः समर्थनाय युक्त्यन्तरम् ।—)

**अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादि-
वदङ्कुरे ॥ ६१ ॥**

शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्यादृष्टस्य शरीरादिनिर्माणे भोक्तृद्वारत्वा-
सम्भवात् वीजासम्बद्धानां जलादीनामङ्कुरोत्पत्तौ कर्षकादिद्वारत्ववदित्यर्थः ;
अतः स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनैवादृष्टसम्बन्धः शुक्रादिषु वक्तव्यः ; तथा च

सिद्धमदृष्टवदात्मसंयोगरूपेणाधिष्ठानस्य भोगोपकरणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥

वैशेषिकादिनयेनादृष्टस्य सम्बन्धघटकतया आत्मनोऽधिष्ठातृत्वं स्थापितं, स्वनिष्ठान्ते त्वदृष्टादीनामात्मधर्मत्वाभावात् तद्वारा भोक्तृहेतुत्वमेव न सम्भवतीत्याह—

(साङ्ख्यशास्त्रे अदृष्टस्य अहङ्कारधर्मत्वात् आत्मन एव अधिष्ठातृत्वोक्तिः ।—)

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥

भोक्तृनिर्गुणत्वेनादृष्टासम्भवाच्च नादृष्टद्वारकत्वं, हि यस्मादेते अदृष्टादयोऽहङ्कारस्यान्तःकरणसामान्यस्यैव धर्मा इत्यर्थः । तथा चास्मद्भूते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमालेण साक्षादेव भोक्तुरधिष्ठानं सिध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु चेत् पुरुषो व्यापकस्तर्हि—

“बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते ॥” (श्वेताश्रम ० ५।८) इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नं । तद्वैश्वरप्रतिषेधात् पुरुषाणां चैकरूप्याज्जीवात्म-परमात्मविभागोऽपि शास्त्रीयोऽनुपपन्न इति ? तामिमामाशङ्कां परिहर्तुमाह—

(श्रौत-जीवपरिच्छिन्नत्वोक्तेः समर्थनाय युक्तिप्रदर्शनम् ।—)

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

“जीव बल-प्राणधारणयोः” इति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वं, तच्च अहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मः, न तु केवलपुरुषस्य । कुतः ? अन्वयव्यतिरेकात्, अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशय-प्राणधारणयोर्दर्शनात्, तच्छून्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्शनात्, प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्याहङ्कारस्याभावादित्यर्थः ; तथा च, अन्तःकरणोपाधिकं जीवस्य परिच्छिन्नत्वं, परमात्माख्यात् केवलपुरुषाद्भिन्नत्वं चेति भावः । अनेन सूत्रेण विशिष्टस्य भोक्तृत्वं वा त्वमहं-प्रत्ययगोचरत्वं वा नोक्तं, साक्षात्काररूपस्य

भोगस्याहङ्कारधर्मत्वाभावात् ; त्वमहं-धर्मिपुरस्कारेण विवेकानुपपत्तेश्च ।
किन्तु—

“यदा त्वभेदविज्ञानं जीवात्म-परमात्मनोः ।

भवेत् तदा मुनिश्रेष्ठाः ! पाशच्छेदो भविष्यति ॥

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारयुतोऽपरः ॥”

इत्यादिवाक्यशतोक्तो जीवात्म-परमात्मविभाग एव प्रदर्शितः, तत्र जीवतायामहङ्कार उपलक्षणमेवेति ॥ ६३ ॥

इदानीं महदहङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषुरादावहङ्कारकार्य-
माह—

(अहङ्कारस्य कार्यप्रदर्शनम् ।—)

अहङ्कारकर्तृधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना

प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

अहङ्काररूपो यः कर्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टि-संहारनिष्पत्ति-
भवति, तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात्, अनहङ्गतेषु तत्त्वामर्थ्यादर्शनात् ।
न तु वेशेषिकाद्युक्तानहङ्गतपरमेश्वराधीना, अनहङ्गतसृष्ट्वे नित्येश्वरे च
प्रमाणाभावादित्यर्थः । “अहं बहु स्यां प्रजायेय” (छान्दो० ६।२।३) इति
अहङ्कारपूर्विकैव सृष्टिः श्रूयते, तत्राहं-शब्दस्यानुकरणमात्रत्वे प्रमाणाभाव
इति । अनेन सूत्रेणाहङ्कारोपाधिकं ब्रह्म-रुद्रयोः सृष्टि-संहारकर्तृत्वं
श्रुति-स्मृतिसिद्धमपि प्रतिपादितम् ॥ ६४ ॥

ननु भवत्वहङ्कारोऽन्येषां कर्ता, अहङ्कारस्य तु कः कर्ता ? तत्राह—

(अहङ्कारस्य कर्तृभावोक्तिः ।—)

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

यथा सर्गादिषु प्रकृतिचोभककर्माभिव्यक्तिः कालविशेषमात्राद्भवति,
तदुद्बोधककर्मन्तरस्य कल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, तथैवाहङ्कारः कालमात्र-
निमित्तादेव जायते, न तु तस्यापि कर्तृन्तरमस्तीति समानत्वमावयो-
रित्यर्थः ॥ ६५ ॥

(महत्तत्त्वस्य कार्यप्रदर्शनम् ।—)

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

अहङ्कारकार्यात् सृष्ट्यादिर्यदन्यत् पालनादिकं तन्महत्तत्त्वाद्भवति,
विशुद्धसत्त्वतया अभिमान-रागाद्यभावेन परानुग्रहमात्रप्रयोजनकत्वात्
इत्यर्थः । अनेन च सूत्रेण महत्तत्त्वोपाधिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादितं,
महत्तत्त्वोपाधिकत्वात् तु विष्णुर्महान् परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते, तदुक्तं—

“यदःसृष्ट्वाऽसृष्टेऽस्मिन् चित्तं तन्महदात्मकम्”

इति । अत्र शास्त्रे-कारणब्रह्म तु पुरुषसामान्यं निर्गुणमेवेष्यते, ईश्वरा-
नभ्युपगमात् ; तत्र च कारणशब्दः स्वशक्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्त-
कारणतापरो वा, पुरुषार्थस्य प्रकृतिप्रवर्तकत्वादिति सन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

अविवेकनिमित्तकः प्रकृति-पुरुषयोर्भोग्य-भोक्तृभाव इति प्रागुक्तं,
तत्राविवेक एव किनिमित्तक इत्याकाङ्क्षायां अविवेकधाराकल्पनेऽभवस्था-
पत्तिरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वेन परिहारः सर्ववादिसाधारण इत्याह—

(प्रकृति-पुरुषयोः भोग्य-भोक्तृभावस्य अनादित्वनिर्देशः ।—)

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्व-स्वामिभावोऽप्यनादि-

वीजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥

येषां साङ्ख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्व-स्वामिभावो भोग्य-भोक्तृ-
भावः कर्मनिमित्तकः, तन्मतेऽपि स प्रवाहरूपेणानादिरेव, वीजाङ्कुरवत्
प्रामाणिकत्वादित्यर्थः, आकस्मिकत्वे मुक्तस्यापि पुनर्भोगापत्तेरिति ॥ ६७ ॥

अविवेकनिमित्तकत्वमतेऽयेतदनादित्वं समानमित्याह—

(प्रकृति-पुरुषयोः भोग्य-भोक्तृभावे पञ्चशिखमतप्रदर्शनम् ।—)

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्व-स्वामिभाव इति पञ्चशिख आह, तन्मते-
ऽप्यनादिर्नित्यः । एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात् ; अविवेकश्च प्रलयेऽपि
कर्मवदेवास्ति वासनारूपेणेति । विवेकप्रागभावोऽविवेक इति मते तु
वीजाङ्कुरवदनादित्वं न घटते, अखण्डप्रागभावस्यैवाखिलभोगहेतु-
त्वादिति ॥ ६८ ॥

(प्रकृति-पुरुषयोः भोग्य-भोक्तृभावे सनन्दनाचार्यमतप्रदर्शनम् ।—)

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६९ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्गशरीरनिमित्तकः प्रकृति-पुरुषयोर्भोग्य-भोक्तृभाव इत्याह, लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति ; तन्मतेऽप्यनादिः स इत्यर्थः । यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं नास्ति, तथाऽपि तत्कारणमविवेककर्मादिकं पूर्वसर्गोयलिङ्गशरीरजन्यमस्ति, तद्वारा वोजाङ्गुरतुल्यत्वं स्व-स्वामिभावः, लिङ्गशरीरयोरित्याशयः ॥ ६९ ॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति—

(शास्त्रार्थोपसंहारः ।—)

यद्वा तद्वा तदुच्छ्रितः पुरुषार्थस्तदुच्छ्रितः

पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तो वा अविवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रकृति-पुरुषयोर्भोग्य-भोक्तृभावः, सर्वथाऽप्यभादितया दुरुच्छेदस्य तस्योच्छेदः परमपुरुषार्थः इत्यर्थः । तदेतदादौ प्रतिज्ञातं “विविधदुःखाद्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” (१।१) इति । नन्वत्र सुखे-दुःखसाधारणभोगनिवृत्तिः पुरुषार्थ उच्यते, तत्र दुःखान्तिवृत्तिरिति कथं तत्रोक्तस्यात्रोपसंहारः ? इति चेत्, न, शब्दभेदेऽप्यर्थाभेदात्, सुखं हि तावत् दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति सुखभोगोऽपि दुःखभोग एव, दुःखभोगोऽपि प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्ध एव ; स्वतो नित्यनिर्दुःखत्वेन च प्रथमसूत्रेऽपि प्रतिविम्बरूपेणैव दुःखनिवृत्ति-विवक्षिता इत्येक एवार्थ उपक्रमोपसंहारसूत्रयोरिति । बहुलांशश्च द्विरावृत्तिः शास्त्रसमाप्त्यर्थी ॥ ७० ॥

शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तन्नाख्येऽनुक्तपूरणैः ।

षष्ठाध्याये कृतः पञ्चाद्वाक्यार्थोपसंहृतः ॥

(साङ्गप्रकारकपिलस्य विष्णोरवतारत्वसमर्थनम् ।—)

तदिदं साङ्गाशास्त्रं कपिलमूर्तिर्भगवान् विष्णुरखिललोकहिताय प्रकाशितवान् । यत् तत्र वेदान्तिव्रुवः कश्चिदाह, साङ्गप्रणयेता कपिलो न विष्णुः, किन्त्वग्नवतारः कपिलान्तरम्—

“अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः”

इति स्मृतेरिति, तल्लोकव्यामोहनमात्रम्—

“एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् सुसुचूणां दुराशयात् ।

प्रसङ्गानाय तत्त्वानां सम्प्रतायां दर्शनम् ॥”

इत्यादिस्मृतिषु विष्णुवतारस्य देवइतिपुत्रस्यैव साङ्ख्योपदेष्टृत्वावगमात्,
कपिलद्वयकल्पनागौरवाच्च । तत्र चाग्निशब्दोऽग्नेशाख्यशक्त्याविशादेव
प्रयुक्तः । यथा—

“कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः”

इति श्रीकृष्णवाक्ये कालशक्त्याविशादेव कालशब्दः ; अन्यथा विश्वरूप-
प्रदर्शककृष्णस्यापि विष्णुवतारकृष्णाङ्गेदापत्तेरिति द्विक् ।

भाष्योपसंहारः ।—

साङ्ख्यकुल्याः समापूर्य्य वेदान्तमथितामृतैः ।

कपिलर्षिर्ज्ञानयज्ञं ऋषीनापाथयत् पुरा ॥

तद्वचःश्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः ।

तत्प्रसादलवेनेदं तच्छास्त्रं विवृतं मया ॥

इति साङ्ख्यशास्त्र-श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य

भाष्ये तन्त्राध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यं समाप्तम् ॥

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्रातिष्ठान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, आम्हाष्ट-
ट्रीट् पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।